

Ніжинський державний університет
імені Миколи Гоголя

ЛІТЕРАТУРА ТА КУЛЬТУРА ПОЛІССЯ

Випуск 37

Філологія, історія та культура
Полісся на перетині думок

Ніжин – 2007

УДК 821. 161. 206+94/477/"9"
ББК 83. 3/ 4 Укр. / 5+63. 3/ 4 Укр. / 52
Л 64

Збірник друкується за рішенням Вченої ради Ніжинського державного університету ім. Миколи Гоголя
Протокол №9 від 31.05.2007 р.

Постановою ВАК України збірник включено до переліку наукових видань, публікації яких зараховуються до результатів дисертаційних робіт із філології (Бюлетень ВАК України. – 1999. – №4. – С. 50) та історії (Бюлетень ВАК України. – 2000. – №2. – С. 73)

Збірник засновано у 1990 р. проф. Самойленком Г.В.

Редакційна колегія:

відп. редактор і упорядник –
докт. філол. наук, проф. Г.В.Самойленко;

з філології:

докт. філол. наук, проф. Н.М.Арват; докт. філол. наук, проф. О.Г.Астаф'єв; докт. філол. наук, проф. Н.І.Бойко; докт. філол. наук, проф. З.В.Кирилюк; докт. філол. наук, проф. О.Г.Ковальчук; докт. філол. наук, проф. П.В.Михед; докт. філол. наук, проф. А.Я.Мойсієнко;
з історії:

докт. істор. наук, проф. М.К.Бойко; докт. політ. наук, проф. О.Д.Бойко; докт. істор. наук, проф. А.О.Буравченков; докт. істор. наук, проф. В.М.Даниленко; докт. істор. наук, проф. В.О.Дятлов; канд. істор. наук, доц. О.Г.Самойленко; канд. істор. наук, доц. Є.М.Страшко; докт. істор. наук, проф. Л.В.Таран; докт. істор. наук, проф. Ю.І.Шаповал;

з мистецтвознавства:

канд. мистецтв., доц. Г.І.Веселовська; канд. мистецтв., доц. Л.О.Дорохіна; докт. мистецтв., проф. М.А.Давидов; канд. філософ. наук, доц. Л.Л.Матвеева; докт. мистецтв., ст. наук співроб. О.С.Найден; докт. мистецтв., проф. В.І.Рожок; докт. мистецтв., проф. В.В.Рубан; докт. мистецтв., проф., член-кор. АМН Ю.О.Станішевський; докт. мистецтв., проф. С.В.Тишко; канд. мистецтв., доц. О.Е.Чекан.

Л 64 Література та культура Полісся. Вип. 35: Філологія, історія та культура Полісся на перетині думок / Відп. ред. і упорядник Г.В.Самойленко. – Ніжин: Видавництво НДУ ім. М.Гоголя, 2007. – 295 с.

ББК 83. 3/ 4 Укр. / 5+63. 3/ 4 Укр. / 52
© Видавництво Ніжинського державного університету ім. М.Гоголя, 2007
© Самойленко Г.В.

Тарас Шевченко і Ніжинська вища школа

Небагато в Україні є навчальних закладів, зі студентами яких би безпосередньо спілкувався Тарас Шевченко. Ніжинська вища школа відноситься до них.

З 17 по 23 лютого 1846 р. Т.Шевченко разом із випускником Ніжинського фізико-математичного ліцею кн. Безбородька О.Афанасьєвим-Чужбинським, українським поетом, фольклористом, який супроводжував Великого Кобзаря на Чернігівщині у третій його приїзд на Україну, поселившись у готелі, проживали у Ніжині, де знайомились із пам'ятками архітектури, а також відвідували своїх знайомих [1].

О.Афанасьєв-Чужбинський згадував: "Приїзд Шевченка до Ніжина не міг лишитись таємницею. Двері наші не зачинялись, особливо нас відвідували студенти, і серед них М.В.Гербель, що був тоді на останньому курсі. У четвер пішли в Дворянське зібрання. Тут сталася невеличка пригода. Хтось з начальствующих осіб не хотів було впустити Шевченка на тій підставі, що останній був в оксамитовій шапочці, але цьому педантичному мужеві пояснили, що Тарас Григорович, хоч би в якому був убранні, робив честь своєю присутністю. Поет дуже сміявся з цієї пригоди. На другий день ми всі роз'їхались по гостях, і тоді ж він написав Гербелю в альбам чотири рядки з однієї своєї п'єси:

"За думою дума роєм вилітає,

Одна давить душу, друга роздирає,

А третя тихо, тихесенько плаче

У самому серці, може, й Бог не бачить" [2].

Це все, що зафіксовано у спогадах про стосунки Т.Шевченка зі студентами Ніжинського юридичного ліцею кн. Безбородька. Про Миколу Гербеля відомо, що він дуже дорожив цим знайомством із поетом і його автографом із вірша "Гоголю". Він у 1856 р., коли Т.Шевченко був на засланні, здійснив вперше переклад російською мовою вірша "Думка" ("Нащо мені чорні брови...") і опублікував у журналі "Библиотека для чтения", а згодом пере-

клав ще 18 поезій, заклавши цим основи для видання ним "Кобзаря" у перекладах російських поетів. М.Гербель спілкувався з Т.Шевченком у Петербурзі і після повернення поета із солдатчини.

Незадовго до смерті Шевченко подарував М.Гербелю автограф вірша "Поставлю хату і кімнату", який перекладач уклеїв до свого альбому, зробивши пояснення внизу: "Автограф подарен мне покойным Шевченко недели за две до смерти. "Вот вам на память мои последние стихи, – сказал он, – я только что написал их и дарю их вам, переводчику моего "Кобзаря". – По странному стечению обстоятельств единственных два автографа покойного поэта, находящиеся у меня, написаны в самом начале и в самом конце нашего продолжительного знакомства" [3]. У записі М.Гербеля є неточності, але цей автограф засвідчує, що між літераторами стосунки тривали довгий час.

Хто із студентів, крім М.Гербеля, міг зустрічатися з Т.Шевченком у Ніжині? У Юридичному ліцеї на той час навчалися 3 роки. На кожному курсі було не більше 25 чоловік. Серед тих, хто закінчував ліцей у 1846, 1847, 1848 роках (а за ці роки стали випускниками 59 студентів), є і досить помітні постаті, які не могли не використати нагоду познайомитися з поетом. Це Іван Лашнюков, випускник 1847 р., син сільського священика із Сосницького повіту, який писав у ліцеї вірші, цікавився історією України. Незважаючи на складні матеріальні умови, він був досить активним серед студентів, відзначався хорошими знаннями. Пізніше він став професором своєї Alma mater, а також Київського університету св. Володимира.

Помітна також і постать Костянтина Троцини, теж випускника 1847 р., пізніше досить відомого державного діяча, який був пов'язаний із Ніжином та Черніговом. У 1860 р. Шевченко надсилав йому примірники свого "Букваря" для недільних шкіл Чернігівської губернії. Це все були однокурсники М.Гербеля.

На першому курсі навчався випускник ліцею 1848 р. Микола Макаров, який пізніше у 1858 р. ближче познайомився з Т.Шевченком, листувався з ним. Коли він у 1860 р. їхав за кордон, поет передав через нього О.Герцену свій "Кобзар". М.Макаров був також свідком відносин із нареченою поета Ликерою, яка була служницею його сестри Варвари Карташевської, відпущеної на волю.

Важко нині поновити ті далекі ніжинські події. Дослідник творчості Т.Шевченка поет С.Реп'ях у своїй книзі "Тарасові сліди" [4] пише, що Шевченко цікавився картинною галереєю, яка незадовго була відкрита у лицей. Дійсно, почесний попечитель Ніжинського юридичного лицей О.Г.Кушельов-Безбородько у зв'язку із 25-річчям існування Ніжинської вищої школи подарував 175 картин "в позолочених рамах, с условием, чтобы картины эти были размещены в свободных залах лицея и служили развитию хорошего вкуса и оставались всегда собственностью этого учебного заведения". Це були полотна відомих майстрів візантійського, італійського, французького, німецького та російського живопису XIV–XIX ст. Ця подія сталася 4 вересня 1845 р.

Зрозуміло, що пропустити таку нагоду і не познайомитись із такою кількістю рідкісних полотен Шевченко-художник не міг. Та й О.Афанасьєв-Чужбинський, який теж їх не бачив, не міг не відвідати приміщення лицей, який був для нього "дорогий за спогадами". Але про цей факт ні Шевченко, ні Афанасьєв-Чужбинський ніде не згадують, хоча Кобзар у своїх російських повістях пише про Ніжин і про своє перебування у ньому. Пояснення цьому може бути в тому, що з вересня 1845 р. по лютий 1846 р. пройшло мало часу, картини ще не були розвішані і не стали відомими громадськості. Тож їх і не змогли побачити Шевченко і Чужбинський. Але, оглядаючи місто Ніжин, Шевченко не міг не полюбуватися самим приміщенням Ніжинської вищої школи, яке було збудоване у 1807–1817 рр. за проектом архітектора Л.Руска у стилі класицизму. Ось це і всі скупі відомості, які пов'язують Шевченка з Юридичним лицеем у Ніжині. Проте, існують інші факти, які розширюють досліджувану нами тему.

Особливе місце в житті Шевченка займає спілкування з випускниками та тими, хто навчався у Ніжинській гімназії вищих наук кн. Безбородька та Фізико-математичному, Юридичному лицейях – Євгеном Гребінкою, Нестором Кукольником, Миколою Прокоповичем, Віктором Забілою, Василем Тарновським, Апполоном Мокрицьким, Петром Мартосом, Яковом де Бальменом, Миколою Данченком (Немировичем-Данченком), Олександром Афанасьєвим-Чужбинським, Миколою Гербелем, Андрієм Горонвичем, Михайлом Лазаревським, Миколою Макаровим та іншими.

Частина з них входить до кола друзів та знайомих по Петербургу, інші – це ті, що проживали в Україні. У XIX ст. модними були літературно-музичні вечори, зібрання у салонах, будин-

ках відомих сановників, літераторів, музикантів, художників. Саме на вечорах у Є.Гребінки, Н.Кукольника, М.Маркевича та інших відбулося знайомство Шевченка з багатьма колишніми студентами Ніжинської вищої школи.

До цієї плеяди ніжинців слід було б віднести і Миколу Гоголя, випускника Ніжинської гімназії вищих наук 1828 р. Шевченко завжди високо цінував твори письменника. У листі до Рєпніної він зазначав: "Я всегда читал Гоголя с наслаждением... Меня восхищает ваше теперешнее мнение – и о Гоголе, и о его бессмертном создании! ["Мертвых душах" – Г.С.]. Перед Гоголем должно благоговеть как перед человеком, одаренным самым глубоким умом и самую нежною любовью к людям!" [5]. Шевченко присвятив М.Гоголю свій вірш, уривок із якого записав, як ми вже згадували, М.Гербелью в альбом, намалював ілюстрацію до повісті "Тарас Бульба", неодноразово згадував письменника у листах. Шевченко, за словами А.Козачковського, вважав, що "нездійсненні честолюбні мрії стали причиною його розумового розладу" [6].

І все ж, перебуваючи в одних і тих же компаніях ніжинців, Шевченко так і не познайомився з М.Гоголем, про що шкодував. Залишився лише один відгук М.Гоголя у спогадах Г.Данилевського про твори Шевченка і його трагічну долю: "Я знаю і люблю Шевченка як земляка і талановитого художника, мені пощастило й самому де в чому допомогти в першому влаштуванні його долі [7]". Що мав на увазі Гоголь, нині важко сказати. Хоча можна здогадуватися, бо він знав від Є.Гребінки та А.Мокрицького про викуп Шевченка і міг якимось чином десь замовити слово.

Спілкування з кожним ніжинцем – це окрема сторінка життєвих і творчих відносин поета із земляками. Євген Гребінка через художника І.Сошенка довідався про Шевченка і взяв активну участь у його викупі з кріпацької неволі. Він потім познайомив поета з діячами культури, які бували у нього на вечорах (з М.Прокоповичем, П.Мартосом, М.Данченком та ін.), а також у письменника Н.Кукольника, художника О.Венеціанова, поета і музиканта О.Струговщикова, допомагав у друкуванні його творів у альманасі "Ластівка" (1841 р.), виданні "Кобзаря" (1840 р.) тощо.

Разом вони здійснили поїздку до України 1843 р. У садибі Т.Волховської в с.Мойсівці Є.Гребінка познайомив Шевченка з

братами Закревськими, О.Капністом, Я.де Бальменом, О.Афанасьєвим-Чужбинським та іншими. У свою чергу Шевченко цінував Є.Гребінку, присвятивши йому вірш "Перебендя".

Поруч з Є.Гребінкою активну участь у звільненні Шевченка з кріпацької неволі брав і Аполлон Мокрицький, випускник Ніжинської гімназії вищих наук 1830 р., який продовжив навчання в Петербурзькій академії мистецтв у художника К.Брюллова. Саме він домовився з К.Брюлловим у березні 1837 р. про звільнення Шевченка "від тяжких ненависних кайданів рабства" [8]. У своєму "Щоденнику" А.Мокрицький детально описує весь хід звільнення Шевченка аж до хвилюючої миті, коли 25 квітня 1838 р. поету була вручена викупна: "Годині о другій пішов я до Брюллова, застав його в робочій [кімнаті] з "Пертською красунею". Підсів я до нього з цигаркою, він читав, а я слухав. Невдовзі з'явився Жуковський з графом Віельгорським. Прийшов Шевченко, і Василь Андрійович вручив йому папір про його звільнення і забезпечення прав громадянства. Приємно було бачити цю сцену" [9].

У подальші роки А.Мокрицький підтримував зв'язки з Шевченком. Поет бував у свого друга в Петербурзі та Москві.

За висловом М.Гоголя, "ніжинські однокоритники", "ніжинські бурсаки" були досить вагомою частиною знайомих Шевченка петербурзького періоду. Неоднозначними були взаємини поета з А.Гороновичем, Н.Кукольником, П.Мартосом та іншими.

Андрій Горонович, пізніше академік живопису, був однокурсником О.Афанасьєва-Чужбинського ще по Гімназії вищих наук кн. Безбородька. Разом вони закінчували Фізико-математичний ліцей у 1835 р.

Деякий час А.Горонович служив у артилерії, потім пішов у відставку і став з поч. 1840-х рр. вільним слухачем Петербурзької Академії мистецтв, вчився у К.Брюллова разом із Шевченком. У 1844 р. одержав срібну медаль за малюнок з натури, виконав декілька копій робіт К.Брюллова, а також портрет свого вчителя в Гімназії вищих наук відомого художника К.Павлова та господаря Качанівки В.Тарновського тощо.

А.Горонович зустрічався з Шевченком на вечорах спільних знайомих. З 1851 по 1860 рік художник жив у Оренбурзі, писав картини з життя киргизів та казахів. З 1853 р. він був хронікером військової експедиції в Кокандське ханство, брав участь в облозі фортеці Ак-Мечеті, написав серію акварелей.

У ці роки в цих же краях на засланні був Шевченко. У його епістоляріях знаходимо згадки про Гороновича. Так, в листі від 15 червня 1853 р. до С.Гулака-Артемівського Шевченко писав: "Петровський (Василь Олексійович, оренбурзький генерал-губернатор – Г.С.) привез с собой в Оренбург некоего А.Гороновича, тоже моего товарища по Академии, и когда его спросили, не знаком ли он со мною, то он просто сказал, что и не видал меня никогда. И такие люди бывают на свете" [10]. Згадував поет Г.Гороновича і в листі (січень 1854 р.) до свого польського товарища Броніслава Залеського, який був засланий і разом із Шевченком брав участь у каратауській експедиції: "Гороновичу скажи, что в Бельгии и прославленным художникам делать нечего... впрочем поклонися ему" [11]. А в листі від 9 жовтня 1854 р. Шевченко, відповідаючи на лист Б.Залеського, у якому йшла мова про А.Гороновича, писав: "Ты мне в первый раз говоришь о Гороновиче довольно ясно, и я рад, что ты его, наконец, увидел с настоящего пункта. Как живописца я его не знаю, а как человек он дрянь, это я знаю; но бог с ним" [12]. Важко сказати сьогодні, чому саме такі стосунки склалися між учнями К.Брюллова.

Нестор Кукольник, випускник Гімназії вищих наук 1829 р., в період проживання Шевченка в Петербурзі був уже відомим письменником, редактором "Художественной газеты", автором популярних романсів. Н.Кукольник влаштовував вечори по "середях", на яких бував і Шевченко. Зустрічалися вони і на вечорах у О.Струговщикова та М.Маркевича.

24 квітня 1840 р. Н.Кукольник на вечері у М.Маркевича нападав на П.Мартоса за видання "Кобзаря", критикував Шевченка, запевняючи, що "спрямування його "Кобзаря" шкідливе й небезпечне", додавши при цьому, що "тепер необхідно заборонити мови: польську, малоросійську і в остзейських губерніях німецьку" [13]. Шевченко іронічно і неприязно згадував Н.Кукольника в повістях "Капитанша" і "Художник".

Петро Мартос учився в Гімназії вищих наук із М.Гоголем, Н.Кукольником, М.Прокоповичем та ін. Був одним із активних студентів. Разом з О.Данилевським написав вільнолюбивий вірш "Друзья мои, друзья свободы", підписавши його – "Кондратий Рылеев". Під час "справи про вільнодумство" у гімназії О.Дани-

левського та П.Мартоса виключили з навчального закладу. Батьки О.Данилевського добилися через рік поновлення сина в гімназії, а П.Мартос більше не повернувся до Ніжина. Деякий час він служив у 2-му українському уланському полку і в чині штаб-ротмістра вийшов у відставку.

У 1839 р. у Є.Гребінки відбулося знайомство Шевченка з П.Мартосом, про що останній розповів у своїх спогадах: "Шевченка я знав близько. Я познайомився з ним наприкінці 1839 року в Петербурзі, у милого, доброго земляка Є.П.Гребінки, котрий рекомендував мені його як талановитого учня К.П.Брюллова... Я просив Шевченка намалювати мій портрет аквареллю, і для цього мені треба було їздити до нього. Квартира його була на Васильєвському острові, недалеко від Академії мистецтв" [14].

Зустрічався Шевченко з П.Мартосом не лише у Є.Гребінки, а й на вечорах у Н.Кукольника, М.Маркевича. У 1840 р. П.Мартос виділив кошти на друкування "Кобзаря" Шевченка, який був підготовлений до видання Є.Гребінкою. Через П.Мартоса Шевченко передав примірник "Кобзаря" Г.Квітці-Основ'яненку, який жив у Харкові.

Спогади П.Мартоса про Шевченка, опубліковані у 1863 р. в журналі "Вестник Юго-Западной России" (Т. 4, кн. 10), носять необ'єктивний, глумливо зневажливий характер, хоча тут зустрічаємо і деякі цікаві факти.

І все ж у спілкуванні з ніжинцями було у Шевченка більше позитивних моментів, ніж негативних. Ця співдружність збагачувала його життя і творчість, бо серед них було чимало справжніх друзів, таких як Є.Гребінка, А.Мокрицький, В.Забіла, О.Афанасьєв-Чужбинський, М.Лазаревський. Без їх допомоги, підтримки, часто в тяжкі хвилини, важко було б Шевченку жити і творити.

Спогади про Шевченка дають можливість осмислити й інші факти, які пов'язують поета зі студентами Ніжинської вищої школи. Так, коли у травні 1861 р. тіло Шевченка перевезли в Україну, похоронна процесія зупинялась в Ніжині. У Свято-Преображенській церкві була відправлена панахида. М.Білозерський, сучасник цих подій, стверджував: "У Ніжині зустріч була особливо урочиста: назустріч вийшли всі цехові із значками, ліцеїсти та гімназисти" [15]. Це були студенти Ніжинського юридичного ліцею кн. Безбородька та учні класичної гімназії, яка існувала при ньому. Студентів та учнів міг супроводжувати

інспектор ліцею О.Г.Андрієвський. У цей час директором навчальних закладів був Є.П.Стеблін-Камінський, який в юності виховувався під безпосереднім впливом друга батька, письменника І.І.Котляревського, захоплювався літературою. То ж така важлива подія, як перепоховання Т.Шевченка, не могла пройти мимо нього. Професором словесності працював О.М.Белобров, який цікавився українським фольклором, а професорами права – І.Максимович, М.Д.Затиркевич, К.О.Царевський та ін. На перших-третьох курсах навчався всього 61 студент. Всі вони, мабуть, і були на цій скорботній панахиді.

Студенти Історико-філологічного інституту кн. Безбородька взяли участь у підготовці до відзначення 100-річчя від дня народження Т.Шевченка. Разом із видатною українською актрисою М.Заньковецькою, яка проживала в Ніжині, була складена програма. Марія Костянтинівна запропонувала поставити п'єсу Шевченка "Назар Стодоля" [16]. Але царський уряд заборонив вшановувати українського поета. Чернігівський губернатор заборонив організовувати публічно ювілейний вечір. Тоді студенти провели його нелегально 25 лютого (9 березня) в одній із аудиторій. Доповідь зробив М.Волинський, проспівали "Заповіт", "Думи мої, думи мої", дві пісні з поеми "Гамалія", прочитали уривки з поеми "Сон". Організаторами вечора були студенти М.Гардецький, І.Капустянський, І.Дума, Н.Вишневський, Д.Заліський, О.Білич, брати Микола і Петро Волинські.

Місцева газета помістила статтю М.Волинського про Т.Шевченка. Студенти надіслали телеграму до Києва, яка була надрукована в газеті "Рада": "Разом з усією Україною співаємо гімна Великому Кобзареві і протестуємо проти насильства, яке чинять вороги" [17]. Жандармерія довідалась про організацію шевченківського вечора і розпочала слідство. Найбільш активного організатора ювілею Шевченка Миколу Волинського було виключено з інституту. Як згадує студент Дмитро Залеський, пізніше заслужений вчитель УРСР, у квітні 1914 р. його та однокурсників Данчевського і Свистельникова викликали на пояснення до директора інституту Леціуса, який заявив: "У лютому місяці я був у попечителя округу в Києві [Деревицького – Г.С.] і попечитель, показавши мені газету "Киевская мысль", звернув мою увагу на рядки, підкреслені червоним олівцем, де було сказано, що на адресу комітету по увіковіченню пам'яті

великого українського поета Т.Г.Шевченка отримана вітальна телеграма від студентів Ніжинського історико-філологічного інституту. Попечитель округу наказав мені довідатись і сповістити йому прізвища студентів, які послали це привітання. Це розпорядження я передав відповідним органам. І ось мені сповістили, що цю телеграму послали ви троє".

Директор також попередив, що шуткувати з цим не можна, бо попечитель округу може наробити неприємності під час розподілу на вчительські посади, бо всі через декілька місяців закінчували інститут.

Необхідно було цю ситуацію з'ясувати у поліцмейстера Ніжина. На зустрічі з ним Д.Залеський пояснював, що "дані агентури носять зовсім випадковий характер, а саме: студент Данчевський – метушлива молода людина, любив брати участь в усіх загальноінститутських починаннях; студент Свистельников – активний учасник вечорів, на яких виступав з декламаціями, але він же один із членів правління студентської бібліотеки, запеклий противник випускування українських видань. Залеський – часто виступав на вечорах із виконанням українських пісень. Ці особи з протилежними поглядами. Що їх пов'язує? Участь у громадському житті інституту. А це не дає ще права вважати, що ці особи – автори телеграм".

На це поліцмейстер відповів, що інформація отримана від людини, яка близько стояла до студентського життя. Проте прокурор не дозволив видати на пошті оригінал телеграми, бо не знаходив причини забороняти посилати її на адресу Шевченківського комітету. Так ця справа із трьома студентами і була закрита [Архів інституту].

У квітні 1917 р. студент Іпполит Ковалевський, делегат Всеукраїнського національного з'їзду в м.Києві, який очолив у Ніжині "Просвіту", ініціював проведення панахиди по Шевченку, яка відбулася 16 квітня 1917 р. Газета "Известия Нежинского общественного комитета" (1917, №12) сповіщала: "На східці каплиці зійшов священник. Із усюди неслась хвала новому життю, борцям за волю, хвала Тарасу. Це вперше за кількасот років всюди залунало прилюдне рідне слово. Несподівано панахида перетворилась в маніфестацію національних почуттів" [18].

Саме в цей час міський парк був перейменований із "Миколаївського" на "Шевченківський".

У 20-х рр. XX ст. у Ніжинському інституті народної освіти була сформована науково-дослідна кафедра історії культури і мови, яка займалась підготовкою кадрів для вищої школи. Її керівник член-кор. АН СРСР В.І.Резанов виступив не тільки пропагандистом творчості Шевченка, а його дослідником, про що свідчать його статті.

Публікації про Шевченка в цей період здійснили М.Волинський у ніжинській газеті "Червоне слово", О.Грузинський ("Тарас Шевченко в його відношенні до Ніжина та Ніжинщини" [19], С.Кузуб ("Історія цензурного "Кобзаря") [20] та ін.

Викладачі та студенти Ніжинського педагогічного інституту у 1939 р. взяли участь у підготовці до 125-ліття від дня народження Шевченка. Був створений Шевченківський комітет. Завідуючий кафедрою української літератури, доцент, поет, твори якого цінили П.Тичина та В.Сосюра, Микола Сайко виступив із доповіддю "Політична сатира у творах Т.Шевченка". Відбувся великий концерт.

Молоді поети літературної студії інституту написали свої ліричні твори. Студент О.Ющенко, пізніше відомий письменник, прочитав свій вірш:

"І родилося слово бунтарське
І летіло в простори ланів,
Било в палаци гнівно у панські,
І відбій той громами гримів.
Те невтомне зривалося слово
З уст поета, із уст Кобзаря,
Про сім'ю і про вільну й про нову
Засвітилася думка – зоря.
А із думки, із вогника зірки
Розгорався великий пожеар..." [21].

Ювілей Шевченка відзначала вся країна. У Києві проходив святковий пленум Спілки письменників СРСР. 3 травня на пероні київського вокзалу представники громадськості України зустрічали 143 літераторів із Москви, Ленінграду та інших куточків Радянського Союзу на чолі з головою Спілки письменників СРСР Олександром Фадєєвим. По дорозі до Києва членів Правління СП СРСР в Конотопі зустрічали представники шевченківського комітету України. Там відбувся мітинг. Невелика зупинка була зроблена в Ніжині, де відомих літераторів вітав

директор інституту Сатановський, студенти. На мітингу виступив поет О.Жаров.

Студенти із хвилюванням слухали на мітингу на вокзалі виступ О.Фадєєва, який сказав: "В жодній країні світу, крім нашої, неможливі такі свята культури... Колишній кріпосний раб Шевченко наважився голосно сказати слово протесту проти царів і гнобителів. Само ім'я Шевченка в царській Росії піддавалось знищенню. Але народ зберіг це ім'я, зберіг творчість свого Кобзаря. Це ім'я кріпака і солдата з серцем орла сяє нині на вершинах людства" [22].

Наступного дня з групою делегатів-письменників їхав автор роману "Петро I" Олексій Толстой, якого палко зустрічали студенти. Збереглася фотографія, на якій зображено письменника із представниками Ніжинської вищої школи.

Широко відзначали в Ніжинському педагогічному інституті ім. М.Гоголя 100-ліття від дня смерті (1951 р.) та 150-ліття від дня народження Шевченка (1964 р.). Напередодні у приміщенні інституту художником П.Орлом була оформлена велика Шевченківська аудиторія, яка існує до цього часу. Дуже складним виявився процес створення портрету Шевченка. Хоча за основу була взята картина М.Божія, проте передати в техніці сграфіто було важко. Лаконічними графічними плямами і лініями треба було розкрити характер, пластику образу. І все ж, П.Орел впорався з цим складним завданням.

Наукова конференція та святковий концерт продемонстрували велику шану ніжинців до світлої пам'яті видатного письменника, життєва і творча доля якого була пов'язана з Ніжинською вищою школою.

9–10 березня 1973 р. у Ніжинському педагогічному інституті ім. М.Гоголя разом з Інститутом літератури ім. Т.Г.Шевченка АН УРСР була проведена традиційна XXI наукова Шевченківська конференція, на яку з'їхалися вчені з багатьох республік Радянського Союзу. Конференцію вступним словом відкрив ректор ніжинського вузу, доцент В.Горбач. На пленарному засіданні прозвучали доповіді членів-кор. АН УРСР Є.Кирилюка "Слово Шевченка єднає народи", Є.Шабліовського "Інтернаціональне значення творчості Шевченка" та інших. На цій конференції прозвучали і доповіді ніжинців, зокрема доцентів Г.Неділька "Особа і народ в історичних творах Гоголя і Шевченка" та А.Гулак "Шевченко і Даль".

Серед відомих дослідників спадщини Шевченка, які були пов'язані з Ніжинською вищою школою, слід назвати Георгія Неділька, доцента, завідувача кафедри української літератури, який працював в інституті з 1958 по 1987 рр. Його перу належать як загальні праці про творчість Шевченка ("Тарас Шевченко: Життя і творчість" (1988), "Т.Г.Шевченко і літературне життя Київського університету" (1989), "Тарас Шевченко: Семінарії" (1985) та інші), так і конкретні (переважно газетні статті), що безпосередньо торкаються зв'язків Шевченка з випускниками Ніжинської вищої школи.

Г.Неділько багато працював в архівах, прагнув бути точним у висвітленні конкретних фактів про зв'язки Шевченка з ніжинцями, ввів чимало документів у літературний процес. Він опублікував 20 статей у "Шевченківському словнику".

65 різножанрових творів Г.Неділька (монографії, посібники, розвідки, газетні статті, тези тощо) про творчу спадщину Шевченка – свідчення активної і цілеспрямованої роботи вченого. Він був справжнім пропагандистом творчості великого українського письменника не лише у студентській аудиторії, а і в багатьох колективах Ніжина.

Завершуючи огляд фактів з означеної нами теми, можна стверджувати, що зв'язки Шевченка з Ніжинською вищою школою були багатограними. Вони збагачували як самого поета, так і тих, хто з ним спілкувався. А пам'ять про Великого Кобзаря надихає нові покоління не тільки на його звеличення, а й наслідування його шляху вірного служіння Вітчизні.

Література

1. Анісов В., Серета Є. Літературне життя і творчість Т.Шевченка. – К.: Дніпро, 1976. – С. 76.
2. Спогади про Тараса Шевченка. – К.: Дніпро, 1982. – С. 95–96.
3. Цит. за ст.: Павлюк М. Шевченко і Гербель // Збірник праць двадцять першої та двадцять другої наукових шевченківських конференцій. – К., 1976. – С. 155.
4. Реп'ях С. Тарасові сліди. – Чернігів, 1991. – С. 36.
5. Шевченко Т. Повне зібрання творів: У 6 т. – К.: Вид АН УРСР, 1963. – Т. 6. – С. 64–65.
6. Спогади про Тараса Шевченка. – С. 79.
7. Шевченківський словник: У 2 т. – К., 1976. – Т. 1. – С. 160.
8. Дневник художника А.Н. Мокрицького. – М., 1975. – С. 113.
9. Там само. – С. 151.
10. Шевченко Т. Собр.соч.: В 5 т. – М., 1956. – Т. 5. – С. 302.

11. Там само. – С. 308.
12. Там само. – С. 316.
13. Спогади про Тараса Шевченка. – С.72.
14. Там само. – С. 69.
15. Там само. – С. 168.
16. Самойленко Г.В. Марія Заньковецька і Поліський край. – Ніжин, 2004. – С. 97.
17. Волинський П. Спогади. Рукопис. Музей історії Ніжинської вищої школи. – С. 1–2.
18. Самойленко Г.В., Самойленко О.Г. Ніжинська вища школа: Сторінки історії. – Ніжин, 2005. – С. 185.
19. Известия Нежинского исполкома. – 1920. – 9 марта.
20. Більшовик. – 1924. – 11 березня.
21. Самойленко Г.В. Літературне життя на Чернігівщині у ХІІ–ХХ ст. – Ніжин, 2003. – С. 199.
22. Литературная газета. – 1939. – 6 мая.

Ю.В.Якубина

Гимназия высших наук сквозь призму воспоминаний Н.Кукольника

Оценка личности Н.В.Кукольника и его творческое наследие нуждаются в серьёзной научной ревизии. Закрепившееся ещё в дореволюционное время за ним звание певца империи далеко от объективности. Вне поля зрения исследователей остаются его поэтические произведения и проза, его деятельность журналиста и редактора. Нуждается в переоценке роль Н.Кукольника в "деле о вольнодумстве", в советском гоголеведении она трактуется как резко отрицательная (Д.Иофанов, С.Машинский). Только непредвзятый анализ с позиций сегодняшнего дня открывает возможность поиска ответов на вопросы, касающиеся и творчества, и биографии яркого современника Гоголя. В распоряжении учёных находятся не только литературные произведения, но и мемуарные свидетельства Н.В.Кукольника.

В последнее десятилетие проделана значительная работа в этом направлении исследователем И.Чёрным, российским краеведом А.И.Николаенко, их результаты представляют научный интерес [1]. Таким образом, к числу проблем, требующих разрешения, современные исследователи относят как "вопрос полной реконструкции творческих отношений Гоголя и Кукольника", так и

"постановку его (*Кукольника – Ю.Я.*) наследия в общий контекст литературного процесса" [2].

Предметом данной работы является актуализация известных и многократно приводимых в различных трудах и в различной интерпретации воспоминаний Н.Кукольника о Нежинской гимназии высших наук, а также попытка прокомментировать некоторые из них с привлечением современных исследований.

Особый интерес представляют очерки Кукольника, посвящённые истории Гимназии [3]. Они проливают свет на особенности деятельности этого заведения в первое десятилетие его существования.

Заметим, что мемуары Н.Кукольника находились, прежде всего, в поле зрения исследователей, изучавших биографию Н.В.Гоголя, нежинский период которой изучен недостаточно.

Дореволюционными исследователями этот материал активно использовался. Так, к примеру, В.И.Шенрок приводил мемуары Н.Кукольника в подтверждение снисходительного отношения И.С.Орлая к Н.Гоголю. П.А.Заболотский отмечал, что указанные воспоминания открывают "ряд новых подробностей из школьной жизни Гоголя". Н.А.Лавровский также упоминал, что "некоторые подробности о времени пребывания в Нежинской Гимназии приведены в составленных самим Кукольниковым биографических оценках отца его и Орлая в "Лицее кн.Безбородко" [4]. В сборнике советского времени "Гоголь в воспоминаниях современников" (М., 1953) помещены отдельные воспоминания "однокорытников" будущего писателя о Гимназии высших наук. Однако составитель сборника С.Машинский, указывая на неполноту отражения гимназической жизни в мемуаристике, воспоминаниями Н.Кукольника всё же не воспользовался.

И хотя многое из того, о чем писал Н.Кукольник, не осталось незамеченным, при всей полноте восприятия должной оценки его мемуарных очерков нет и сегодня.

Показательны в этом отношении воспоминания Н.Кукольника об И.Орлае, к ним проявляли интерес исследователи как дореволюционной, так и советской эпох. В них воссоздан образ просвещённого гуманиста, в котором сочетались черты учёного и педагога. Н.А.Лавровский указал на достоинства написанного об И.С.Орлае с привлечением автобиографических материалов и "с большою теплотою", однако при этом опроверг некоторые сведения, изложенные Н.Кукольниковым, относительно назначения в

Гимназию: "будто Орлай, побывавши летом 1821 г. в Нежине, стал искать места директора и тем разрушил надежды его матери видеть директором своего сына: нельзя же допустить выбора между молодым и неизвестным Кукольниковом и Орлаем, которому положение, заслуги и известность открывали доступ к лучшим местам. Почётный попечитель с своей стороны, без сомнения, старался склонить Орлая в пользу Нежина, и должно согласиться, что лучшего выбора он и не мог сделать" [5]. Исследования последних лет позволяют существенно дополнить воспоминания Кукольника о назначении И.С.Орлая на должность директора. Эта история детально изложена Е.Михальским, широко использовавшим архивные документы [6]. Изучая педагогическую деятельность Орлая, его отношения с воспитанниками, Н.Лавровский признавал, что "готов верить относящимся сюда рассказам Кукольника, вообще не чуждым гиперболизма" [7].

Современные исследователи указывают на "апологетическую интерпретацию Кукольниковом педагогических принципов Орлая", объясняя её чувством "личной благодарности" и "нравственным обликом" воспитанника, который "в нежинский период оставлял желать лучшего" [8]. При всем критическом отношении ученых к воспоминаниям Н.Кукольника, следует заметить, что они позволяют составить представление о некоторых особенностях характера директора Гимназии, "всегда на вид строгого, всегда важного, почти сурового, но под этой наружной холодностью, носившего безграничную любовь к человечеству, во всех его возрастах... Иван Семёнович легко раздражался; постепенно разгораясь, он иногда прибегал к приёмам петровским, не только в отношениях к ученикам, но и к преподавателям". Обращает внимание бывший гимназист на внешность Орлая и его манеру одеваться: "Иван Семёнович был роста более чем среднего. Несмотря на важное выражение, лицо его внушало чувство глубокого уважения без примеси боязни. Всегда в белом галстуке, повязанном, по-тогдашнему, веревочкой, всегда одетый, так что я и не помню, был ли у Ивана Семёновича шлафрок. Семейные предания утверждали, что он в своё время был даже щеголем" [9].

Н.Кукольник, как и другие воспитанники, был радушно принят в семье И.С.Орлая, "сделался у него в доме своим, и до самого отъезда пользовался особенным его расположением, чему многим, многим обязан". Орлай имел обыкновение принимать у

себя воспитанников: "По воскресеньям и табельным дням избранные из гимназистов-пансионеров, не имеющих в городе родных, поочередно партиями человек 5–6 обедали и проводили время у директора" [10]. Это подтверждается и воспоминаниями И.Г.Кулжинского, для которого обед у директора превратился в экзамен [11].

На подобное отношение директора к воспитанникам, но с негативной оценкой указывал инспектор пансиона К.А.Моисеев, сообщая в рапорте о семействе Орлая, приглашавшем гимназистов к себе домой или на прогулку в город. В этом документе, приобщённом к материалам по "делу о вольнодумстве", содержится прямое обвинение в оказании покровительства пансионерам [12]. Не только Н.Кукольник, но и другие воспитанники могли бы признать, что И.С.Орлаю была свойственна доброжелательность: "Многие жалобы на меня, как инспектора, так и надзирателей, принимались часто с улыбкой, а некоторые обращались на голову самих доносителей. Знал ли достойный педагог с такою подробностью моё сердце, в котором действительно, с помощью Божией, зла никогда не было, и что сих пор составляет мое беспредельное и невозмутимое блаженство; или толковал эти шалости резвостью, необходимою для деятельности молодых живых нравственных сил? Мне кажется, снисходительность его имела и тот, и другой источник, хотя он не оставлял моих фокус-покусов без особенного внимания и журил за них по вторникам нередко, но всегда по латыни, всегда с улыбкой, иногда угрожая наказать..." [13]. На лояльное отношение директора к гимназистам указывают архивные документы: рапорты профессоров и надзирателей о ненадлежащем поведении гимназистов содержат резолюции Орлая о необоснованности обвинений воспитанников в вольнодумстве и непослушании [14].

Современный взгляд на воспоминания Н.Кукольника об И.С.Орлае выводит их за рамки только мемуарного восприятия. По утверждению И.Виноградова, многое в воспоминаниях гоголевского однокашника может служить прямым комментарием к образу "чудного наставника" Александра Петровича в поэме "Мёртвые души". Заметим, что в гоголеведении советского времени прототипом этого гоголевского героя называли Н.Г.Белушова [15]. Эта точка зрения нашла свое дальнейшее развитие в исследовании С.Машинского, указывавшего на то, что образ

идеального наставника у Н.Гоголя создан в его статье "О преподавании всеобщей истории". Проведённый им анализ второго тома, сопоставление фактов из жизни Н.Белоусова с художественным текстом "не оставляет на этот счёт никаких сомнений" [16]. Авторитетный исследователь творчества Н.Гоголя И.Виноградов считает, что "реальным прообразом директора учебного заведения Александра Петровича во втором томе поэмы послужил Гоголю директор Орлай". По его мнению, воспоминания Н.Кукольника, написанные спустя три с половиной года "после публикации глав второго тома "Мёртвых душ", свидетельствуют "о знакомстве Кукольника с главами незавершённого творения Гоголя" [17].

Многократно приводимый в исследованиях эпизод наказания Н.Гоголя и сегодня побуждает к размышлениям: "Яновский (Гоголь – тож), еще в низших классах, как-то провинился, так что попал в уголовную категорию... "Плохо, брат! – сказал кто-то из товарищей. – "Высекут. Завтра!" – отвечал Гоголь. Но приговор утверждён, ликторы явились. Гоголь вскрикивает так пронзительно, что мы все испугались, – и сходит с ума. Подымается суматоха! Гоголя ведут в больницу; Иван Семенович два раза в день навещает его; лечат; мы ходим к нему в больницу тайком – и возвращаемся с грустью. Помешался, решительно помешался! До того искусно притворился, что мы все были убеждены в его помешательстве, и когда после двух недель удачного лечения его выпустили из больницы, мы долго ещё поглядывали на него с сомнением и опасением, пока не попривыклось и текущие новости не вытеснили воспоминаний..." [18]. Согласно подписанному директором приговору, экзекуторы приступали к порке провинившегося. Наказание Гоголя приняло необычный поворот и закончилось для него пребыванием в гимназической больнице. Известно, что о наказании Н.Гоголя вспоминали также П.Мартос и Т.Пашенко [19].

Воспоминания П.Мартоса в форме письма П.И.Бартеневу от 16 февраля 1866 г. были частично опубликованы в "Литературном наследстве" [20]. Неопубликованная часть письма, подготовленная к печати И.Виноградовым, подтверждает описываемый Н.Кукольником факт. Обучавшийся в Гимназии в 1822–1827 гг. П.Мартос развивает данную тему: "В 1859 г. гр<аф> Гр.А.Кушелев-Безбородко издал книгу: Лицей Князя Безбородко. – В этой книге, стр.77, в статье – Ив. Сем. Орлай, сказано, что

Гоголь, который по выпискам значился: Гоголь-Яновский, а назывался у нас просто Яновский, притворился сумасшедшим. **Это бывало с ним неоднократно, в случаях экстренных и опасных** (выделено нами. – Ю.Я.). – Вот один из таких случаев: – В предместьи Магерках, за графским садом, отделённым от гимназического высоким забором, нисколько, впрочем, нас не удерживавшим, жила пирожница, которой произведения казались нам верхом совершенства кулинарного искус<с>тва, – и кто имел деньги, часто посещали её. – Однажды, когда нас свели к обеду, в нижний этаж, инспектор Мойсеев, человек очень строгий несправедливый, нелюбимый и воспитанниками и своими сослуживцами, шел по коридору, тоже в столовую; в это время Яновский показался на крыльце, ведущем в коридор от сада. – Несмотря ни на какие расспросы и угрозы Мойсеева Яновский, дико выпучивая глаза, упорно молчал. Так приведен он был Мойсеевым в столовую и поставлен в угол; за ужином та же история, но карманы его были полны пирогами. Это продолжалось несколько дней. На все вопросы Мойсеева – "где вы были?" – Яновский не отвечал ни слова. – Вообще он много представлялся в то время; это осталось в нём навсегда, но яснее выказалось в последние годы его жизни" [21].

На наш взгляд, получившая распространение в интерпретации воспитанников Гимназии Кукольника и Пащенко версия инсценирования Гоголем сумасшествия представляется малоубедительной. Факт буйного сопротивления подростка насилию можно, скорее всего, классифицировать как нервный срыв, спровоцированный страхом наказания, а присутствие при инциденте И.С.Орлая (доктора медицины и хирургии, личного врача императора, ученого секретаря Императорской медико-хирургической академии) позволяет усомниться в мистификации. Приведённый эпизод гипотетически датируется современным исследователям 1824 годом [22]. Но все же, если склоняться к мысли о нервном срыве, то более вероятным представляется 1825 г., когда подросток тяжело переживал смерть отца. И если принять во внимание, что П.Мартос упоминает об инспекторе К.А.Мойсееве, то известно, что представление на его увольнение с инспекторской должности И.С.Орлай подавал 21 мая 1826 года [23]. Т.Пащенко и Н.Кукольник в своих мемуарах указывают на присутствие И.С.Орлая. Это может наводить на мысль, что подобные проявления невроза случались с юным Гоголем во

время директорства Ивана Семеновича, т.е. до 1826 г. Утверждение П.Мартоса, что странность поведения Гоголя замечалась не раз, порождает вопрос: а об одном и том же случае вспоминали Кукольник и Пащенко?

Представления о театральной жизни Гимназии дополняют разбросанные по дореволюционным изданиям сведения мемуарного характера. Бывшие гимназисты не только хранили память о нежинском театре, в развитие которого вложили частицу души, но и впоследствии, по окончании гимназии, увлекались театральным искусством. Много лет спустя Н.Кукольник вспоминал: "А театры? В Нежине, кроме нашего гимназического, никакого театра не бывало. В киевском я бывал летом, а в Ромнах, в ярмарочном балагане актеры не играли..." [24]. Его воспоминания о театральных представлениях в стенах Гимназии содержат сведения о репертуаре, исполнителях, особенностях их подготовки и проведения спектаклей. Особенно ценно то, что в его памяти сохранились воспоминания, связанные с участием в них Н.Гоголя. "К числу приятнейших событий ... принадлежит устройство домашнего театра. Эта благородная забава, о которой до сих пор по-пустому ещё спорят педагоги, разрешена была уже Иваном Семёновичем; но последовавшие за отъездом его несогласия между профессорами были причиною, что исполнение предположения замедлилось и мы получили окончательное дозволение после того же достопамятного для нас приезда в Нежин графа А.Г.Кушелева-Безбородко. Нам поставлено в обязанность каждый раз, когда у нас будут спектакли, непременно и прежде всего, сыграть французскую или немецкую пьесу. Гоголь должен был также участвовать в одной из иностранных пьес. Он выбрал немецкую. Я предложил ему роль в 20 стихов, которая начиналась словами: "O mein Vater". Гоголь мучился, учил роль усердно, одолел, выучил, знал на трех репетициях, во время самого представления вышел бодро, сказал: "O mein Vater!" запнулся ... покраснел... но тут же собрался с силами, – возвысил голос, с особенным пафосом произнес: "nach Prag!", махнул рукой и ушел... И слушатели, большею частью не знавшие ни пьесы, ни немецкого языка, – остались исполнением роли совершенно довольны! Зато в русских пьесах Гоголь был истинно неподражаем, особенно в комедии Фонвизина "Недоросль", в роли г-жи Простаковой; я играл Митрофанушку, Скотинина – А.А.Божко, Кутейкина – Н.П.Григоров, Цифиркина –

Миллер, Вральмана – Марков и т.д. Из русских пьес – я помню еще представление "Чудаков", комедии Княжнина, "Хлопотуна", Писарева (главная роль – Гоголь); из французских: "Medecin malgre lui" и "Avare", Мольера. Мы собирались играть "Фингала"; роли были уже розданы; даже репетиции по частям начались. Роль Старна назначалась Гоголю, Фингала – мне, Моины – Гинтовту, но уже теперь не помню, что расстроило этот спектакль и весь наш домашний театра" [25].

Подготовка первых театральных представлений приходилась на начало 1824 г. Из письма Н.Гоголя родителям от 22 января 1824 г. известно, что в Гимназии полным ходом шла организация спектаклей по произведениям А.Коцебу, М.Загоскина, В.Озерова. Гимназисты очень нуждались в реквизите, что-то изготавливали сами, что-то просили прислать родителей, первый спектакль планировался по пьесе В.Озерова "Эдип в Афинах". Гоголь принимал активное участие в подготовке: "...дражайший папинька, вы не откажете мне в удовольствии сем и прислать нужные пособия...ежели можно прислать и сделать несколько костюмов сколько можно... Каждый из нас уже пожертвовал что мог, а я еще только" [26]. По воспоминаниям В.И.Любич-Романовича, Гоголь играл в этом спектакле роль Креона, которая ему удалась [27]. Артистический талант Гоголя был замечен и другими воспитанниками, о чём впоследствии упоминали Т.Пашенко, И.Сушков. О постановке комедии Фонвизина "Недоросль" сохранились воспоминания К.Базили, опубликованные впервые В.Шенроком: "Играли мы трагедии Озерова "Эдипа" и "Фингала", водевили, какую-то малороссийскую пьесу, сочиненную тогда же Гоголем, от которой публика надрывалась со смеху (*В.И.Шенрок внес уточнение: имеется в виду комедия отца Гоголя – Ю.Я.*). Но удачнее всего давалась у нас комедия Фонвизина "Недоросль". Видал я эту пьесу и в Москве, и в Петербурге, но сохранил всегда то убеждения, что ни одной актрисе не удавалась роль Простаковой так хорошо, как играл эту роль шестнадцатилетний тогда Гоголь. Не менее удачно пятнадцатилетний тогда Нестор Кукольник, худощавый и длинный, играл недоросля, а Данилевский – Софью. Благодаря моей необыкновенной в то время памяти доставались мне самые длинные роли, Стародума, Эдипа и другие" [28].

Этот эпизод, по мнению Ю.Манна, следует отнести к началу 1827 г. [29], хотя упоминание Базили о том, что Данилевский играл Софью, а Н.Гоголю и Н.Кукольнику было соответственно

шестнадцать и пятнадцать лет, позволяет датировать его началом 1825 или 1826 г. В пользу этого предположения говорит то, что А.Данилевский, как известно, прерывал занятия и выезжал из Нежина. Об этом упоминает Н.Гоголь в своем письме от 19 марта 1827 г. Высоцкому: "О Данилевском ничего не могу сказать, не знаю даже, где он" [30]. А.Данилевский оставил Гимназию в декабре 1826 года для продолжения обучения в московском университетском пансионе, а восстановился лишь 29 августа 1827 года [31].

На начало 1827 г. пришла вторая волна театральных представлений гимназистов. 28 декабря 1826 г. К.В.Шапалинский, исполняющий обязанности директора Гимназии, сообщил о полученном "разрешении высшего начальства" на проведение в гимназии театральных представлений. Хотя, по замечанию И.А.Сребницкого, основательно изучавшего архивные материалы Гимназии, такое разрешение не было обнаружено [32]. Для театра было подобрано помещение "возле классов, в зале под аркою", там проводились "различные театральные приготовления, как то: кулисы, палатки и возвышенные для сцен особые полы" (из рапорта М.Билевича от 29 января 1827 г.). Работа увлекла многих воспитанников Гимназии. Н.Гоголь в предвкушении предстоящих праздников и театральных представлений сообщил 1 февраля 1827 г. матери: "Театр наш готов совершенно, а с ним вместе сколько удовольствий". На Масленицу с успехом прошли представления. В присутствии многих гостей были сыграны спектакли по произведениям "Недоросль" Д.И.Фонвизина, "Неудачный примиритель, или Без обеда домой поеду" Я.В.Княжнина, "Лукавин" А.И.Писарева, "Береговое право" А.Коцебу, две пьесы Мольера (их называет в воспоминаниях Н.Кукольник – "Лекарь поневоле" и "Скупой") и одну Флориана [33]. В преподавательской среде складывалось мнение об опасности увлечения гимназистов без должного контроля: "публичный театр... без строжайшего рассматривания и выбора пьес вместо какой-либо пользы один только вред принести может", поскольку спектакли "уже шесть раз разыгрывались при стечении немалой публики и притом разыгрывались, как слышно, с какими то собственными, только неизвестно чьими дополнениями и прибавлениями" (из рапорта П.И.Никольского от 16 апреля 1827 г.) [34]. Театральные представления были приостановлены, возобновились они осенью

1827 г. [35], однако судьба театра практически была предрешена. Стычка между ст.проф.М.В.Билевичем и пансионерами, проводившими в помещении театра репетиции, породила обвинения в адрес воспитанников, в числе которых был Н.Гоголь, в употреблении спиртного, вызвала собрание внеочередной экстраординарной конференции, факт медицинского освидетельствования – всё это говорило о том, что студенческий театр был средой, раздражавшей многих [36].

В конце жизни Н.Кукольник, переосмысливая театральное искусство, отмечал: "Театр теряет своё нравственное значение и превращается в балаган. Я и сам грешен. В молодости я просто эту сумасшедшую седмицу жил в театре" [37].

В первые годы существования в Гимназии сложилась особая атмосфера, способствовавшая формированию художественных идей воспитанников, стремлением к активной творческой деятельности. Один из описанных Н.Кукольником эпизодов раскрывает многовекторность творческих исканий гимназистов, занимавшихся составлением рукописных журналов, переводами, литературным сочинительством: "В одно прекрасное утро ... ящики наших столов подверглись строжайшему досмотру. Это было в половине 1827 года. У многих, в том числе и у меня, забрали разные бумаги. Я лишился в этот раз целой драмы, главным действующим лицом которой была Мария, первая жена Иоанна III; сверх того взяли у меня и начало драматической фантазии "Торквато Тассо". С тем вместе отобраны, у кого найдены, писанные номера литературного журнала, который мы, Гоголь и я, составляли для чтения товарищей; такие же номера и журналов, составленных воспитанником Мартосом и другими; шуточный альманах "Парнасский Навоз" и еще несколько подобных сборников. В это же время я лишился второй оконченной трагедии: "Марий в Минтурнах" и моих переводов "Дмитрия Самозванца" и первого акта "Дон Карлоса" [38].

По мнению Ю.Манна, упоминаемое изъятие литературной продукции пансионеров случилось 27 или 28 октября 1827 г. [39]. В документах, связанных с "делом о вольнодумстве", находит подтверждение сообщённое мемуаристом: "ученик Н.Кукольник сочинил трагедию "Тасс" и "Мария". Последнюю, по словам директора, "очень дерзкую и непристойно написанную", Н.Кукольник читал ученикам Гимназии. Из материалов допроса 17–29 мая 1828 г. Колышкевича и братьев Котляревских следует, что

Н.Кукольник давал ученикам "своего сочинения трагедию "Марию" и читал её в классе большею частью перед лекциями Белоусова, ... читал и другую трагедию "Тасс" и один роман" [40]. Об этих сочинениях Н.Кукольник писал в письмах Н.Маркевичу, отправленных из Нежина в марте 1827 г. [41]. Выдержки из них, впервые опубликованные О.Супронюк, говорят о работе их автора над произведениями на историческую тему. Так, сочинение "Мстислав Удалой" написано Н.Кукольником наполовину, а отрывок из драмы "Мария", написанный белым пятистопным ямбом, прилагается к письму с просьбой дать оценку этому сочинению. Исследовательница со ссылкой на архивный источник указывает на то, что в 1827 г. Н.Кукольник читал Н.Маркевичу отрывки из своей трагедии, о чем была сделана соответствующая запись в дневнике писателя. Указывая на источники трагедии, О.Супронюк ссылается на статью Н.Кукольника "Замечания автора "Роксоланы" на рецензию в "Библиотеке для чтения" (1835), читавшего сочинения поэта на русском и немецком языках и упоминавшего "старую русскую книгу" ("Корифей"). Таким источником явилось издание А.Я.Галинковского "Корифей, или Ключ литературы". Напечатанный в этом издании "Опыт о славнейших эпических стихотворцах" содержал биографию Тассо [42]. По воспоминаниям В.Любича-Романовича, выпускника 1826 г., Н.Кукольник свою первую трагедию "Торквато Тассо" начал писать в Гимназии еще при нём, т.е. до июня 1826 г., многократно переделывал и, уже живя в Петербурге, дважды уничтожал рукопись.

Сам Н.Кукольник вспоминал: "Первая моя драма была написана в осьмнадцать дней; успех ослепил меня. В гордости, весьма свойственной моему возрасту, при необыкновенном успехе первого труда, я вообразил, что в самом деле могу оживить сколько-нибудь нашу сиротствовавшую сцену..." [43].

Введенное в научный оборот В.Вацуру письмо Н.Кукольника к В.Н.Щастному от 16 декабря 1828 г., свидетельствует о сложности работы автора над драмой "Торквато Тассо": "Мне хотелось послать к вам что-нибудь из Тасса, но это требовало времени..." Кроме того, в письме выражается и понимание общественной ситуации: "Я продолжал писать Тасса, но истребил всё. Рано, слишком рано писать его; тем более, что его на никакой театр не примут", и раскрываются особенности творческой манеры будущего писателя: "...я теперь начал другую

трагедию: Елеанору Гвиеннскую; многосложность её плана и запутанность не попрепятствуют её представлению, а посему я приступаю к исполнению. В три месяца она будет кончена, но последняя отделка положена будет не раньше, как через год" [44].

В письме Н.Гоголя А.Данилевскому от 30 марта 1832 г. содержится несколько ироничная оценка творческих исканий Н.Кукольника, тяготевшего к созданию сложного, запутанного сюжета и оторванных от действительности характеров, а также его склонности к многократной переделке произведения: "Возвышенный всё тот же, трагедии его всё те же. Тасс его, которого он написал уже в шестой раз, необыкновенно толст, занимает четверть стопы бумаги. Характеры все необыкновенно благородны, полны самоотверженья и вдобавок выведен на сцену мальчишка 13 лет, поэт и влюбленный в Тасса по уши. А сравненьями играет, как мячиками; небо, землю и ад потрясает, будто перышко. Довольно, что прежние: *губы посинели у него цветом моря*, или: *тростник шепчет, как шепчут в мраке цепи* ничто против нынешних (*курсив авт. – Ю.Я.*). Пушкина все по-прежнему не любит. Борис Годунов ему не нравится" [45].

Приводимый нами эпизод изъятия литературы у пансионеров непосредственно связан с наиболее драматической страницей истории Гимназии высших наук, обозначенной "между старейшими профессорами спорами и междоусобиями", получившей название "дела о вольнодумстве". "Как оказалось впоследствии, не наши сочинения были целью тщательных поисков, а классные записки естественного права, которое в том году впервые нам было преподано. Никто и не думал скрывать их; тем более что записки заключали в себе всем известные начала этой науки по новейшим германским философам. Теперь эти положения никого бы не только не удивили, но не знать их было бы стыдно, потому что они помещаются во всяком нынешнем учебнике, в введении в политическую географию. К тому же, кому из занимающихся науками теперь неизвестно, что теория многих знаний нередко стоит за пределами возможной действительности, но необходима как мета, к которой наука в применении своём должна стремиться и постоянно, хотя и медленно, к ней приближаясь, постепенно совершенствоваться. Но тогда многие положения, теперь ежедневно повторяемые, как доказанные и всеми признанные правды, показались чем-то возмутительным, опасным, предосудительным... Началось и следствие; следователя ни я, ни товарищи мои не видали" [46].

Разгоравшийся между преподавателями Гимназии конфликт первыми биографами Гоголя П.Кулишом и В.Шенроком не рассматривался. Эти события нашли отражение в исследованиях, посвящённых истории Гимназии высших наук. Привлечение архивных материалов значительно обогатило представления об атмосфере, в которой находился Гоголь-гимназист.

Дореволюционные исследователи "дело о вольнодумстве" рассматривали в контексте биографии Гоголя, однако события, развивавшиеся в Гимназии, воспринимались лишь как противостояние групп преподавателей, "возникши первоначально из личных и мелких неудовольствий". Н.А.Лавровский первым обратился к освещению "дела о вольнодумстве", повлекшего изменение жизни учебного заведения и его воспитанников. В "истории, волновавшей три года умы всех, ... вместе со всеми учениками принимал живое участие и Гоголь, крайне возбуждённое состояние которого в последнее время пребывания в Гимназии и многое в его письмах от этого времени объясняются именно этим участием". Исследователь использовал документальные свидетельства, стремясь к объективности изложения, и пришел к выводу: "Едва ли можно сомневаться в том, что история о вольнодумстве ... в действительности вовсе не имела тех размеров и того вида, какие она получила впоследствии в процессе постепенного своего развития [47].

А.И.Сребницкий соглашался с лишённой политической подоплеки оценкой "дела о вольнодумстве" в изложении Н.А.Лавровского и признавал, что "это дело коснулось и Гоголя и ... довольно сильно на нем отразилось". По его мнению, "профессорская борьба" в стенах Гимназии "обнаружилась ... после смерти первого директора", а дальнейшее развитие получила "после отъезда из Нежина второго директора, Орлая, во время продолжительного (более года) междуцарствия до приезда нового директора, Ясновского". Исследователь указывал на негативное воздействие "раздоров профессорских партий": "В эти свои интриги профессора посвящали и учеников и знакомили их юношеские души с житейской грязью". В своей работе он не ставил задачу описывать события, "изложенные довольно обстоятельно Н.А.Лавровским", мотивируя еще и тем, что помещение документов по "делу о вольнодумстве" "потребовало бы слишком много места" [48].

На неполноту освещения "дела о вольнодумстве" Н.А.Лавровским указывал В.И.Савва. В своем исследовании он исполь-

зовал свидетельства учеников Гимназии, раскрывавшие "политическое и религиозное вольномыслие учивших и учившихся в первое время царствования Николая I, когда в Гимназии воспитывался Гоголь". По мнению исследователя, "дело о вольнодумстве профессоров Гимназии высших наук не представляет, к сожалению, достаточных данных для суждения... Можно думать, что дело это было сильно раздуто..." [49].

Работы советского времени содержат весьма критические, порой предвзятые оценки освещения дореволюционными историками литературы "дела о вольнодумстве" и причастности к нему Н.Гоголя. П.Кулишу приписывалось "умышленное замалчивание" участия в "деле о вольнодумстве" Н.Гоголя, ставшего, по мнению критиков, "самой яркой страницей биографии Гоголя-студента". Работы Н.А.Лавровского, В.И.Саввы, И.А.Сребницкого представляли лишь "слабую попытку показать участие Гоголя-студента в "деле о вольнодумстве" [50]. Д.Иофанов, называя Н.Лавровского и А.Сребницкого "буржуазными историками литературы", обвинял их в том, что они "не только не раскрыли и не показали общественно-политическую, социальную среду ... а, наоборот, стремились затушевать и смягчить политическую остроту "дела о вольнодумстве" [51]. Следует заметить, что именно в работах исследователей советского времени "дело о вольнодумстве" получило значительное развитие за счёт введения новых архивных материалов, проливавших свет на среду (Д.Иофанов, С.Машинский, А.Стогнут, И.Кононенко). Изучение материалов "дела о вольнодумстве" позволяло определить влияние этих событий на формирование мировоззрения Гоголя, а также давало возможность получить тот контекст, впоследствии послуживший Гоголю "материалом для раздумий о многих прискорбных явлениях современной ему действительности" [52].

Современное гоголеведение в оценке "дела о вольнодумстве" еще не выработало единого подхода. Сегодня уже общепризнанным считается мнение о значительной роли Гимназии в формировании особенностей мировоззрения будущего писателя. "Дело о вольнодумстве" в этой связи исследователями рассматривается как локальный эпизод. Указывая на особенности формирования юного Гоголя, пережившего "характерный для юношества того времени период вольнодумства", исследователь отмечает: причиной тому явились "нежинские "прогрессивные" (*кавычки верно* – Ю.Я.) профессора, открыто богохульствовав-

шие на лекциях и экзаменах [53]. По мнению другого гоголеведа, именно принудительный характер духовного образования, определявший отчасти "религиозное воспитание в Нежинской гимназии, привёл к тому, что этим воспользовались для пропаганды своих взглядов "прогрессивные" (*кавычки верно – Ю.Я.*) – связанные друг с другом тесными масонскими узами – профессора гимназии (Н.Г.Белоусов, Ф.И.Зингер, И.Я.Ландражин, К.В.Шапалинский) [54]. Как видим, оценка событий, имевших столь драматичный исход для многих причастных к ним и для судьбы всего учебного заведения, сводится к "прогрессивности" профессоров, использовавших преподавательскую кафедру для богохульства и пропаганды масонских взглядов.

Нельзя, на наш взгляд, не согласиться с мнением тех исследователей, которые справедливо указывают на необходимость с позиций сегодняшнего дня пересмотреть документальную составляющую "дела о вольнодумстве" с тем, чтобы её интерпретационная ревизия не явилась лишь декларативным заключением, а, освобожденная от догмата "жестких идеологических схем", открыла возможность "освещения региональной истории Гимназии ..., изучения истории культуры России в первое пятилетие царствования Николая I" [55].

В этой связи возникает необходимость тщательного анализа мемуарных свидетельств Н.Кукольника, не получивших надлежащей научной оценки. Он, единственный из причастных к "делу о вольнодумстве" воспитанников, оставил воспоминания о событиях, которые, по мнению советского исследователя, не нашли в мемуаристике "никакого отражения" [56].

Требует своего осмысления описанная исследователями трагическая по своей сути судьба Н.Кукольника, молодого выпускника Гимназии, круглого сироты (мать умерла в 1824 г.). Остался без внимания тот факт, что Н.Кукольник не один раз оказывался не только очевидцем событий тех лет, но и находился в их эпицентре. Чего только стоит история противостояния семейства Кукольник и временного правления Гимназии после смерти первого директора В.Г.Кукольника [57]. Эти события оказали влияние на дальнейшую судьбу Н.Кукольника. Он вместе со своими близкими уже тогда признавался временным руководством возмутителем спокойствия. Из донесения профессуры, представлявшей временное правление

Гимназии, адресованного Попечителю Харьковского учебного округа, следует, что "... против всего порядка действуют таковым тайным возмутительным в юношестве образом (*якобы настраивали воспитанников против профессоров – Ю.Я.*) без изъятия все принадлежащие к фамилии вдовы Кукольник по её внушениям: и брат её младший профессор Пилянкевич, и второй сын её, находящийся здесь учителем Платон Кукольник, и обучающийся вместе в воспитанниками третий сын её Нестор Кукольник" [58]. Это противостояние привело к тому, что он был вынужден прервать учебу в Гимназии, покинуть Нежин. В "деле о вольнодумстве" Н.Кукольник также оказался одним из главных фигурантов. Его фамилия упоминалась в этой связи во многих документах, а впоследствии и в работах, посвящённых "делу о вольнодумстве". Заметим, что письмо Н.Кукольника Н.Прокоповичу с аббревиатурой Р.Б.Ш., изъятая и расшифрованное с указанием на тайный политический смысл ("Работник Братства Шапалинского") К.А.Моисеевым, оказалось в бумагах главного следователя по "делу о вольнодумстве" [59]. И, возможно, некоторая комплиментарность высказываний Н.Кукольника в оценке Гимназии, её наставников – это не просто "преувеличение", а желание исправить ошибки (но не предательство, как это представили Д.Иофанов, С.Машинский).

К весне 1827 г. противоречия в преподавательской среде Гимназии обострились, между ст.профессором М.В.Билевичем и мл.профессором Н.Г.Белоусовым установились враждебные отношения. 7 мая 1827 г. в Конференцию Гимназии ст.профессором М.В.Билевичем был подан рапорт, в котором он обвинял Н.Г.Белоусова в ненадлежащем исполнении обязанностей инспектора пансиона. Главное обвинение выдвигалось Н.Г.Белоусову, преподавателю естественного права, не придерживавшегося "в преподавании права естественного, как предписано руководствоваться" (*книга Де Мартини "Positiones de lege naturaе" рекомендована была как официальное учебное пособие по естественному праву – Ю.Я.*), а читавшего "оное естественное право по своим запискам, следуя в основаниях философии Канта и г-на Шада", что породило "у некоторых учеников некоторые основания вольнодумства" [60]. Сам же Н.Г.Белоусов рекомендованный учебник подвергал публичной критике, заявляя, что естественное право будет читать по собственным запи-

сям. Относительно источника, по которому Н.Г.Белоусов читал естественное право, было высказано предположение, что им послужила монография профессора Царскосельского лицея, учителя Пушкина, А.П.Куницына "Право естественное", (СПб., 1818–1820) [61]. По мнению С.Машинского, Н.Г.Белоусову могла быть известна эта работа, однако "влияние Куницына на Белоусова нельзя считать доказанным". Исследователь указал на иной источник – "Право естественное" Ф.Шмальца (СПб., 1820), при этом проводит текстуальное сравнение тетради С (известную как тетрадь Кукольника) с книгой Шмальца [62].

В конце октября 1827 г. следствие по "делу о вольнодумстве" непосредственно коснулось воспитанников Гимназии, начались первые допросы, к которым привлекались Ф.Михно, Н.Котляревский, А.Новохацкий, Е.Филипченко, П.Горонович, А.Колышкевич, Н.Кукольник и Н.Гоголь. В ходе следствия у воспитанников были изъяты тетради с записями по естественному праву. 1 ноября 1827 г. Н.Кукольник, ученик 8 класса, даёт показания в пользу профессора Н.Г.Белоусова. Он сообщил, что его конспект лекций состоит из записей учебного материала и добавлений, сделанных после занятий посредством выписок из различных книг, которые он брал у других воспитанников, собираясь писать диссертацию. Одна из его тетрадей была переписана из тетрадей пансионера Яновского, который учился в 9 классе [63]. Спустя два дня Н.Гоголь, допрошенный в числе других воспитанников, сообщил, что свою тетрадь по естественному праву передал в пользование Н.Кукольнику. После того, как Н.Кукольник и А.Новохацкий дали показания в пользу проф.Н.Г.Белоусова, ст.профессор К.А.Моисеев 21 декабря 1827 г. подал рапорт в Конференцию о том, что свидетельства этих пансионеров относительно записей конспектов по естественному праву ложны. Объяснение Н.Кукольника было признано им "совершенно несправедливым и даже невероятным". Отдельные фрагменты рапорта прокомментировал Н.А.Лавровский, указав, что "показание Кукольника, как прямо направленное против обвиняющей стороны, не могло не обратить на себя особенного внимания последней" [64].

Гимназия была полна тревожных слухов, которые быстро распространялись. Так, в письме Е.Гребенки 29 февраля 1828 г. содержится упоминание об этих событиях: "У нас три ученика открыты масонами: Змиев, Колышкевич и Родзянка; но это и

здесь тайна, а потому прошу Вас сего нигде не рассказывать" [65]. В середине мая 1828 г. началась новая волна допросов. А.Колышкевич признал, что И.Я.Ландражин раздавал студентам для чтения книги Вольтера, Гельвеция, Монтескье, Локка и др.

Вероятно, Н.Гоголь познакомился с произведениями Вольтера благодаря И.Ландражину. Впоследствии в неотправленном письме В.Г.Белинскому он признавал, что, "когда был еще в гимназии", у него сложилось критическое отношение к произведениям французского философа, он ими "не восхищался". У Гоголя "и тогда было настолько ума, чтоб видеть в Волтере ловкого остроумца, но далеко не глубокого человека". А.Змиев показал, что, упражняясь в переводе на французский язык поэтического текста по заданию профессора Ландражина, сделал перевод полученных от П.Мартоса стихов К.Рылеева, "касающихся до призывания к свободе", А.Колышкевич заявил, что их читали и знали многие воспитанники, и по просьбе директора записал текст на бумаге. Текст стихотворения впоследствии был опубликован С.Машинским. По сути, все допрошенные в мае 1828 г. (А.Колышкевич, братья Егор, Александр и Николай Котляревские, А.Змиев, а также П.Мартос, отчисленный из Гимназии за чтение "неприличных возрасту книг" и сочинение "стихов, не показывающих чистой нравственности" [66] и упоминавшийся в показаниях еще в 1826 г.), вольно или невольно свидетельствовали против Ф.И.Зингера, И.Я.Ландражина, Н.Г.Белоусова, а также Н.Кукольника. Некоторые из допрошенных в 1826–1827 уч.году показали, что слушали естественное право у профессора Н.Г.Белоусова, а записи к лекциям "писали под диктовку Кукольника, который эти замечания разделял на параграфы и давал последним названия". В качестве аргумента противники Н.Г.Белоусова использовали записки учеников, которые содержали "по всей вероятности, некоторые изменения в интересах обвинявшей стороны". При этом исследователь не имел сомнений "в том, что отобранные от учеников записки потерпели сильные искажения от учеников, особенно при участии Кукольника" [67].

В мае 1828 г. были проведены очередные допросы воспитанников Гимназии. Они содержали новые обвинения в адрес Зингера, Белоусова, Ландражина, а также Кукольника: "...до приезда нового директора, Кукольник и другие из меньшего возраста в саду и в классе ... говорили свои наставления с кафедры,

подобно лекциям, о метафизике, эстетике и магнетизме, причём вольно и непристойно говорили о религии"; "Кукольник на лекциях делал выписки из книги Филоконнери (*из тех книг, которые давал читать воспитанникам Ландражин – Ю.Я.*) в тетрадь, на заглавном листе которой написано "Ботаника"; Кукольник, по свидетельству допрашиваемых, советовал не представлять в Конференцию тетради по естественному праву, а сжечь их. Отец Н.Родзянко, явившийся 21 мая в Гимназию, объявил, что "его сын не давал Кукольнику книг Вольтера и Руссо и что оговорил он себя по наущению Кукольника" [68].

Таким образом, за год до окончания Гимназии Н.Кукольник являлся едва ли не главным обвиняемым среди гимназистов, его участие в материалах следствия по "делу о вольнодумстве" отражалось в самом неблагоприятном свете. Можно предположить, чем бы закончилось для Н.Кукольника это расследование, если бы в его судьбе не принял живое участие брат Платон. Вряд ли, на наш взгляд, выглядит корректным сопоставление некоторыми исследователями Гоголя и Кукольника в этой истории, поскольку степень причастности гимназистов к делу, приобретающему политическую окраску, существенно отличается. "Наступил 1829 год; мы выдержали выпускной экзамен, разъехались по домам; в Вильне уже я узнал, как разрешилось наше дело. Многие профессора были удалены от должностей. Важнейшим поводом к тому, как я слышал, послужили уже не классные записки, а самое существо и форма продолжительной распри, возбуждившей соблазн в учебном мире. Я тоже получил не аттестат, а просто свидетельство, с прописанием успехов в науках и поведении полными одобрительными баллами. Но, несмотря на это, я лишился золотой медали, звания кандидата, 12-го класса и чуть не зрения, потому что от усиленных занятий я выехал из Нежина, зажмурясь, в синих очках, почти слепой" [69].

До настоящего дня нет объяснения, что побудило Кукольника в июне 1829 г. отказаться от своих показаний, этот эпизод описан Лавровским, Иофановым, Машинским, др. По мнению Ю.Манна, после того, как дело вышло за пределы конфликта относительно преподавания естественного права и стало окрашиваться в политические тона (причем, в поле зрения дознавателей оказались и другие преподаватели Гимназии), наметилось новое явление – отказ от прежних показаний. Это сделал выпускник Н.Родзянко (ему был присужден чин XII класса, однако медали был лишён). Через год отказался и Н.Кукольник.

Такой шаг объясняется, вероятно, не столько опасением не получить надлежащего свидетельства об образовании (лишение и медали и права на чин фактически перечеркивало и все годы учебы, и закрывало перспективы для службы), сколько угрозой прослыть политически неблагонадежным. Доказательства того, что Н.Кукольник был в числе главных подозреваемых, содержатся в донесении Д.Ясновского. Отчет о состоянии дел в Гимназии им был подготовлен в 1830 г. по требованию члена главного правления училищ Э.Адеркаса. Докладывая о мерах, принятых для "уничтожения вольнодумства среди пансионеров", директор доносил о результатах "беседы" с Н.Кукольником, "который со слезами признавался, что его развратили некоторые, но кто, не назвал". Сообщая о поведении "ближайших" к профессору Белоусову пансионеров: Кукольника, Халчинского, Новохацкого и Родзянко", директор с удовлетворением констатировал, что "сии были, наконец, усмирены" [70].

Попытка Н.Кукольника путем отказа от своих показаний оставить для себя хоть какие-то перспективы в будущем не была особенно успешной. По воспоминаниям В.И.Любича-Романовича, он поначалу находился в Петербурге "не у дел", пытался поступить на службу "не ради чинов и славы добивался он коронного места, а ради насущного хлеба, так как денег он не имел никаких, да и родственников у него не было состоятельных ... материальное положение его становилось с каждым днем тяжелее и тяжелее" [71]. Нежинская среда, питавшая когда-то возвышенные чувства и надежды Н.Кукольника, вскоре сменилась: "Тут-то, в Петербурге, думал я, наберусь художественных сведений, познакомлюсь с обычаями и приемами мастерских, услышу музыку, которая жила в душе моей, огромная, цельная, неизвестного, но великолепного образа, как живая покойница, и ждала воскресителя..." [72].

Косвенным подтверждением того, что Н.Кукольник не смог найти себя в ином окружении, может служить и свидетельство Н.Гоголя. Само гоголевское высказывание, очевидно, подсознательно построенное на антитезе, указывает, при всей оппозиционности, на некоторую общность этих вчерашних нежинцев: высокие мечты и устремления разбивались о жестокие реалии взрослого мира. "Тогда было (в Гимназии – Ю.Я.) соберет около себя толпу и толкует, или о Моцарте и интеграле, или движет эту толпу за собою испанскими звуками гитары!" – при все иронич-

ности этого высказывания можно заметить, гимназическая жизнь определялась как сообщество молодых людей, появивших интерес к искусствам, знаниям и творчеству. Кукольник, очевидно, чувствовал себя в этот период и нужным, и востребованным. В новых условиях, реализация его творческих амбиций давалась с трудом. Написанное Кукольником, Гоголь гиперболизировано обозначил: "успел уже написать 7 трагедий", хотя на самом деле их было не больше трех. Стремление Н.Кукольника быть ближе к тем, с кем его связывали годы юности, литературные искания и душевные переживания, наталкивалось на неприятие: "нестерпимо скучен сделался... Не терпит людности и выберет такое время притти, когда я один и тогда, или душит трагедией, или говорит так странно, так вяло, так непонятно, что я решительно не могу понять, какой он секты и не могу заметить никакого направления в нем" [73].

Н.Гоголь, воспользовавшись пушкинской метафорой, идентифицировал Н.Кукольника с навязчивым соседом-графоманом, образ которого создан в поэме "Евгений Онегин".

Література

1. См. работы, посвященные Н.В.Кукольнику: Толбин В. Н.В.Кукольник // Лицей князя Безбородко. – СПб., 1859. – Отд. 2. – С. 87–94; Мацевич Л. Гоголь и Кукольник в Нежинской гимназии высших наук // Русский архив. – 1877. – Т. 3. – С. 191–194; Лавровский Н.А. Гимназия высших наук князя Безбородко в Нежине. 1820–1832. – К., 1879. – С. 62–63; 140–141; Гербель Н. Н.В.Кукольник // Гимназия высших наук и Лицей князя Безбородко. – СПб., 1881. – С. 403–408; Шверубович А. Братья Кукольники. – Вильна, 1885; Шевляков М. Рассказы о Гоголе и Кукольнике (Воспоминания В.И.Любича-Романовича) // Исторический Вестник. – 1892. – №12. – С. 694–697; Киселев-Сергенин В.С. Н.В.Кукольник // Поэты 1820–1830 годов: В 2 т. – Л., 1972. – Т. 2. – С. 526–535; Вацуро В. Первый русский переводчик "Фариса" А.Мицкевича // Славянские страны и русская литература. – Л., 1973. – С. 47–68; Горохова Р. Образ Тассо в русской романтической литературе // От романтизма к реализму. Из истории международных связей русской литературы. – Л., 1978. – С. 172–177; Сажин В.Н. Из биографии писателя К. // Исследование памятников письменной культуры в собраниях и архивах Санкт-Петербурга. – Л., 1985; Самойленко Г.В. Нежинская филологическая школа. – Нежин, 1993. – С. 39–43; Манн Ю.В. "Сквозь видный миру смех..." Жизнь Н.В.Гоголя 1809–1835. – М., 1994. – С. 85–87; Черный И.В. Малая проза Н.В.Кукольника. – Харьков, 1997; Черный И.В. Драматургия Н.В.Кукольника. – Харьков, 1997; Черный И.В.

Творчество Н.В.Кукольника и русская литература 1830–1840-х годов: Дисс. ... докт. филол. наук. – Х., 1997; В.И.Мацапура. Украина в русской литературе первой половины XIX века / Глава "Нестор Кукольник" – Харьков;Полтава, 2001. – С. 296–312; Николаенко А.И. Н.В.Кукольник и Таганрог. – Таганрог, 1998. – 183 с.; Гоголь и Кукольник // Литература и культура Полесья. – Нежин, 2000. – Вып. 14. – С. 46–56; О значении наследия Н.В.Кукольника для современного понимания отдельных моментов истории русской культуры // Литература и культура Полесья. – Нежин. – 2004. – Вып. 24. – С. 94–99; Виноградов И. "Необыкновенный наставник" И.С.Орлай как прототип одного из героев второго тома "Мертвых душ" // Нові гоголезнавчі студії. – Вип. 2 (13). – Сімферополь, 2005. – С. 14–55.

2. Супрунюк О.К. Н.В.Гоголь и его нежинское литературное окружение: Автореф. на соиск. ученой степ. канд. филол. наук.) – Л., 1990. – С. 21; Из новых материалов к характеристике литературной среды раннего Гоголя (по неопубликованным письмам Н.Кукольника 1827 г.) // Гоголь как явление мировой литературы: Материалы международной научной конференции, посвященной 150-летию со дня смерти Н.В.Гоголя. – М.: ИМЛИ, 2003. – С. 103–106.

3. Лицей князя Безбородко / Изд. Гр.Г.А.Кушелев-Безбородко. – СПб.: Тип.ИАН, 1859. Н.Кукольник являлся создателем целого ряда сочинений, посвященных истории учебного заведения, в котором ему довелось учиться, отдельным преподавателям и воспитанникам.

4. Шенрок В.И. Материалы для биографии Гоголя. – М, 1892. – Т. 1. – С. 76; Заболотский П.А. Опыт обзора материалов для биографии Н.В.Гоголя в юношескую пору // Известия ОРЯС АН. – 1902. – Т. 7. – Кн. 2. – С. 37; Лавровский Н.А. Гимназия высших наук кн. Безбородко в Нежине (1820–1832). – К., 1879. – С. 63.

5. Лавровский Н.А. Гимназия высших наук кн. Безбородко в Нежине (1820–1832). – К., 1879. – С. 19, 24.

6. Михальский Е.Н. Назначение И.С.Орлая директором Гимназии высших наук князя Безбородко в Нежине. – Литература та культура Полісся. – Вип. 23. – Ніжин, 2003. – С. 139–179.

7. Лавровский Н.А. Указ соч. – С. 45.

8. Виноградов В. "Необыкновенный наставник" И.С.Орлай как прототип одного из героев второго тома "Мертвых душ" // Новые гоголеведческие студии. – Вып. 2 (13). – Симферополь, 2005. – С. 22.

9. Кукольник Н. И.С.Орлай (Из памятной книжки) // Лицей князя Безбородко / Изд. Гр.Г.А.Кушелев-Безбородко. – СПб.: Тип.ИАН, 1859. – С. 75.

10. Круковский А. Старое педагогическое гнездо (Из воспоминаний о нежинском историко-филологическом институте). – Филологич. записки. Год 51. – Воронеж, 1911. – Вып. 1. – С. 810.

11. И.К. (Кулжинский И.Г.) Воспоминания учителя // Москвитянин. – 1854. – №21. – Т. VI. – Смесь. – С. 1–16.

12. Байцура Т. Иван Семенович Орлай: Жизнь и деятельность. – Пряшев, 1977. – С. 167.

13. Кукольник Н. И.С. Орлай (Из памятной книжки). – С. 71.
14. Супронюк О.К. Фольклористична діяльність Платона Лукашевича (ранній період). – Народна творчість та етнографія. – 1991. – №5. – С. 16.
15. Иофанов Д. Н.В. Гоголь. Детские и юношеские годы. – К., 1951. – С. 348–355.
16. Машинский С.И. Гоголь и "дело о вольнодумстве". – М., 1959. – С. 274–282.
17. Виноградов И. Указ. соч. – С.15.
18. Кукольник Н. И.С. Орлай (Из памятной книжки). – С. 77.
19. Пашенко Т.Г. Черты из жизни Гоголя // Гоголь в воспоминаниях современников. – М., 1952. – С. 43. Впервые воспоминания Т.Пашенко со слов литератора В.Пашкова были опубликованы в газете "Берег" (№268) в 1880 г.
20. Из воспоминаний школьного товарища Гоголя: Отрывок из письма П.И.Мартоса к П.И.Бартеневу. – Литературное наследство. – М., 1952. – Т. 58. – С. 774.
21. Как указывает И.Виноградов, автограф письма хранится в РГАЛИ (ф. 46, оп. 1, ед. хр. 558. Письма разных лиц к Бартеневу П.И. 511лл. – Л. 14–14 об.).
22. Ю.Манн, рассматривая эпизод с Гоголем в интерпретации Пашенко и Кукольника, находит много сходства, различия видит лишь в мотивации мемуаристами "притворного сумасшествия": мистификация вызвана желанием выкроить время для литературных упражнений (Пашенко), угрозой телесного наказания (Кукольник). Склоняясь к версии Н.Кукольника как более правдоподобной, исследователь относит это событие к февралю 1824 г., когда Гоголь получил единицу по поведению (Манн Ю.В. "Сквозь видный миру смех..." Жизнь Н.В.Гоголя 1809–1835. – М., 1994. – С. 74–75). См. также Жаркевич Н.М. О хронологической атрибуции одного из эпизодов биографии Гоголя Нежинского периода // Наукові записки Ніжинського державного педагогічного університету імені Миколи Гоголя: Філологічні науки. – Ніжин, 2000. – С. 122–125.
23. Летопись жизни и творчества Николая Гоголя. Нежинский период (1820–1828). – Гоголеведческие студии. – Вып. 8. – Н., 2002. – С. 104.
24. ИРЛИ, отдел рукописей, ф. 371, №26.
25. Кукольник Н. Лицей князя Безбородько – С. 21.
26. Гоголь Н.В. Полное собрание сочинений: В 14 т. – М., 1937–1952. – Т. X. – С. 45.
27. Шевляков М. Рассказы о Гоголе и Кукольнике // Исторический вестник. – 1892. – №12. – С. 696.
28. Шенрок В.И. Материалы для биографии Н.В.Гоголя: В 4 т. – М., 1892. – Т. 1. – С. 241.
29. Манн Ю.В. "Сквозь видный миру смех..." Жизнь Н.В.Гоголя 1809–1835. – М., 1994. – С. 120.

30. Гоголь Н.В. Указ. соч. – С. 86.
31. Отдел государственного архива Черниговской области в г. Нежине, ф. 1104, оп. 1, д. 22, л. 3 об., 13 об., 20 об.; Шенрок. Указ. соч. – С. 106–107.
32. Сребницкий И.А. Материалы для биографии Н.В.Гоголя из Архива Гимназии высших наук. – К., 1902. – С. 65–66.
33. Н.В.Гоголь. Указ. соч. – С. 83; 85–86; Письмо М.И.Гоголь-Яновской О.Д.Трощинской // Русская старина. – 1882. – июнь. – С. 674.
34. Сребницкий И.А. Указ. соч. – С. 70.
35. Гоголь Н.В. Указ. соч. – С. 93, 407.
36. Сребницкий И.А. Указ. соч. – С. 78–83.
37. Михаил Семенович Щепкин. Письма Нестора Вас. Кукольника к потомкам // Русская старина. – 1888. – №11. – С. 421.
38. Кукольник Н. Лицей князя Безбородко // Лицей князя Безбородко / Изд. Гр.Г.А.Кушелев-Безбородко. – СПб: Тип.ИАН, 1859. – С. 22.
39. Манн Ю.В. Указ.соч. – С. 138.
40. Лавровский Н.А. Указ.соч. – С. 113.
41. Супронюк О. Из новых материалов к характеристике литературной среды раннего Гоголя (по неопубликованным письмам Н.Кукольника 1827 г.) // Гоголь как явление мировой литературы. – М., 2003. – С. 104–105.
42. Супронюк О. Литературная среда раннего Гоголя // Известия АН СССР. Серия Литературы и языка. – Т. 50. – №1. – М., 1991. – С. 61.
43. Кукольник Н.В. Рецензия "Репертуара" и "Пантеона"// Русский Вестник. – 1841. – Т. 1. – С. 199–222. Выражаем благодарность А.И.Николаенко, любезно указавшему на это высказывание Н.Кукольника.
44. В.Э.Вацуро. Первый русский переводчик "Фариса" А.Мицкевича // Славянские страны и русская литература. – Л., 1973. – С. 65, 66.
45. Гоголь Н.В. Указ соч. – С. 228.
46. Кукольник Н. Лицей князя Безбородко. – С. 20–21.
47. Лавровский Н.А. Указ. соч. – С. 94–135.
48. Сребницкий И.А. Указ. соч. – С. 65–66, 20–21, 5.
49. Савва В.И. К истории вольнодумства в Гимназии высших наук кн.Безбородко. – Харьков, 1908. – С. 3, 18.
50. Стогнут А.С., Кононенко И.К. Новые страницы к "Делу о вольнодумстве" в Нежинской гимназии высших наук // Ученые записки Нежинского пединститута им. Н.В.Гоголя. – К., 1954. – Т. IV–V. – С. 164, 166.
51. Иофанов Д. Указ соч. – С. 265–266.
52. Машинский С.И. Указ. соч. – С. 259.
53. Воропаев В. "Духом схимник сокрушенный" Жизнь и творчество Н.В.Гоголя в свете Православия. – М., 1994. – С. 9.
54. Виноградов И.А. Гоголь – художник и мыслитель: Христианские основы мирозерцания. – М.: Наследие, 2000. – С. 380.

55. Михед П. Н.В.Гоголь в Гимназии высших наук кн. Безбородко (проблемы изучения) // Кризь призму бароко. – К., 2002. – С. 323–324.
56. Машинский С.И. Указ. соч. – С. 14.
57. Лавровский Н.А. Указ. соч. – С. 13–18.
58. Михальский Е. Н. Указ. соч. – С. 146.
59. Полностью письмо было опубликовано О.Супронюк. См. Из новых материалов к биографии Н.Я.Прокоповича (К изучению нежинского литературного окружения Н.В.Гоголя) // Русская литература. – 1993. – №4.
60. Сребницкий И.А. Указ. соч. – С. 75–76.
61. Иофанов Д. Указ. соч. – С. 326–331.
62. Машинский С. Указ. соч. – С. 125–142.
63. Летопись, 138, 150, 151.
64. Отдел государственного архива Черниговской области в г. Нежине, ф. 1104, оп. 1, д. 22, л. 3 об.; Лавровский Н.А. Указ. соч. – С. 110–111.
65. Гребінка Є.П. Твори: У 3 т. – К., 1981. – Т. 3. – С. 25.
66. Отдел государственного архива Черниговской области в г. Нежине, ф. 1104, оп. 1, д. 88, л. 115.
67. Лавровский Н.А. Указ. соч. – С. 109, 130.
68. Там же. – С. 15.
69. Н.Кукольник Лицей князя Безбородко – С. 21.
70. Савва В.И. Указ. соч. – С. 15–16.
71. М.Шевляков. Указ. соч. – С. 697–698.
72. ИРЛИ, отдел рукописей, ф. 371, №26. Материал предоставлен А.И.Николаенко.
73. Гоголь Н.В. Указ. соч. – С. 261.

Л.В.Дояр

Віктор Грищенко: на шляху до визнання

Історична пам'ять – річ примхлива й занадто вибіркова. Повз неї проходить безліч імен, носії яких варті громадської шани й суспільного визнання. За великим рахунком залишились невідомими тисячі творців культурних шедеврів людства. Відомості про них забуті або назавжди втрачені через те, що вони не були своєчасно збережені хронікерами, літописцями, не потрапили у праці істориків або хоча б у біографічні літературні твори.

Варто зазначити, що двадцять перше століття з його необмеженим інформаційним простором проблему "забуття" людини

насправді не вирішує: віртуалізація життя, у тому числі і особистісного, безумовно, сприяє персоніфікації новітньої історії, однак не здійснює її. Остання реалізується лише через дослідження фахівців.

Цікаво, що розповсюджена серед закордонних істориків ідея вивчення повсякденності у людському вимірі має своїх прибічників і в Україні. Про важливість даної справи свого часу писав історик О.А.Удод [5, с. 34]. Названа тема обговорювалась у доповідях професорів О.Є.Лисенка [4, с. 7], В.В.Стецкевича [4, с. 14] під час II-ої Всеукраїнської наукової конференції "Україна напередодні та в роки Другої світової війни (1939–1945)", що проходила 3–4 жовтня 2002 р. у м.Кривий Ріг.

Велич "повсякденних звершень" своїх земляків шляхом персоніфікації краєзнавства Кривого Рогу намагався розкрити автор у своїх попередніх публікаціях [3].

Залишаючись і надалі палким прихильником соціальної історії та керуючись почуттям відповідальності за збереження духовної спадщини рідного краю, автор звертається до нової, на жаль, маловідомої постаті криворізького поета і прозаїка Віктора Гриценка.

Віктор Васильович Гриченко народився 7 березня 1946 р. у селі Оленівка Софіївського району, що на Дніпропетровщині. Названого села вже давно немає на карті, і сумну долю його знищення поет ототожнював із власним забвінням:

"Сьогодні будьмо щирими й відвертими:
живіть, немов поета й не було.
Хай вірші будуть з пам'яті зітертими,
як з карт районних батьківське село.
Були ми з ним чомусь неперспективними
(в Європі, кажуть, не такий масштаб)
і часом дуже-дуже, мабуть, дивними,
як пращурам замурзаний арап" [1, с. 20].

У шкільному віці майбутній поет ходив навчатися у сусідні із його рідним села (Сергіївка, Кринички), що знаходяться неподалік від криворізького селища Веселі Терни. Кривий Ріг маленький Вітя відвідав у семирічному віці; у той час місто здавалося йому "невідомим і таємничим": туди великими вантажівками возили граніт, видобутий у сусідньому кар'єрі [1, с. 25].

У 1961 р. 15-тирічний юнак покинув батьківський дім заради отримання середньої освіти. Віктор навчався у Веселих Тернах у

середній загальноосвітній школі №105, його вчителька літератури вже тоді зробила висновок щодо майбутнього хлопця: "... такі, як Гриценко, стають журналістами або письменниками..." [1, с. 26].

Після закінчення десятирічки Віктор влаштувався працювати на Північний гірничо-збагачувальний комбінат м.Кривого Рогу, звідки й пішов служити в армію. Повернувшись зі строкової служби, хлопець знову працював на ПівнГЗК, а згодом, переїхавши у Дніпропетровськ, влаштувався на "Південмаш".

В 1971 році перспективного юнака направляють навчатися на підготовче відділення Дніпропетровського державного університету. Вже тоді Віктор Васильович проявив характер і волю в досягненні власної мрії: маючи направлення на фізико-математичний факультет ДДУ, він зумів переконати членів приймальної комісії відправити його навчатися на філологічний факультет. Така наполегливість не була примхою самозакоханого юнака: до вступу в ДДУ він співпрацював із редакціями журналів "Дніпро", "Прапор". Редакція Софіївської районної газети "Сільське життя" запропонувала йому посаду штатного кореспондента (і це незважаючи на відсутність не тільки фахової, але й взагалі вищої освіти!). У 1973 р. добірка віршів В.Гриценка була опублікована в журналі "Прапор". У передмові до цієї публікації поет Михайло Чхан дав доброзичливу характеристику поету-початківцю: "В ньому жила чебрецева незайманість почуттів, він широко й зацікавлено дивився на світ. Йому дуже хотілося співати, а голосу ще не було..." [1, с. 36].

У стінах ДДУ Віктор сумлінно і захоплено вивчав "непопулярну" на той час українську мову. Навіть у наш час В.Гриценко залишається єдиним україномовним поетом Кривого Рогу, членом Національної спілки письменників України (НСПУ). Із цього приводу він часто жартує: "В літературних колах Кривого Рогу ходить анекдот про те, як на питання співрозмовника про кращого поета Кривбасу, я відповів, що спокійно пропускаю попереду себе Юрія Камінського, Сергія Лабутіна та, безперечно, співрозмовника. А потім після паузи додав, сміючись: "На моє щастя, ви всі пишете російською мовою..." [1, с. 6].

У студентські роки Віктор Гриценко займається у літературних студіях ДДУ "Гарт", заводу ім. Петровського "Плавка". Він спілкується з відомими нині поетами Анатолієм Шклярком, Лесею Омельченко, Юрієм Кириченком, Володимиром Буряком, Миколою Семенюком, Леонідом Сахно. Поет Віктор Корж, що був редактором видавництва "Промінь", а потім очолював кафедру української літератури Дніпропетровського державного універси-

тету, прищепив молодому колезі відповідальний підхід до поетичної творчості: гасло "Поезія потребує ноту..." стало одним із перших засвоєних В.Гриценком законів [1, с. 37].

У 1977 р. В.Гриценко закінчив філологічний факультет ДДУ і приїхав працювати у м.Кривий Ріг, де вчителював у середній загальноосвітній школі №97. Та письменницький дар "вирував", і Віктор Васильович на цілих 12 років поставив "крапку в учительській біографії" [1, с. 47]. За висловом В.Гриценка, згодом "до школи повернувся збагачений досвідом... письменник, який знав, що таке пошук істини, теми героя і... самого себе" [1, с. 47–48].

Розкриття творчого потенціалу Віктора Гриценка відбувалося в умовах внутрішнього конфлікту із радянською системою, її усталеними нормами і вимогами до літератури. В.В.Гриценко, за його твердженням "ніколи не грався в дисидентство", бо був переконаний, що "справжній митець, навіть районного масштабу, завжди в опозиції до влади..." [1, с. 11]. Однак, ігнорування конформізму й пристосуванства заважало Віктору Васильовичу просуватися до мистецького Олімпу.

Написавши проникливе оповідання "Червоні квіти по білому полю" про долю селянських родин у роки фашистської окупації, Віктор Гриценко отримав схвальну рецензію від самого Євгена Гуцала: "Ваше оповідання "Червоні квіти по білому полю", – писав відомий український прозаїк, – хороше оповідання. Видно, що за цей час Ваш хист не дармував. Тут є гострий (безумовно, життєвий) конфлікт, є гострі (безумовно, життєві) характери. В плані композиції річ також не викликає сумнівів. Хоч річ коротка, та сказано в ній багато про людську долю – вистачило б на роман! Чимало є достовірних подробиць із життя сучасного українського села... "Червоні квіти по білому полю" можна рекомендувати до друку й публікувати в Києві – ось чи тільки наших видавців не занепокоїть поліцейська лінія! В наш час до всяких "поліцейських ефектів" ставляться дуже обережно..." [1, с. 39–40].

Євген Пилипович турбувався даремно: образ покараного радянською владою фашистського поплічника "загальмував" публікацію оповідання більш ніж на десять років. У 1992 р. "Червоні квіти..." увійшли до нової повісті В.Гриценка "Ойойчине гніздо".

Вершиною прозаїчної творчості В.Гриценка став роман "Тіні Іскаріота", написаний за біблійними сюжетами. Письменник переосмислює вічне і дає власну інтерпретацію жертвності. У романі ми бачимо готового жити заради людей журналіста Віталія Подолинського, що був "розіп'ятий зрадою своїх друзів" [1, с. 56]. Поетичні монологи головного героя непідроблено щирі, від них ві-

самотністю й розчаруванням, що так дисонувало із колективістськими цінностями радянської доби:

"Моїм пісням нема дороги в люди,
яса вужем звивається проте...
Христос забув, та згадують Іуди,
бо хтось вінок із терену плете..." [1, с. 55].

Знайомлячись із даним образом, розумієш, чому Віктор Васильович називає себе останнім романтиком...

Духовні цінності – головна тема поезій Віктора Гриценка. Він є автором півтисячі елітних творів – сонетів, проіннятих високим поетичним духом Біблії та Корану [2].

Тернистим виявився шлях митця до визнання. Лише у 50-тирічному віці Віктор Гриценко став членом Національної спілки письменників України:

"Не потрясав державного я ладу,
а лиш з долонь робив собі лампаду,
хоч за три кроки – знов була пільма!.." [2, с. 5].

Наділений Божою іскрою, Віктор Гриценко проявив неабияку мужність й твердість духу – риси, яких так бракує нашим сучасникам!

Література

1. Гриценко В. Автопортрет: есе, проза, поезія. – Кривий Ріг: Видавничий дім, 2006. – 160 с.

2. Гриценко В. Благівіст: сонети. – Кривий Ріг: Видавничий дім, 2003. – 264 с.

3. Дояр Л.В. Війна у соціальному вимірі: нагальна потреба і можливості шляхи наукового дослідження // Війна 1941–1945 рр.: події, оцінки, спомини: Матеріали міжрегіональної наукової конференції. – Кривий Ріг: Мінерал, 2005. – С. 56–59; її ж Видатний красзнавець Криворіжжя // Матеріали II Міжнародної научно-практичної конференції "Образование и наука без границ – 2006". – Днепропетровск: Наука и образование, 2006. – Т. 5. – С. 7–9; її ж Технічна інтелігенція Кривого Рогу на етапі становлення гірничо-металургійної галузі Кривбасу (1920–1930 рр.) // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського. Вип. XI. Серія: Історія: Збірник наукових праць / За заг. ред. проф. П.С.Григорчука – Вінниця, 2006. – С. 331–334.

4. Лисенко О.Є. Один народ – дві історії війни // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. Вип. 8. – Част. 1. – К., 2004. – С. 3–8.

5. Стецкевич В.В. Історіософські осягнення війни 1939–1945 рр. М.В.Ковалем // Там само. – С. 8–25.

6. Удод О.А. Методологія дослідження духовних цінностей українського народу: 1920–1930 рр. // Південний архів: Зб. наук. праць. Історичні науки. Вип. 2. – Херсон: Айлант, 1999. – С. 34–39.

Лінгвостилістична інтерпретація новели Євгена Гуцала "Офелія"

У ході вивчення творів Євгена Гуцала наразі переважає традиційний філологічний аналіз [1], причому це стосується як літературознавчих, так і мовознавчих досліджень [2]. Проте стилістичні площини деяких творів письменника надаються й для модерного прочитання, що передбачає накладання на семантику слова призми інтертекстуальності.

У плані застосування стилістично-інтерпретаційних підходів до твору, взятого в його системній цілісності, звертає на себе увагу новела "Офелія", вже заголовок якої спрямовує до контексту світової словесно-художньої та світоглядної культури. Продуктивним у цьому плані є, на нашу думку, використання філософської призми структуралізму, презентованого іменами Клода Леві-Стросса, Мішеля Фуко, Жюльєна Делеза, Умберто Еко, Юрія Лотмана й ін. Для структуралізму характерне визнання впливу на мовлення людини руху сталих структур (скажімо, дуальних), які спричиняють зміну внутрішньої організації слів. Отож на перше місце виходить не означуване, а означник, мова розглядається як самодостатня й, подібно до міфу, зосереджена цілковито на собі. Рух означників, семантичні трансформації всередині ключових лексико-семантичних одиниць новели Євгена Гуцала "Офелія" якраз і перебувають у центрі уваги даної статті.

Онім *Офелія*, винесений у сильну позицію аналізованого твору, постає інтертекстуальним чинником (пов'язує дві структури) й, зі свого боку, формує багатство змістового виміру новели: "Текст – не тільки генератор нових смислів, а й конденсатор культурної пам'яті" [3].

Це і є понятійна точка міжтекстової бінарності – "зчеплення" семантичних систем, сформованих у двох текстах, – середньовічному й сучасному: "В усіх книгах мова йде про інші книги, будь-яка історія переказує історію, вже розказану" [4], адже "книги говорять між собою" [5].

Перша конотативна оболонка вказаної лексико-семантичної одиниці формується у змістовій площині трагедії В.Шекспіра "Гамлет". Тут *Офелія* набуває переносного вживання "прекрасне, дивовижне створіння". Це "німфа" (Гамлет), "мавка", "квітка" (Королева). Ще один смисловий обертон зазначеного оніма

з'являється в контексті слів Лаерта ("Лаерт. Журбі, стражданню, лиху, навіть пеклу вона краси й приваби надає" (с. 234)) [6]. Так окреслюється смислове прирощення "та, що естетизує страждання": "Життям мови править безжалісна топіка; мова завжди походить із якогось місця, й тому будь-яка мова не що інше, як войовничий топос" [7].

Офелія в тексті новели Євгена Гуцала – назва скульптури, над якою працює митець – колишній політв'язень. Це рукотворне втілення мрії молодого скульптора. Аналізований онім у тексті однойменного твору набуває смислового прирощення "данина пам'яті про загиблого друга". Річ у тім, що в новелі, побудованій за принципом "текст у тексті", стилістично адаптовано розповідь про смерть політв'язня – втікача з місць позбавлення волі: "А потім ти розповів, як твій товариш зв'язав до купи дві соснові колоди, відштовхнувся від берега і подався в океан. Він плів недовго, десь після обіду за ним похопились. Над океаном забринів літак. Отой повільний, лінкуватий "кукурудзяник". Скоро пілот побачив імпрізований пліт, став кружляти над ним. І, знизившись, із кулемета розстріляв людину" (с. 363) [8]. Уже ця "бітекстуальність" засвідчує, що новелу побудовано за бінарною моделлю. Семантично проектуючись на подвійні текстові структури, ключове слово *Офелія* набуває множинної конотації.

Буттєвий простір новели розшаровується на дві площини – темну й світлу: "Усе, що поширюється на світ, несе в собі суперечність" [9]. Для їх окреслення слугують словесні форми на позначення простору й часу.

Важкий, непривабливий бік буття конденсує сполука хронотопного змісту *той тридцять сьомий*, за якою постає концепт "тоталітаризм". Наведене ключове поняття об'єднує навколо себе одиниці художньої мови, які є носіями уявлення про жорстокість, насильство, смерть ("Вона звалилася на хвилі, потонула, а пліт поплив собі й поплив. І він причалив до землі. Тільки вже без втікача" (с. 363)) [10]. В один ряд із ними вміщуються мовно-художні елементи, що позначають репресовану творчість (ти з дерева вирізуєш щось гнівне... Гнівне й дике. Адже з мармуром ти не міг би там працювати. Мармуру там не давали (с. 362)).

Прикметно, що й тоталітарний простір, як і час, окреслюється прономінально, одиницями з "ослабленим" лексичним значенням, скупими словесними штрихами (той, там): "Адже з мармуром ти не міг би там працювати. Мармуру там не давали" (с. 362). Так

підкреслено неповноцінність, або буттєву неспроможність, "тоталітарного" хронотопу.

Якщо *тридцять сьомий* має конкретний історичний зміст, то слово, винесене в сильну позицію – заголовок тексту (Офелія), є за своєю природою "міжчасовим" і маркує позитивний буттєвий вимір (прикметним у цьому плані є використання зі стилістичною метою прикметника світлий: "Але я повинен зробити Офелію. Для себе і для всіх. Щоб люди вірили у світлу радість" (с. 365)). Це доводить і колірна символіка твору. Офелія пов'язується в тексті новели з хроматичністю білого, семантика якого увиразнюється на тлі уявлень про чистоту: "А мені ввижалася Офелія. Чиста. Незаплямована. І в білому платті" (с. 363). Не випадково "пострепресивний" простір словесно забарвлено в білий колір. Для цього використано лексичний повтор форм слів білий, біло, як і лексико-семантичних одиниць, що вказують на хроматичність білого опосередковано (сніг, сніжинки й ін.): "Зараз липи білі й люди – також. Уяви собі: по Хрещатику ходять люди в білому" (с. 364). "Надворі було тихо й біло. Шум машин і голоси танули серед білого снігу, що летів і летів" (с. 364). "Вони йшли повз білі липи" (с. 364). "Вони ступали по білому снігу через тихі, летючі сніжинки" (с. 365). "Посттоталітарне" буття світле своєю очищеністю від інфернальності зла, яке постає як соціальне лихо. Концептуально розвиваючи знакову природу мовнохудожніх одиниць, що окреслюють позитивний пласт життєвого виміру, з допомогою слова "інтемпорального" змісту *Офелія* акцентовано надчасовість, або позачасовість, світлого аспекту дійсності: "Наростання зла пов'язується з рухом часу, а зникнення його – зі зникненням цього руху" [11].

Словесно-образна картина буття, побачена в позитивній оцінній перспективі, у свою чергу, роздвоюється, дуалізується на два семантичні поля – "живе" й "неживе" (білі липи, запах – вони наче в цвіту, він пахне, як цвіт, хоча й інакше, як справжній). Прикметним із цього погляду є протиставлення цвіту та його подоби – снігу: "Ти зупинявся майже під кожною липою й дивився на неї, як божевільний. Тоді вони цвіли й ти вдихав їхній запах" (с. 363). "Вони йшли повз білі липи.

– Дивися, – сказала Нюра, – вони наче в цвіту. Тільки він холодний і вологий. А коли набрати в жмені – то розтане. Але він пахне, цей цвіт, хоча й інакше, як справжній" (с. 365). Сніг у новелі символізує втрачену молодість – це "несправжній" цвіт душі: він є

атрибутом "пострепресивного" часопростору, наповненого відчуттям втрати, ідея якої закладена в словах темпорального змісту *старий, старіти*: "І я буду старіти, а ти справді залишатимешся молодою. В порівнянні зі мною" (с. 362).

"Темний" мовомисленневий вимір дійсності також дуальний, семантизований неоднозначно. З одного боку, він вибудовується навколо поняття "важкі випробування": "Усі ті довгі роки ти сидів на острові, віддалений від усіх, позбавлений всього. І через те ти тепер похмурий... Ніби гніваєшся на всіх, не можеш вибачити за свої страждання" (с. 363). З іншого – бачиться таким, що має, проте, креативну основу:

" – Я думав про Офелію.

– Ти думав про Офелію?

– Про неї. І мріяв про те, як вона народжуватиметься під моїми руками" (с. 363).

Крізь призму дуальної природи "темного" виміру буття конотація слова *Офелія* розвивається в напрямі уявлень про мистецтво, яке, будучи породженням буттєвої "темряви" (важкі випробування), стає, однак, носієм духовного світла.

Змістове поле тілесності презентоване в словесній матерії твору лексикою з семантикою цнотливості: ідеал скульптора – це "чиста, незаплямована" дівчина (Офелія). У словесно-художній площині твору виробляється уявлення про те, як "репресована" тілесність знаходить вихід у творенні ерзацу справжньої жіночої краси: "Через сублімовану естетичну форму виявляє свою дію несублімований зміст – інтимний зв'язок мистецтва з принципом задоволення" [12]. Проте процес сублімації не втрачає до кінця еротичного забарвлення: "духовне "породження" є стільки ж роботою Еросу, скільки й тілесне" [13]. Із цього погляду Офелія конотується як своєрідний пам'ятник молодим почуттям ("Вони підійшли до скульптури, ще не закінченої. З мармуру випросталась дівчина – примарно ніжна, вродлива" (с. 364)): "Речі й речення знаходяться не стільки в ситуації радикальної подвійності, скільки по обидва боки межі, презентованої смислом" [14]. "Посттоталітарне" тіло семантизується як носій "платонічної" еротики, ідею якої підкреслює повтор лексеми губи: "Він підійшов до неї, обняв і поцілував. Своїми губами відчув теплі й ніжні дівочі губи. Покірні й тремтячі, ніжні. У ньому заворушилася пристрасть, він пригорнув Ньюру до себе, тримав її зовсім близько до свого серця" (с. 364). Сексуальність не знаходить у тексті новели

словесної матеріалізації. Обидві іпостасі тілесності ("репресована" й "звільнена") семантизують стояння на порозі інтимності.

Згідно зі стилістичним прийомом бінарності в текстовому обширі новели з допомогою мовнохудожніх засобів створено два погляди на світ: жіночий, наївно-романтичний, та чоловічий, суворо-реалістичний. Перший презентує мовомислення, що відображає освоєння лише синхронного зрізу життя: "Мені важко це зрозуміти... Той тридцять сьомий! Я не можу всього досягнути" (с. 363). Це "мова" сензитивності, багата на еліптовані речення з широким інтонаційним спектром: "Я схоплювалася вві сні – і кричала... Адже – за що?... Ні за що... В ім'я чого?.." (с. 363). Другий постає як дискурс хронотопної всеосяжності життєвого світу: "Тільки думаю, що ти надто молода. І я буду старіти, а ти справді залишатимешся молодою. В порівнянні зі мною. Я ніколи не побачу тебе такою ж старою, як сам" (с. 362).

Фемінний простір, у свою чергу, також постає двоїстим, роздвоєним. Його семантика осцилує між поняттями "справжнє" та "симулякр дійсного, реального". Перше формується навколо уявлення про постать Нюри, увиразнену словесною естетикою одоративних і пластичних образів: "від дівчини пахло свіжістю й холодом, приємною свіжістю й приємним холодом"; "і коли ти приходитимеш до мене, то від тебе пахнутиме зимою, ожеледдю"; "ніжність її рухів, вся її постать наче не западали в його погляд". Мовним сигналом царини "рукотворної краси" виступає слово *Офелія*. У контексті новели концепт "мистецтво" осмислюється амбівалентно. Хоч воно й має на собі відбиток почуття ("моя Офелія схожа на тебе"), проте, породжуючи нову дійсність, виступає ерзацом живого, реального:

" – Скажи мені таке. Ось ти закінчиш Офелію... І ти ніколи не згадуватимеш свого товариша?.. Щоб також перенести в мармур? Розумієш?

– Не знаю, – прошепотів він" (с. 365).

"Чоловічий" світ випробувань та креативності ("І ще там ти мусив би почати свою працю – гнівну й скорбну") теж неоднозначний і має кілька змістових проєкцій. Персонажі новели семантично доповнюють один одного таким чином, що "взаємно згортаються, утворюючи, в кінцевому підсумку, одну й ту ж особу" [15]. Юна Нюра й загиблий друг – це два уособлення "зворотних" версій минулого митця. Перша пов'язується з "молодістю, якої не

було". Привабливість цього буттєвого обширу підкреслено з допомогою прикметника молода: "А він дивився на неї, думав, що вона молода" (с. 361). "Я побачив, що ти дуже молода" (с. 362). "Ти молода. Ну хіба ж можна не любити молодість?" (с. 364). Розстріляний політв'язень – це той, ким міг би стати теперішній скульптор. Так постають два семантичні вектори, так би мовити, зворотної темпоральної перспективи митця: безтурботна молодість – фатальний кінець. У цьому контексті онім *Офелія* набуває семантичного прирощення як матеріалізована частка духовності майстра, в якій він долає і спокусу безхмарного життя, і смерть. *Офелія* – це прихована атемпоральна сутність митця й мистецтва, спрямованого на "завоювання часу, який руйнує стійке задоволення" [15] ("Ти в мене така Снігуронька, що тебе ніколи не розтопить сонце" (с. 365)). Тут внутрішня форма слова Снігуронька виростає від фізично-температурних асоціацій до уявлень про абсолютне, нетлінне. Трансформацію внутрішньої структури цього слова підтримує культурологічний контекст, пов'язаний із зазначеною лексико-семантичною одиницею. Через такі смислові процеси пролягає шлях семантичного прирощення слова "митець" – його істота цілковито не належить часу: це той, кого обминає й повноцінне життя, і смерть.

Дуальна природа світу, явленого в художньому слові новели, має за результат амбівалентну семантику, подвійне емоційне осмислення лексики змістових полів "простір", "час", "тілесність", "мистецтво". Ключові слова тексту постають у світлі варіативності інтерпретаційних прочитань, багатстві внутрішніх виявів. Неоднорівність тексту спричинює смислове зміщення всередині внутрішньої структури слів, що становлять основоположні парадигми мовнохудожньої картини світу новели. У такий спосіб ослаблюється кореляція основоположних світоглядних концептів, які перебувають на полюсах протилежної оцінки. Семантично "розшароване" світобуття в мовнохудожній структурі новели здійснює рух до цілісності, сукупності.

Література

1. Дзюба І. Живе співвідношення між людиною і природою (14 січня Євгенові Гуцалу виповнилося б 70 років) // Дивослово. – 2007. – №1. – С. 60–63.

2. Пасік Н.М. Кореляція слова й образу в художньому мовленні Є.Гуцала // Література та культура Полісся. – Вип. 33. – Ніжин, 2006. – С.13–19.
3. Лотман Ю.И. Три функции текста // Лотман Ю.И. Внутри мыслящих миров. Человек – текст – семиосфера – история. – М., 1996. – С. 21.
4. Эко У. Заметки на полях "Имени розы" // Иностранная литература. – 1988. – №10. – С. 92.
5. Там само, с. 104.
6. Шекспір В. Гамлет, принц датський // Шекспір В. Твори в шести томах. – К., 1986. – Т. 5. – С. 90.
7. Барт Р. Удовольствие от текста // Избранные работы. Семиотика. Поэтика. – М., 1994. – С. 484
8. Тут і далі текст новели цитуємо за виданням: Гуцало Є. Офелія // Українське слово. Хрестоматія української літератури та літературної критики ХХ ст.: У 3 кн. – Кн. 3. – К., 1994. – С. 361–365.
9. Лакан Ж. О бессмыслице и структуре бога // Метафизические исследования. – Вып.14. Статус иного. – СПб., 2000. – С. 231.
10. Лотман Ю.И. Семиосфера и проблема сюжета // Лотман Ю.И. Внутри мыслящих миров. Человек – текст – семиосфера – история. – М., 1996. – С. 218.
11. Маркузе Г. Трансформация сексуальности в эрос // Маркузе Г. Эрос и цивилизация. – К., 1995. – С. 19.
12. Там само.
13. Делез Ж. Четвертая серия: дуальности // Делез Ж. Логика смысла. – М., 1998. – С. 45.
14. Лотман Ю.И. Семиосфера и проблема сюжета // Лотман Ю.И. Внутри мыслящих миров. Человек – текст – семиосфера – история. – М., 1996. – С. 212.
15. Маркузе Г. Эстетическое измерение // Маркузе Г. Эрос и цивилизация. – К., 1995. – С. 200.

В.О.Євстратов

Роль слов'ян-сіверян у заснуванні та розвитку Чернігова з найдавніших часів до поч. X ст.

Згідно з доказами археологів, писемними джерелами, місто Чернігів є одним із найстародавніших міст України. Воно існує вже понад 1300 років.

До наших днів зберігся документ "Разговор о начале города Чернигова и о учреждении семинарии", який зберігається в бібліотеці Харківського університету. У ньому йде мова про те, що Чернігів виник у той же час, що й м.Київ: "В то самое время, в которое и Киев, от тех же славянских народов, кои около Днепра место себе в жилище избрали и кои разехавшись даже до реки Десны жили" [1].

Із цього можна зробити висновок, що спочатку слов'яни осіли на Дніпрі, а потім частина з них вирушила на Лівобережжя і обрала місцем для поселення круті береги р.Десни, заснувала селище, яке поступово перерсло у місто Чернігів. Забудова здійснювалась на трьох пагорбах: Валу, Єлецькому пагорбі і Болдиній горі.

Перша письмова згадка про м.Чернігів відноситься до 907 р. Літописець Нестор у "Повісті минулих літ", даючи опис походу київського князя Олега на Візантію, підкреслює, що в ньому брали участь воїни всіх підкорених Олегом слов'янських племен, у тому числі і сіверян [2].

Похід був вдалим. Згідно легенди Олег наказав воїнам витягнути кораблі на сушу, приладнати до них колеса, і за допомогою вітрил флотилія рушила на Царград. Це було невиданим явищем. Візантійці визнали силу слов'ян. Олег прибив на воротах Царграда щит, як символ перемоги. Візантія уклала мир з Олегом і зобов'язалась платити данину на руські міста: Київ, Чернігів, Переяслав, Ростов, Любеч. У списку міст Чернігів позначений другим після Києва. Це було повторено у договорах із Візантією у 911 і 944 рр. За договором 911 р. Візантія сплачувала контрибуцію – 48000 гривень золотом. Руським купцям дозволялося безмитно торгувати у Візантії, одержувати безкоштовне харчування та іншу допомогу. Історик О.Д.Бойко у книзі "Історія

України: Навчальний посібник. – К., 2006. – С. 45" звернув увагу, що частина науковців сумнівається в тому, чи дійсно відбувся похід Олега до Візантії у 907 р. Це була, з їх точки зору, легенда. Але з цим погодитися не можна.

Імператор Візантії Костянтин Багрянородний у книзі "Про управління імперією" зазначає, що Візантія вела активну торгівлю з Черніговом та іншими слов'янськими містами [3].

Таким чином, письмові згадки про Чернігів свідчать, що на поч. X ст. Чернігів посідав чільне місце в Київській Русі. У 2007 р. виповнилось 1100 років першої письмової згадки про місто Чернігів [4].

Як же формувались слов'янськи племена, яка була роль сіверян у заснуванні Чернігова? Археологічні дослідження з кожним роком дають нові підтвердження того, що сучасна територія Чернігівщини була заселена людьми 1 млн. років тому. Історик С.В.Гусан уточнює, що люди почали заселяти Україну близько 300–150 тис. років тому (Історія України. – К., 2007. – С. 20). У кін. III – поч. II тис. до н.е. утворились племена, які відокремились від індо-європейської спільності і поселились біля Вісли і Одера. Ці племена стародавні історики назвали венетами. Під тиском германських племен, готів, частина з них відкочувала до Дуная та інших регіонів Європи, а інші, подолавши Карпати, рушили на багаті землі центральної і південної України та в райони Дністра і середнього Подніпров'я.

Найдавніша історія слов'ян ще не досить ґрунтовно досліджена. Це стосується проблеми походження і розселення слов'ян. Перші писемні джерела про слов'ян з'явилися в сер. I тис. н.е. у творах стародавніх істориків.

Геродот (друга пол. V ст. до н.е.) написав "історію" у дев'яти книгах, у яких є згадки про скіфів, які проживали в районі Подніпров'я. Дніпро він називає Борисфеном. Землі, які були заселені землеробами-скіфами, пролягали на північ у лісисту місцевість, а на південний захід – степи, де були великі пасовища для худоби та вирощування сільськогосподарських культур. Скіфи-землероби установили контакти з антами і разом часто діяли проти зовнішніх ворогів. Скіфськими племенами правив цар. Якщо цар помирав, то викопували чотирикутну яму (могілу), у яку опускали померлого. Тіло померлого спочатку покривали воском, живіт розпорювали і вичищали, наповнювали товченим шафраном, анісовим насінням та іншим зіллям, а потім зашивали. Після

цього тіла померлого возили до всіх племен, які були підданими колишньому царю. Ті, що зустрічали похоронну процесію, робили надріз на руці, дряпали обличчя, проколювали ліву руку стрілою на знак скорботи. Після цього мерця опускали в яму, ставили у землю із двох боків тіла списи, прив'язували до їх верхів жердини і накривали очеретом. Поруч із померлим клали тіло задушених наложниць, виночерпія, кухаря, конюха, слуг, коней та інших тварин, золоті дорогоцінності, а потім насипали високий земляний курган. Предків слов'ян Геродот називав неврами, які мали такі ж звичаї, як і скіфи. Таким чином, Геродот уперше згадує у своєму творі про наших предків слов'ян [5].

Йордан написав книгу "Про походження і діяння гетів". Він був духовною особою (можливо, єпископом), секретарем готських королів в Італії. Він описав воєнні сутички між готами й антами, коли вони розділились на везеготів (вестготів) і острогонів (остготів). Перші осіли в районі Подунайя, а другі підкорились владі гунів (376 р. н.е.). Вождь остготів Амал Вінитарій діяв незалежно від гунів. Він розпочав війни з антами. Як наслідок, король антів Бож і його сини, 70 старшин були захоплені у полон і страчені. Таким чином, це є найперші відомості про антів, які пізніше разом із склавінами стануть основою етносу слов'янства [6].

Прокопій Кесарійський (кін. V – поч. VI ст.). Історик Візантії, написав книгу "Війна з готами", в якій дає опис побуту і життя слов'ян, до яких він ставився позитивно, зі слов'янами йому вдалося поспілкуватися у 537 р. в Італії, де вони проходили військову службу в імператора. Автор підкреслює, що слов'яни жили по-демократичному, всі важливі питання обговорювались спільно. Мали язичницьку віру. Жили в маленьких будинках, у бій вступали пішими, озброєні щитами і дротиками, не одягаючи кольчуги. Вони мали великий зріст і силу [7].

Маврикій Стратег (539–602 рр.) – візантійський полководець, імператор (582–602 рр.). Написав 12-томний твір "Стратегікон" (посібник із військового мистецтва). У цьому творі є дані відомості про військове мистецтво, побут слов'ян (антів) та інших народів. Слов'янські племена жили вільно, не давали можливості іншим підкорити себе. Вони витривалі, легко переносили холод, дуже гостинні, надавали всіляку допомогу тим, хто її потребував. Озброєні щитами, дротиками, луками, стрілами, змоченими в отруті. Племена очолювали вожді [8].

Феофілакт Сімокатта. Єгиптянин, мав різнобічну освіту. Підтримував діяльність імператора Іраклія (610–641 рр.). Написав історію, яка охоплювала 582–602 рр. У ній є чимало відомостей про слов'ян. Особливо він був захоплений їх хоробрістю та військовими хитрощами. В одній з битв ромеї захопили в полон слов'ян і почали на допитах застосовувати тортури. Вони стійко переносили їх, не звертали уваги на муки і смерть, ніби-то били не їх, а чужі тіла. Приклад мужності і військової хоробрості був проявлений у сутичці із ромеями. 600 слов'ян, які супроводжували військові трофеї і полонених, зіткнулися з великим загоном ромеїв. Слов'яни розуміли, що сили нерівні. Тоді вони поставили вози колом, у центрі якого помістили жінок і дітей, і приготувались до оборони. Ромеї наблизились до слов'ян, але штурмувати загорожу з возів не наважились. Вони боялися отруєних стріл, якими слов'яни обстрілювали ромеїв [9].

Абуль-Хасан Алі Ібн Хусейн (Аль-Масуді) народився у Багдаді. Жив і діяв у кін. IX ст. Людина досить освічена, написав понад 20 творів, у яких дає характеристику слов'янам. Був купцем, багато мандрував. Він писав, що у землях слов'ян велика кількість рік, озер та лісів. На півночі великий холод. Віра – язичництво. Померлих спалювали разом із різними тваринами, зброєю, прикрасами, їх дружинами [10].

Абу Алі Ахмед Ібн Омар Ібн Деста, маловідомий арабський письменник, написав книгу в 30-х роках X ст., яка називається "Книга дорогоцінних скарбів". Він пише, що землі, де розселились східні слов'яни, багаті на великі степи і ліси, є чимало річок і озер. Живуть вони здебільшого в лісах. Займаються мисливством, бджільництвом, тваринництвом. Розводять багато свиней. На рівнинах висівають просо та інші зернові культури. Під час жнив беруть зерно в ковші, піднімають їх до неба і говорять: "Господи, ти, що поставив нам їжу, дай і тепер нам її вдосталь". Вони ідолопоклонники. При спалюванні покійника справляли буйні веселощі, славлячи ласку, яку дали боги померлому. Усі слов'яни підкоряються ватажку (вождю). Холод у місцевості, де вони живуть, буває такий сильний, що вони змушені копати землянки, до яких прироблюють гострокінцеву дерев'яну покрівлю, на яку накладають землю. У середині землянки палять вогнище, на якому розжарюють каміння. Пара від наливої на камені води нагріває повітря житла [11].

Перші письмові відомості про давніх слов'ян мають велике значення, бо вони стали першоосновою, яка використовувалась істориками-дослідниками протягом XVIII–XX ст. Вивчення історії слов'ян як складової частини загальноєвропейського і всесвітньо-історичного минулого має велике значення, воно дає можливість достовірно визначити суть і роль слов'ян у період їх формування, а потім їх розгалуженість на західних, південних і східних. Протягом багатьох століть слов'яни відігравали важливу роль в економічному, політичному, державотворчому процесах і культурному розвитку Європи. Вони вписали одну з найяскравіших сторінок у досвід світової історії: перейшли від первісно-общинного життя до феодальних відносин, обминувши рабовласництво. У VII–X ст. слов'яни утворили ранньофеодальні монархії і одну з найбільших – Київську Русь.

Процес формування східних слов'ян був тривалий і складний. Він охоплює три етапи. Більшість істориків вважають, що вихідним пунктом процесу формування слов'ян є відокремлення їх від індо-європейської мовної спільності в кін. III – поч. II тис. до н.е. У той час землі Центральної і Східної Європи, Прикарпаття і до ріки Оки були заселені скотарсько-землеробськими племенами, носіями культури шнуркової кераміки. Це був перший етап формування слов'ян (кін. неолітичного – поч. бронзового віків).

Із сер. II і I тис. до н.е. починається другий етап розвитку слов'ян. Він пов'язаний із кількома генетично спорідненими культурами, які вчені називають праслов'янськими.

Третій етап проходив у період Пшеварської (басейн Вісли) та Зарубинецької (середнє Подніпров'я і ріка Прип'ять) культур (II ст. до н.е. – V ст. н.е.).

У VI ст. н.е. венеди розділились на склавів та антів. Під кін. VI ст. склавів почали називати слов'янами. Протягом IV–VII ст. на території України проживали ці племена.

На півночі й заході їх сусідами були численні германські племена, балти, кельти. На півдні – декофракійці та іллірійці. На сході – скіфи, сармати. Між цими народами здійснювались контакти, вони впливали один на одного в розвитку культури, економіки, військової справи тощо. Відбувався процес асиміляції племен. Слов'янам часто доводилося зі зброєю у руках відстоювати свою територію від нападу тих чи інших племен.

Характерним для розвитку суспільних відносин на третьому етапі формуванні слов'ян є перехід від родоплемінної общини до

територіальної. Третій етап був завершальним у процесі формування слов'янського етногенезу. Саме в цей період слов'яни розділились на західних, південних і східних. Таким чином, процес формування слов'янських племен проходив довго і складно. Ця проблема до нашого часу залишається дискусійною і недостатньо дослідженою. Більшість істориків погоджуються, що слов'яни заявили про себе у I ст. н.е. Академік Б.Рибаків та О.Знойко відносять до праслов'ян скіфів-землеробів – сколотів. Вони вважають, що скіфи-орачі та скіфи-землероби – це відповідно Русь і поляни. Російський академік О.Трубачов твердить, що слов'яни походять не з ірано-скіфського відгалуження арійської спільності, а з індо-кімерійського відгалуження аріїв. Академік Ю.Шилов переконаний, що формування слов'янських племен розпочалось у XX тис. до н.е. Історик В.Ф.Остафійчук доводить, що зародження слов'янських народів, у тому числі і українського, відбулося в період Великого переселення народів. Спочатку рушили готи з Прибалтики до Північного Причорномор'я. Центром розселення слов'ян стала і територія України у VI–VII ст. Саме в цей період склавини та, частково, анти стали основою українського народу, а також сіверян [12].

М.С.Грушевський зазначав, що слов'янські племена з VI–XI ст. заселяли землі середнього Подніпров'я і лівої притоки Дніпра, Десни, хвилеподібно. Під тиском кочових племен вони рухались уздовж Дніпра на північ у лісисту місцевість, а потім у зворотньому напрямку, коли кочові племена відкочувались у степи. Такі рухи здійснювались чотири рази. Історик С.М.Соловйов підтвердив висновки М.С.Грушевського і підкреслив, що окреме велике плем'я слов'ян, яке рухалось останній раз з півночі на південь (з сівера), набуло ім'я сіверян [13]. Ними була заселена територія, яка увійшла в історію під назвою "Чернігово-Сіверська".

Період раннього формування слов'янських племен на території Чернігівщини, їх розвиток почав досліджуватись із другої пол. XIX ст. Цією проблемою займались Д.Багалій, П.Голубовський, М.Димков, О.Яригін, Р.Зотов, М.Маркевич. Цінність їх досліджень у тому, що в них широко використано джерела, документальні матеріали про сіверян, значна частина яких (документів) не збереглась. Тому зміст їх ми можемо почерпнути із творів вище зазначених істориків. Належну увагу вони приділили тому, як слов'яни почали освоювати землі Придесення, здійсню-

вали розбудову Чернігова, Любеча та інших населених пунктів. Поданий опис розвитку ремесла, торгівлі, землеробства, культури. Загальним недоліком цих досліджень є те, що не досить чітко дається визначення походження сіверян, коли і як проходив процес їх формування. Ці недоліки, деякою мірою, усунули історики ХХ ст. Зокрема, Р.В.Припільський, В.Д.Баран, М.С.Грушевський та інші. У їх працях стверджується, що виникло багато концепцій походження східних слов'ян, але найвірогіднішою є та, що їх предками були склавіни (празько-корчатська культура) та анти (пенківська культура). А сіверяни – це змішане антсько-склавінське населення V–VII ст. Основне заняття антів і склавинів – землеробство, тваринництво, ремісництво. Уміли видобувати залізо, ткати, виробляти прикраси з міді, бронзи, срібла, золота. Мали гончарний круг. Це підтвердили розкопки біля села Ромни на Чернігівщині. Протягом III–IV ст. антам вдалося сформувати Антську державу (царство) в середньому Подніпров'ї. Вони в союзі із склавінами вели війни з готами, Візантією, аварами. У цих війнах Антське царство ослабло і на поч. VI ст. розпалося, а на його місці виникло об'єднання племен – Русь, які до формування східних слов'ян не мали ніякого відношення [15].

Племена Русь жили на островах, укритих густим лісом, оточених болотами. На чолі племен був вождь – Хакан-Рус. Вони не мали міст, не займалися сільським господарством. Був єдиний промисел – торгівля хутром. Між племенами не було розбрату, разом виступали проти ворогів, були озброєні мечами, луками, стрілами. У битвах проявляли мужність, намагались у слов'янських селищах убивати всіх без розбору, а молодих захоплювати у полон і продавати в Хазарське ханство. Русь – високорослі, мали гарний вигляд, були прихильниками язичницької віри. Померлому викопували могилу, клали його туди разом із різним одягом, прикрасами, посудом, харчами, улюбленою дружиною, а потім могилу закопували. Анти давали відсіч русам із допомогою склавинів.

М.С.Грушевський вважає антів предками українського народу. Існує гіпотеза, що етнонім "анти" – пращур етноніма "українці", бо ім'я іранського народу "анти" означає "край, кінець". Тому антів, які жили на пограниччі, окраїні, почали називати окраїнцями, а потім українцями. Племена склавинів проживали на території України в VII–IX ст. і їх етнонім "склавини" поступово одержав назву "слов'яни".

Основою суспільних відносин у слов'ян була сільська община. Верховним органом племінного самоуправління було віче, на якому обговорювались найважливіші питання життя общини. Очолювали племена вожді і рада старійшин. У VI–VII ст. почала діяти виборна, а потім спадкова влада князя – вища виконавча влада племені. Поступово розширювались і зміцнювались поселення, частина з них перетворилась на міста (Чернігів, Київ, Любич, Галич та ін.) [17].

Історик В.Ф.Остафійчук підкреслює, що "наявність влади, відчуженої від народу, розміщення населення за територіальним принципом, поширення на ті землі систем збирання данини, управління й судочинства, організація захисту від зовнішньої загрози і є головними ознаками існування державності в ранньосередньовічному суспільстві. Племінні княжіння східних слов'ян були досить стійкою формою ранньофеодальної державності" [18].

Історик В.Д.Баран погоджується з цією гіпотезою і підкреслює, що на основі празької культури сформувались слов'янські племена, які у VII–VIII ст. перейшли на лівий берег Дніпра, асимілювалися із племенами пеньківської культури і утворили союзи дулібів, древлян, уличів, тиверців, сіверян. На правобережжі Подніпров'я розселились поляни. Саме ці групи слов'ян стали основою формування українського народу. Сіверяни заклали основи розбудови Чернігова у VII ст. та почали освоювати Чернігово-Сіверський край [19].

У "Повісті минулих літ" говориться про розселення вищезазначених племен східних слов'ян і, зокрема, сіверян: "А другі ж сіли на Десні, по Сейму, і по Сулі і назвалися сіверянами".

Десна-красуня і річка Стрижень опоясували високий пагорб (сучасний Вал), придатний для будівництва поселень, і в майбутньому – місто Чернігів. Ця місцевість була вкрита дрімучими лісами, у яких було багато різних звірів: турів, оленів, ведмедів, вовків, кабанів, лисиць. У річках і в навколишніх озерах водилось безліч різної риби, а далі були луки, ягідники. Це природне багатство давало можливість добувати все необхідне для життя, а ландшафт – оборонятися від ворогів.

Про походження назви Чернігова збереглися легенди. Одна з них пов'язана з першим князем сіверян Чорним і його донькою Черною. У центрі міста і сьогодні височить курган, на якому встановлено обеліск. Курган названо князівським, або Черною могилою X ст. Ця могила цікавила археологів, істориків із давніх

часів. Великий успіх під час розкопок могили мав археолог Д.Я.Самоквасов (1843–1911) народився у с.Стаخورщині Новгород-Сіверського уїзду Чернігівської губернії. Археолог, історик, професор Московського і Варшавського університетів у 70-х рр. XIX ст. робив розкопки курганів (Чорної могили, Безіменного, Гульбища), наслідки яких опублікував в книгах: "Северская земля и северяне по городищам и могилам", – М.: 1908; "Могильные древности Северной Черниговщины", – М.: 1916.

У Чорній могилі було знайдено три покійники: чоловік, юнак, жінка. Кістяк чоловіка свідчив про його могутній зріст. Поруч знаходився великий меч, шабля, спис, щит, стріли, кольчуга, стремена та інші речі.

Біля останків жінки – серпи, глиняний посуд, ножі, сокири, посуд. Юнака – різні іграшки, два роги тура з орнаментною оправою. У центрі оправи композиція із двох людських фігур і орла – символ герба м.Чернігів [20].

Виходячи з легенди про князя Чорного і княжни Черни, письменник Дмитро Міщенко написав роман "Сіверяни", в якому він розкриває образи князя, княжни і тих, хто їх оточував у житті, у битвах, коли вони захищались від ворогів. Описує палку любов Черни до молодого незнатного юнака. А одружитись із нею хотів хазарський княжич. Щоб не дістатись йому, вона покінчила життя самогубством, і це було великою трагедією усіх чернігівчан.

Легенда про те, що місто названо в честь князя Чорного продовжує існувати і в наш час. Одночасно точаться суперечки між ученими: хто ж із чоловіків був похований в Чорній могилі, князь чи якийсь знатний воїн? Більшість із них вважає, що то був знатний воїн [21].

У другій легенді говориться про те, що навколо міста були непрохідні чорні ліси, звідси й походить назва Чернігова. Є й третє припущення – назва міста пов'язана із першим поселенням "Черниг" (Чернига). Курган Чорна могила був найбільшим у Чернігові. Крім нього височіли кургани: Гульбище, Безіменний (IX – поч. X ст.). У них здійснювали поховання знатних вельмож, дружинників. Під час розкопок знайдено мечі, кольчуги, бойові сокири, списи, речі побуту, прикраси. До сьогоденнього дня на території м.Чернігова збереглися кургани на Болдиних горах, П'яти Кутах, Бобровиці, Яловщині та інших місцях. Навколо Чернігова і по всій Чернігівщині було виявлено декілька тисяч курганів. У XIX ст. їх залишилося 500, а в наш час до 100 [22].

Чернігівські кургани завжди цікавили археологів, а особливо центральна частина сучасного Валу – детинець. Археологічні розкопки в Чернігові активно розпочались в 50-х рр. XX ст. У 1946–1947 рр. археологічна експедиція на чолі з академіком Б.Рибаківим провела розкопки на березі річки Стрижня у межах стародавнього детинця на Валу. Були знайдені останки землянок, схожими із роменськими, з керамікою VII–VIII ст. н.е., але без характерних роменських рис. Зачистка профілю берега зроблена до 75 метрів. Це свідчило про те, що селище було велике у північно-східній частині детинця, яке виникло задовго до перших літописних згадок про Чернігів. Знайдено глиняні пряслиця, ліпну кераміку, кістяни проколки. Час існування землянки – VII–VIII ст. Це означало, що Чернігів був заснований в кін. VII або поч. – сер. VIII ст. [23].

Науковці Інституту археології Академії наук України провели дві експедиції розкопками стародавнього Чернігова. Перша відбулась у 1946 р., а друга – у 1951 р. Розкопки велися в межах детинця (княжі двори), на Третьяку, території Єлецького монастиря, Подолі (урочище Млиновище). У районі детинця розкопки показали, що Спаський собор XI ст. і терем князівський побудовані на культурному прошарку останків жител господарських культур VII–X ст. До VI–VII ст. відносяться знайдений ліпний глиняний посуд та інші побутові речі, які свідчать про те, що там було велике селище слов'ян.

Розкопки на Єлецькому пагорбі, де зараз знаходиться монастир, свідчать, що це був один із центрів забудови стародавнього Чернігова, і не випадково поблизу нього знаходиться курган Чорна могила. На Єлецькому пагорбі у 1951 р. відкрито господарську яму з ліпною керамікою VII–VIII ст. У цьому ж році біля озера Млиновище почались розкопки, які поклали початок вивчення історії формування стародавнього Подола Чернігова. На Подолі успішно розвивалося ремесло VII–VIII ст. [24].

У 1984–1987 рр. під керівництвом археолога Чернігівського педуніверситету ім. Т.Г.Шевченка відбулись розкопки центра детинця. У ході розкопок знайдено широку площу культурного прошарку VII ст. Знайдено напівземляне житло і ряд господарських будівель, уламки глиняних сковорід та пряслиць, грузил, орнаментовану нарізками підвіску з кабанячого ікла, камінь-розтиральник. За межами селища були поля та городи, які оброблялись ралом із вужькопатовим наконечником. Поруч із

селищем знаходилось язичницьке святилище, біля якого знайдено срібний ідол та могильник із трупоспаленням (це знаходилось за сто метрів від Спаського собору на Валу). У результаті цих знахідок археологи дійшли остаточного висновку, що місто Чернігів було засновано у кін. VII ст. [25].

Крім вище згаданих археологічних експедицій, великий внесок у дослідження життя слов'ян у стародавній період, їх внесок у заснування і розвиток Чернігова та інших населених пунктів Чернігівщини зроблено місцевими археологами, особливо В.П.Коваленком і А.Л.Козаковим [26]. Під їх керівництвом проводились розкопки не лише в центральній частині Чернігова, але і на околицях: біля Ільїнської церкви, Троїцького та Єлецького монастирів, вулиці Кирпоноса, в Яловщині та інших місцях. Здійснювались археологічні експедиції в с.Шестовиця, м.Седнів, м.Новгород-Сіверський. Унаслідок чого археологами було встановлено розміри детинця на Валу, який займав площу 15 га землі, а вся фортеця 88 га. Детинець був своєрідною фортецею, обнесеною глибоким ровом, земляним валом і дерев'яною стіною із дзвіницями. У детинці знаходився палац князя, будинки знаті, культові споруди. Навколо детинця розташовувалось поселення з ремісників і торгівців, теж обнесене ровом, земляним валом і дерев'яною огорожею. Воно охоплювало територію сучасного центра міста і Красної площі, вул. Гетьмана Полуботка і доходило до правого берега р.Стрижень. У південно-західному напрямку забудова здійснювалась у районі сучасного Єлецького монастиря. У цілому місто було густо забудоване за радіально-кільцевою схемою.

Історики на основі археологічних даних та інших писемних джерел опублікували ряд праць про ранній період Чернігова і його околиць у журналах "Сіверянський літопис". Це В.М.Бодрухін, Б.М.Корнійович, М.К.Бойко і В.О.Євстратов та ін. Викладачі Чернігівського державного педагогічного університету ім. Т.Г.Шевченка розпочали випуск нарисів з історії Чернігова і Чернігівщини з найдавніших часів до сьогодення. У 1997 р. вийшов перший нарис "Наш край у VII–XIII ст." – М.К.Бойка, В.О.Євстратова. Продовжують цей почин інші викладачі. На сьогодні надруковано п'ять нарисів, які стануть посібниками для викладачів вузів, студентів, учителів, учнів і всіх, хто цікавиться історією рідного краю.

Література

1. Коваленко О.Б. Разговор о начале города Чернигова и о учреждении семинарии // Вторая Черниговская обласная конференция с исторического краеведения (декабрь 1988 г.): Тезисы докладов. – Вип. II – Чернигов;Нежин, 1988. – С. 70–71.
2. Чуприна М.С. Симентов Ю.Я. Хрестоматія з історії Чернігівщини. – К., 1969. – С. 9.
3. Бойко О.Д. Історія України: Навчальний посібник. – К., 2006. – С. 45.
4. Чернигову 1300 лет: Сборник документов и материалов. – К., 1990. – С. 3.
5. Геродот із Галікарнасу. Скіфія. – К., 1992. – С. 33, 35–36, 61–62.
6. Йордан. О происхождении и деянии гетов. – М., 1960. – С. 115.
7. Прокопий Кесарийский. Война с готами. – М., 1950. – С. 365.
8. Маврикий Стратег. Стратегикон. Тактика и стратегия. – СПб., 1903. – С. 180–181.
9. Фиофилакт Смокатта. История. – СПб., 1887. – С. 52, 232–233.
10. Король В.Ю. Історія України: Документи, матеріали: Посібник. – К., 2002. – С. 18.
11. Там само. – С. 22–24.
12. Остафійчук В.Ф. Історія України. Сучасне бачення. – К., 2006. – С. 35
13. Бойко М.К., Євстратов В.О. Нариси з історії Чернігівщини від найдавніших часів до наших днів. – Вип. 1: Наш край у VII–XIII ст.–Чернігів. – С. 6.
14. Багалий Д.И. История Северской земли до половины XVI ст. – К., 1882; Голубовский П.В. История северской земли до половины XIV ст. – К., 1881; Димков М. Краткая история Чернишовской земли до XIX века – К., 1885; Зотов Р. О черниговских князях по Любецкому синодику и о Черниговском княжестве в татарское время. – К., 1852; Маркеревич М. Чернигов. Историко-статистическое описание Чернигова. – К., 1852; Ярычин О. Былое Черниговской земли. – К., 1898.
15. Кормич Л.І. Історії України. – К., 2006. – С. 50–51.
16. Бойко О.Д. Історія України. Вказане джерело. – С. 35.
17. Король В.Ю. Історія України. Вказане джерело. – С. 28–29.
18. Остафійчук В.Ф. Історія України. Вказане джерело. – С. 37.
19. Історія України: Навчально-методичний посібник для семінарських занять / За ред. академіка НАН В.М.Литвина. – К., 2006. – С. 34–35.
20. Коваленко О.Б., Коваленко Б.И., Яцура М.П. История городов и сел Украинской ССР. Черниговская область. – К., 1983. – С. 98.
21. Бойко М.К., Євстратов В.О. Нариси з історії Чернігівщини від найдавніших часів до наших часів. – Вип. 1: Наш край у VII–XIII ст. – С. 13.

22. Бойко М.К., Євстратов В.О. 3 історії Чернігівщини VII–XIII ст. // Сіверський літопис. – 1996. – №6. – С. 108.

23. Чернігову 1300 лет: Сборник документов и материалов // Материалы археологической экспедиции института археологии АН СССР под руководством академика Б.А.Рыбакова об открытии древнего поселения на территории центральной части Чернигова. – К., 1983. – С. 18–19.

24. Чернігівський державний архів, 90, р. 2124, оп. 1, сп. 90, арк. 1–3.

25. Там само, ф.р. 2124, оп. 1, арк. 13–18.

26. Коваленко В.П. Основные этапы развития древнего Чернигова // Чернигов и его округа в IX–XIII вв. – К., 1988; Коваленко В.П., Марченко В.Н. Гушинское городище близ Чернигова // Археология и история Юго-Востока Руси. – Курск, 1991; Козаков А.Л., Гребінь П.М. Південно-Західна околиця Чернігова в X–XII ст. // Проблеми історичного і географічного краєзнавства Чернігівщини. – Чернігів, 1991.

Martin Dimnik

Gleb Svyatoslavich of Chernigov: Prince of Tmutarakan' and Novgorod

Svyatoslav Yaroslavich, the progenitor of the dynasty of Chernigov, sired five sons: Gleb, Oleg, David, Roman, and Yaroslav [1]. Oleg would become the most renowned owing to his successful struggle to preserve the patrimony of Chernigov in the hands of the Svyatoslavichi. Nevertheless, it was the eldest son Gleb who, according to custom, would replace his father first as the senior prince of the dynasty. Gleb's seniority, however, was short lived. He died prematurely in his early thirties soon after his father's demise. Just the same, the chronicles record a number of highlights from his career, which took him to both the southern-most territories of Rus' in Tmutarakan', and the northern-most regions of Rus' in Novgorod. The purpose of this article is to analyze those highlights and to place them within their proper historical context.

None of the sources record the date of Gleb's birth. Nonetheless, Svyatoslav's marriage to Killikiya, Gleb's mother, can be ascertained to within a few years. We know that the marriages of Svyatoslav's elder brother Izyaslav, and younger brother Vsevolod, took place around 1043 and 1047. It is reasonable to assume, therefore, that Svyatoslav married Killikiya between those years, that is, around 1045

[2]. Accordingly, Killikiya probably gave birth to their first son a year or two later, in 1146 or 1147.

It is noteworthy that Svyatoslav named his firstborn son Gleb. In 1072, Svyatoslav's conduct at the translation ceremony of SS. Boris and Gleb in Vyshgorod reveals that the younger "passion sufferer" (strastoterpets) was his favoured saint. At that time he took the hand of St. Gleb and placed it on "the sore" (vred) that he had on his shoulder in the hope of obtaining a cure. It would appear that Svyatoslav was one of the first princes to promote the cult of St. Gleb. Later, his sons, including Gleb, imitated his example [3]. It is worth mentioning that the sole surviving soapstone icon of St. Gleb was found on the Taman' peninsula. The image is associated with Gleb's rule in Tmutarakan'. The absence of St. Boris on the icon is confirming testimony to the preference that Gleb, and Svyatoslav's family in general, showed for St. Gleb [4].

There is no evidence to suggest that Svyatoslav arranged marriages for any of his children before the death of his father Yaroslav "the Wise". In fact, it is unlikely that he did so in the light of Byzantine marriage laws. These were adopted in Rus', albeit not always observed, along with other Orthodox practices, after its Christianization. Byzantine law set low age restrictions for prospective couples. According to the ninth-century Prochiron, the youngest age for a bridegroom was fourteen years, and twelve for the bride [5]. Accordingly, 1059 was probably the earliest year in which Gleb could marry. Nonetheless, since there are no chronicle references to his marriage, or to his children, it appears that if Gleb married he sired no sons [6].

According to custom, Svyatoslav would have appointed each son to rule a town when he came of age. Thus, under the year 1064, the *Povest' vremennykh let* (PVL) reports that Gleb, who was some seventeen or eighteen years of age at that time, was prince of Tmutarakan' [7]. This is the first chronicle reference to Gleb. The main reason why the chronicler mentions the prince is because he thought it worthwhile to report a crisis that occurred in Tmutarakan'. In 1064 Rostislav, the son of Vladimir Yaroslavich of Novgorod who died in 1052, fled to Tmutarakan'. He was accompanied by a certain Porei and Vyshata, the son of Ostromir, the *posadnik* of Novgorod [8]. Rostislav drove out his cousin Gleb and occupied the town. In the following year, when Svyatoslav marched against him, Rostislav withdrew from Tmutarakan'. Svyatoslav therefore reinstated Gleb.

After Svyatoslav returned to Chernigov, however, Rostislav attacked the town again, drove out Gleb a second time, and forced him to flee once again to his father in Chernigov [9].

Rostislav's reign in Tmutarakan' was short-lived. His success in collecting tribute from the Kasogians and other neighbouring peoples alarmed the Greeks. They therefore bribed a high official (kotopan) to kill him. The assassin came to Tmutarakan' and, feigning friendship with Rostislav at a feast, offered a toast to the prince's health. After drinking some wine from his goblet he pressed his fingernail against the inside of the cup thus releasing into it poison, which he had placed underneath his nail. He offered the cup to Rostislav, who drank the wine, and a few days later died from the poison [10].

The PVL does not relate who became prince of Tmutarakan' after his death, but the Paterik of the Kievan Caves Monastery provides important information. It reports that, after the death of Rostislav, the inhabitants of Tmutarakan' turned for help to Nikon the Great of the Caves Monastery, who was in their town at that time. They asked him to intercede on their behalf with Svyatoslav and ask him to send Gleb back to them as prince. Nikon did as they requested. He travelled to Rus' and, after visiting Abbot Feodosy in the Caves Monastery, returned with Gleb who sat on the throne of Tmutarakan' [11]. The citizens' request to Svyatoslav that he reappoint his son was a confirmation of their contentment with Gleb as their prince.

A unique source gives additional testimony to Gleb's rule in Tmutarakan'. A short inscription on the so-called "Tmutarakan' stone" (Tmutarakanskiy kamen') states: "in 1068 (6576)...Prince Gleb measured [the distance] across the ice from Tmutarakan' to Korchev [to be] 14,000 sazhen." [12]. Although we are not told why Gleb measured the distance across the Straits, it has been suggested that he erected the stone monument to commemorate the annexation of Korchev (Kerch') to the principality of Tmutarakan' [13]. In any case, the inscription confirms that, after Rostislav's death, on 3 February 1067, Svyatoslav did reinstate Gleb as prince. He evidently measured the distance across the Straits of Kerch' in the winter of 1067–1068 [14]. After that, Svyatoslav retained possession of his southern domain until his death in 1076 but, as we shall see, he would not leave Gleb there to rule it for that length of time.

In 1068, according to the chronicles, the Polovtsy attacked Rus' and defeated the princes of the triumvirate, that is, the brothers Izyaslav, Svyatoslav, and Vsevolod. The three fled in disarray to Kiev.

When the Kievans resolved to confront the nomads again and asked Izyaslav to provide them with weapons, he refused their request. The citizens rebelled forcing Izyaslav to flee to the Poles, where he sought help from Boleslav II "the Bold" (Smialy). In his place the Kievans installed Vseslav of Polotsk as their prince [15]. Meanwhile, Svyatoslav in Chernigov regrouped whatever troops he could muster and went out to confront the marauders. The chronicler reports that the prince won great renown by scoring a brilliant victory over a force of Polovtsy that greatly outnumbered his small contingent [16]. In the spring of 1069 Izyaslav returned with Polish reinforcements and, on 2 May, the Kievans reinstated him as prince [17].

The chronicles reveal, albeit obliquely, that Svyatoslav benefited from Izyaslav's absence from Kiev. In 1069, after Izyaslav regained control of Kiev, he waged war against Vseslav. Izyaslav expelled him from Polotsk and appointed his own son Mstislav as ruler. The latter died soon after and Izyaslav was forced to send his son Svyatopolk to replace him. In the meantime, Vseslav fled to the lands of Novgorod and, on 23 October, besieged the town. The chronicler reports that Svyatoslav's son Gleb and the Novgorodians defeated him [18].

The reference to Gleb as prince of Novgorod comes as a surprise because, in the previous year, he had been ruling Tmutarakan'. The sources fail to report the circumstances that brought about his transfer to Novgorod. The Novgorodskaya pervaya letopis' (NPL) merely states that, after Izyaslav's son Mstislav was driven out by Vseslav in the winter of 1066–1067, Svyatoslav replaced him with Gleb [19]. The chronicle gives no date for Gleb's appointment. Nevertheless, we have seen that according to the inscription on the Tmutarakan' stone, Gleb measured the distance across the Straits of Kerch' in the winter of 1067–1068. Therefore, he occupied Novgorod between that event and, 23 October 1069, when Vseslav besieged the town. The sources fail to record how long Gleb had been in the northern town prior to that date.

The NPL gives us an important clue. It states that Svyatoslav of Chernigov, and not Izyaslav of Kiev, appointed Gleb to Novgorod. Since Izyaslav endeavoured to make Novgorod the special possession of the prince of Kiev after the death of Yaroslav the Wise in 1054, it is unlikely that he would have allowed Svyatoslav to make the appointment had he been present in Kiev [20]. Consequently, Svyatoslav must have appointed Gleb to Novgorod during Izyaslav's seven-month exile from Rus'. Accordingly, he undoubtedly sent his

son to the northern emporium with Vseslav's approval after 15 September 1068, when the latter became prince of Kiev. By that time Novgorod had been without a prince from the beginning of 1067, that is, for over a year and a half. This was an exceptionally long period, and the Novgorodians were undoubtedly eager to find a prince. Understandably, they refused to ask Vseslav for one of his sons since he had pillaged their lands in the recent past. Their only alternative was to ask the Yaroslavichi, Svyatoslav or Vsevolod. The choice was an obvious one: Svyatoslav was the elder of the two brothers and, with his brilliant victory over the Polovtsy he had displayed the type of leadership qualities that they sought in a prince. An alliance with Svyatoslav had an added advantage for the Novgorodians: they would free themselves from the authority of the prince of Kiev [21].

The Novgorodians' invitation to Svyatoslav seemingly prompted him and Vseslav to negotiate a *modus vivendi*. Svyatoslav acknowledged Vseslav's rule in Kiev and, in return, Vseslav approved Svyatoslav's appointment of Gleb to Novgorod. This was the first instance in Kievan Rus' history that a prince other than the prince of Kiev appointed a son to Novgorod. The prince of Chernigov therewith became the largest landholder in Rus'. Moreover, he would reap enormous commercial benefits from Gleb's presence in Novgorod. Svyatoslav could direct through Chernigov trade caravans coming from Novgorod to Tmutarakan' in the south, and to the Kama Bulgars beyond Murom in the east [22]. That is, he could re-route trade that normally passed through Kiev to go through Chernigov.

As we have seen, in 1069, after returning to Kiev, Izyaslav and his sons expelled Vseslav from Polotsk. At first sight it seems surprising why Vseslav retaliated against Izyaslav by attacking Gleb in Novgorod. A closer look at the situation, however, reveals that Vseslav's plight was not unlike Rostislav's had been five years earlier when he had fled from his patrimony of Novgorod, and had driven Gleb out of Tmutarakan'. Vseslav was in desperate straits after losing Polotsk. He therefore seemingly imitated the example of Rostislav by attacking Novgorod in the hope of capturing a domain with which he could barter for the return of his patrimony. After wresting control of Novgorod from Gleb, he probably intended to offer it to Izyaslav in exchange for Polotsk. For the second time, therefore, Gleb was a victim of circumstance. Unfortunately for Vseslav, on this occasion unlike in Tmutarakan', Gleb successfully repelled the attack.

In 1073, Svyatoslav usurped control of Kiev from Izyaslav [23]. He took advantage of his newly acquired authority to grant domains to

a number of his sons. Since Gleb was already prince of Novgorod, Svyatoslav merely confirmed his appointment to that town. Gleb continued to rule there until 1078, the year of his death [24].

As prince of Kiev one of Svyatoslav's main concerns was to secure the loyalty of his younger brother Vsevolod. He did so successfully. Vsevolod caused no difficulties and was content with the territories Svyatoslav allotted to him. This, at any rate, can be construed from Monomakh's so-called "Instruction". He describes his travels from one district to another, at times on behalf of his father Vsevolod, at other times as the agent of his uncle Svyatoslav. His reports also reveal that a close bond of friendship developed between him and Svyatoslav's sons, including Gleb. It is noteworthy that, in 1074, Gleb travelled to Kiev [25]. The purpose of his visit is unknown, but it is possible that he was invited to attend Monomakh's wedding. We may assume that it was celebrated in the company of Svyatoslav and Vsevolod's families. The information that two years later Monomakh's eldest son, Mstislav, was born at Gleb's court in Novgorod, supports the observation that the two eldest sons of Svyatoslav and Vsevolod cultivated a special friendship [26].

In May of 1074, while Gleb was visiting Kiev, Abbot Feodosy died at the Caves Monastery. The sources tell us that Svyatoslav and Gleb visited the monk on his deathbed. The latter instructed Svyatoslav to live a holy life, to protect orthodoxy, and to patronize the holy churches. Feodosy prayed to the Lord God and his blessed Mother to protect Svyatoslav's faith, his principality, and that the prince's reign be peaceful. Finally, the dying man entrusted the Caves Monastery and its Church of the Mother of God into Svyatoslav's care. The prince was to protect it from the control of the archbishop and all the other clergy of St. Sofia. The monastery was to be supervised by Svyatoslav and after him by his sons and, to the end, only by his descendants [27]. The prince promised to protect the institution and to support its new abbot Stephen [28]. As we shall see, Gleb would also take the abbot's deathbed instruction to heart. According to the chronicles, this was the last visit that Gleb made to Kiev. He returned to Novgorod evidently never to return south.

The chronicles report one particularly dramatic episode from Gleb's years in Novgorod. On one occasion, a sorcerer (volkhv) claiming to be a god came to the town. He deceived many of the townspeople into believing him. We are told that he blasphemed against the Christian faith and incited the Novgorodians against

Bishop Fedor. The people became divided into two camps. The one, including the bishop, Prince Gleb, and his retinue (druzhina), believed in the Holy Cross. The other, led by the sorcerer, consisted of the townspeople. When the latter revolted against the bishop and wished to kill him, Gleb and his retinue confronted them. Since the sorcerer claimed to know all things, the prince challenged him to foretell the future. The deceiver prophesied that he would perform great miracles before the day was done. On hearing this, Gleb pulled out an axe from underneath his cloak and struck him dead. In this way, the chronicler concludes, the prince demonstrated to the crowd that the man was a sham, and they dispersed [29].

After Svyatoslav died, on 27 December 1076, his brother Vsevolod succeeded him on the throne of Kiev in January of 1077 [30]. In his new capacity Vsevolod assumed the responsibility of allocating domains to his sons and to his nephews, the Svyatoslavichi. The most relevant question for our investigation is the following: whom did he appoint to Chernigov? According to genealogical seniority among the Svyatoslavichi, Gleb became their senior prince after their father's death. According to custom, he should have been assigned to rule his father's patrimonial town. We are told, however, that he remained in Novgorod until his death. His brother Oleg was next on the ladder of succession. Significantly, he became involved in the affairs of Chernigov almost immediately following his father's death. How are we to interpret the news that Gleb remained in Novgorod and that Oleg got Chernigov?

The most important domain that Svyatoslav had controlled as prince of Chernigov had been his patrimonial town of Chernigov itself. According to custom Gleb, because of his seniority, was entitled to the best domain that Svyatoslav could offer. Since, however, he did not occupy Chernigov after Svyatoslav's death, it appears that Svyatoslav intended Gleb to keep Novgorod as his hereditary domain. This being the case and, in keeping with genealogical seniority, it was logical for Svyatoslav to give Chernigov, which was considered to be of lesser importance than Novgorod, to his second eldest son Oleg.

If, as appears to have been the case, Svyatoslav wished to incorporate Novgorod into his family's hereditary domains, he did not violate the territorial allocations of Yaroslav "the Wise" by giving Novgorod to his son Gleb [31]. As we have seen, Izyaslav had confiscated the town on an earlier occasion from Rostislav Vladimirovich and debarred him from ruling Novgorod. Moreover,

Svyatoslav appropriated the town not because he was following a premeditated plan of expansion, but because the opportunity presented itself. In 1068, when Izyaslav fled from Kiev, Svyatoslav was faced with making one of two choices: either appropriate Novgorod for himself, or allow it to fall into the hands of Vseslav of Polotsk, who then ruled Kiev. He chose the first course of action. After Svyatoslav himself occupied Kiev, in 1073, Gleb was already ensconced in Novgorod. Again, Svyatoslav wished to make the most of an excellent opportunity. Presumably with the consent of the Novgorodians he intended to leave Gleb in Novgorod permanently. His plan might have succeeded except that, on 15 July 1077, Izyaslav returned to Kiev from his exile [32]. He was determined to regain control of Novgorod.

On 30 May 1078, Gleb was killed at Zavoloch'e, a district on the eastern frontiers of the Novgorod lands. The author of the account does not explain the cause of the prince's death, but he does write a short encomium. He explains that "Gleb was kind to the poor, hospitable to strangers, zealous [in supporting] churches, pious and meek. He was handsome in appearance." The prince's body was brought to Chernigov and, on 23 July, it was buried beside the Holy Saviour Cathedral [33].

To judge from the silence of the sources Gleb had no heirs. Consequently, after his death the town once again fell into the hands of the prince of Kiev. On being informed of Gleb's death Izyaslav sent his son Svyatopolk to occupy Novgorod. His eagerness to assert his control over the town raises an important question. Was he implicated in any way in his nephew's eviction from Novgorod, and perhaps even in his murder? Gleb's death was another suspiciously convenient elimination of a prince who had a domain desired by the prince of Kiev. His case is reminiscent of the death's of Izyaslav's youngest brothers Vyacheslav and Igor', who both died in Smolensk, and later of Gleb's younger brother Roman of Tmutarakan' [34].

Although the chronicle account of Gleb's death fails to describe the circumstances surrounding it, the NPL gives additional information. It states that "Svyatoslav appointed his son Gleb [to Novgorod]; [the Novgorodians] drove him out and he fled beyond Volok where the Chud' killed him" [35]. This evidence gives us useful details: Gleb was driven out of Novgorod by its citizens, and he was killed on the eastern frontiers of the Novgorod lands by the Chud', a local tribe. Evidently he was fleeing in an easterly direction from

Novgorod, but we are not told to what location. Since Chernigov was controlled by his uncle Vsevolod, who was hostile to him at that time, the Svyatoslavichi patrimonial domain of Murom may have been his objective.

There is no direct testimony confirming Izyaslav's complicity in Gleb's eviction from Novgorod and death, but there is tenuous evidence that is worth exploring. Gleb's death could not have happened at a more opportune time for Izyaslav. It occurred after he was reconciled with his brother Vsevolod, and after Oleg had fled from Chernigov to Tmutarakan' and seemingly removed himself as an immediate political threat. Having therewith been freed of any serious danger of attack from potentially hostile princes, Izyaslav was able to embark on a policy of territorial consolidation. An incriminating piece of evidence in support of the view that he may have been implicated in Gleb's eviction from Novgorod is the news that the townsmen rebelled against Gleb. Surprisingly, the uprising took place after the prince had been ruling peacefully for almost ten years without any political unrest. Significantly, opposition to Gleb surfaced less than a year after Izyaslav returned to Kiev. Indeed, Gleb's flight was not unlike Rostislav's had been, in 1064, after Izyaslav had seized control of Novgorod by appointing his son Mstislav to rule it. This evidence compels us to point an accusing finger at Izyaslav in connection with Gleb's eviction.

There is more mystery associated with Gleb's eviction and death. The Paterik of the Kievan Caves Monastery records an episode that suggests political intrigue. We are told that a certain monk of the Caves Monastery named Nikita, who had the gift of second sight, sent a message to Izyaslav reporting Gleb's death. He did this allegedly on the very day that the prince was killed. Nikita also advised Izyaslav to send his son Svyatopolk immediately to Novgorod. After a few days the prince received word of Gleb's death just as Nikita had reported it [36].

The incident is puzzling on two counts. First, it is puzzling because the monk knew of the prince's death on the very day it occurred. Nikita's second sight appears to be not so much an exceptional religious phenomenon as complicity in an unsavory plot. Was Izyaslav expecting special news from the monk because he had access to secret information concerning political developments in Novgorod? Nikita may well have had special ties with a faction of townsmen to judge from the information that, at a later date, he became the bishop of Novgorod [37]. Second, the incident is puzzling

because of the counsel that Nikita offered to Izyaslav. Namely, he advised the prince to send his son quickly to Novgorod. Why did he, a hermit, presume to advise the prince on a political matter, and wherein lay the urgency to act? What is more, Nikita was surprisingly well apprised of Izyaslav's plans for Novgorod, that is, that he intended to send his younger son Svyatopolk, rather than the elder Yaropolk, to rule it.

Seizing control of Novgorod and sending one of his sons to occupy it were major political objectives for Izyaslav. To judge from the meager evidence, he may have revealed these intentions to Nikita, who may have been his contact with Novgorod. The question is, did Izyaslav himself take measures to bring about Gleb's eviction? And did he go so far as to be implicated in his murder? Our evidence is inconclusive. Nevertheless, Izyaslav may have found willing accomplices in Novgorod to incite the townspeople against Gleb. As we have seen, the only disquiet in the town during Gleb's rule had been one of a religious nature reported under the year 1071. At that time, a sorcerer fomented unrest among the people and plotted to kill the bishop. Instead, Gleb killed the pagan and undoubtedly antagonized his followers. It is possible that, a number of years later, Izyaslav's henchmen in Novgorod provoked vengeful disciples of the volkhv to evict Gleb and perhaps even to murder him.

Almost two months after Gleb's death his body was brought to Chernigov for burial. He had been killed in the eastern frontier lands of Novgorod, and from considerations of distance it probably would have been easier to inter the prince in Novgorod. It is of no little significance that Gleb was denied burial in Novgorod. He had not only ruled there for some ten years, but as has been suggested, Svyatoslav had probably designated Novgorod as Gleb's patrimony. If Izyaslav, as prince of Kiev, allowed the body to be buried in Novgorod, his permission would be tantamount to admitting that the town had indeed become Gleb's hereditary domain and, concomitantly, that it belonged to Svyatoslav's family [38]. Izyaslav would be foolish to provide Gleb's younger brother Oleg, the new senior prince of the dynasty, with such a strong claim to Novgorod. Therefore, the corpse was brought to Chernigov, the patrimony of the Svyatoslavichi.

Gleb's body was interred outside the Holy Saviour Cathedral rather than inside it next to his father [39]. This was in accordance with the custom that permitted only princes who had actually ruled the

patrimonial capital to be buried inside the cathedral. Even though Gleb died as the senior prince of the family, he never ruled from his father's throne. Nevertheless, Gleb's burial next to the Holy Saviour Cathedral had important political implications. It confirmed that the princes of Rus' considered Chernigov to be the patrimony of the Svyatoslavichi and its cathedral their official mausoleum, even during Vsevolod's reign in the town.

As an addendum, let us draw attention to a relevant posthumous incident. In 1108, Gleb's younger brothers Oleg and David were co-rulers of Chernigov [40]. Nevertheless, chronicle information suggests that they were probably involved in overseeing an architectural project in Kiev in the name of their dynasty. In that year, when Feoktist was the abbot of the Caves Monastery, its refectory (trapeznia) was completed. The sources report that it was commissioned by a certain Prince Gleb, whose patronymic they fail to record [41]. He evidently was unable to supervise the completion of the structure for unexplained reasons.

One view has it that the prince in question was Gleb Vseslavich of Minsk [42]. In our view the Gleb who had commissioned the building of the refectory was most likely the eldest brother of Oleg and David [43]. As we have seen, before Abbot Feodosy's death, in 1074, Gleb visited the Caves Monastery with his father Svyatoslav. At that time Feodosy entrusted the monastic institution into Svyatoslav's care. Gleb witnessed the abbot's request and, as heir apparent to Svyatoslav, probably confirmed his father's patronage of the monastery. At that time he most likely promised to build a new refectory just as, a short time earlier, his father had helped with the construction of the monastery's new church. He had donated the plot of land on which Abbot Feodosy built the Church of the Assumption, and he gave 100 grivny of gold towards its construction [44]. Owing to Gleb's premature death and the opposition the Svyatoslavichi encountered from the succeeding princes of Kiev, completion of the trapeznia was delayed until 1108. The connection between the refectory and the princes of Chernigov is strengthened by the evidence that Feoktist, who was abbot of the monastery when the structure was built, later became bishop of Chernigov [45]. In building the refectory, Gleb honoured his father's promise to Abbot Feodosy that he and his family would be patrons of the Caves Monastery.

In conclusion, we have seen that the chronicler uses traditional topos in describing the prince: "Gleb was kind to the poor, hospitable

to strangers, zealous [in supporting] churches, pious and meek. He was handsome in appearance." As a patron of monasteries he obeyed Abbot Feodosy's dying wish to be a benefactor of the Kievan Caves Monastery. In Novgorod he was an active defender of the Orthodox faith against the wiles of pagan sorcerers. In imitation of his father, he promoted the cult of the dynasty's patron St. Gleb. He did not become embroiled in political rivalries, and cultivated friendly relations with other princely families, notably with that of Vladimir Monomakh. His popularity in Tmutarakan', and his lengthy term of some ten years as prince of Novgorod, testify to his just administration. Indeed, to judge from the length of his term and from indirect evidence, it appears that Svyatoslav planned to make Novgorod Gleb's patrimonial domain. This was the first instance in Kievan Rus' history that a prince, other than the prince of Kiev, appointed a son to rule Novgorod. Although it cannot be proven definitively, circumstantial evidence suggests that Gleb may have been expelled from Novgorod owing to the machinations of his uncle Izyaslav, who wished to regain control of the northern emporium for the prince of Kiev.

Gleb was the only Svyatoslavich who could claim to have ruled the southern-most and the northern-most domains of Rus', namely, Tmutarakan' and Novgorod. Ironically, however, even though he became the senior prince of the Svyatoslavichi with the right of sitting on the throne of his father in Chernigov, he never had the privilege of ruling his dynasty's patrimonial capital. He was also denied burial inside the Holy Saviour Cathedral beside his father.

End Notes

1) M. Dimnik, *The Dynasty of Chernigov 1054–1146* (Toronto, 1994), pp. 38–39; and M. Dimnik, "Who was the Elder Svyatoslavich, Oleg (d. 1115) or David (d. 1123)?" *Zberezhennia istoryko-kul'turnykh nadban' Sivershchyny* (Hlukhiv, 2005), pp. 24–35.

2) Dimnik, *The Dynasty*, pp. 36–37; V.A. Moshin, "Russkie na Afone i russko-vizantiyskie otnosheniya v XI-XII vv.", *Byzantinoslavica*, IX (Prague, 1947–1948), p. 77; R.V. Zotov, *O Chernigovskikh knyazyakh po Lyubetskomu sinodiku i o Chernigovskom knyazhestve v Tatarskoe vremya* (Spb., 1892), p. 256; N. de Baumgarten, *Généalogies des branches régnantes des Rurikides du XIIIe au XVIe siècle*, *Orientalia Christiana*, vol. 35, nr. 94 (Rome, 1934), Table I, 23, 26.

3) Dimnik, *The Dynasty*, pp. 78, 125–127.

4) Aleshkovsky, "Russkie gleboborisovskie enkol'piony 1072–1150 godov", *Drevne-russkoe iskusstvo: Khudozhestvennaya kul'tura*

domongol'skoy Rusi (Moscow [M.], 1972), p. 113; B.A.Rybakov, "Prikladnoe iskusstvo Kievskoy Rusi IX–XI vekov i yuzhnorusskikh knyazhestv XII–XIII vekov." *Istoriya russkogo iskusstva*, vol. I, eds. I.E.Grabar' et. al. (M., 1953), p. 292.

5) G. Vernadsky, *Kievan Russia* (New Haven, Conn., 1948), p. 312.

6) Baumgarten, *Généalogies*, Table IV, 1; Zotov, *O Chernigovskikh knyazyakh*, p. 257.

7) "Ipat'evskaya letopis'," [Ipat.] *Polnoe sobranie russkikh letopisey*, [PSRL] 2, second edition (St. Petersburg [Spb.], 1908), column [col.] 152; "Lavrent'evskaya letopis'," [Lav.] PSRL 1, second edition (Leningrad [L.], 1926), columns [cols.] 163–164.

8) Vyshata had been a commander under Vladimir Yaroslavich, in 1043, when Vladimir attacked Constantinople (*Povest' vremennykh let, chast' vtoraya, "Prilozheniya,*" commentary by D.S.Likhachev, ed., V.P.Adrianova-Peretts [M.; L., 1950], pp. 393–394).

9) Ipat., cols. 152–153; compare Lav., cols. 163–164.

10) Ipat., col. 155; Lav., col. 166.

11) The 'Paterik' of the Kievan Caves Monastery, translated by M.Hepell (Cambridge, Mass., 1989), pp. 51–52; *Uspenskiy sbornik XII–XIII vv.*, ed. S.I.Kotkov (M., 1971), p. 95.

12) A. A. Medyntseva, *Tmutarakanskiy kamen'* (M., 1979), p. 9; B. A. Rybakov, "Russkie datirovannye nadpisi XI–XIV vekov", *Arkheologiya SSSR, Svod arkheologicheskikh istochnikov*, E 1–44, ed. B.A.Rybakov (M., 1964), pp. 16–18.

13) Medyntseva, *Tmutarakanskiy kamen'*, p. 15.

14) It has been suggested that the year 6576 on the stone is registered in the September Year and not the March Year. Accordingly, Gleb would have measured the Straits in the winter of 1067–1068 (September Year) and not 1068–1069 (March Year); see, Medyntseva, *Tmutarakanskiy kamen'*, p. 14; A.L.Mongayt, *Nadpis' na kamne* (M., 1969), p. 95; and Rybakov "Russkie datirovannye nadpisi XI–XIV vekov", p. 17.

15) Ipat., cols. 156–162; Lav., cols. 167–171.

16) Ipat., col. 161; Lav., cols. 171–172.

17) Ipat., cols. 162–163; Lav., cols. 173–174.

18) *Novgorodskaya pervaya letopis' starshego i mladshego izvodov*, [NPL], edited by A. N. Nasonov, (M.; L., 1950), p. 17.

19) NPL, pp. 161, 470. Mstislav evidently departed from Novgorod early in 1067, after he was driven out by Vseslav, and went to his father. In April of 1069, he returned to Kiev with his father and the Poles; later in the year he went to Polotsk but he died soon after (Lav., cols. 173–174; Ipat., col. 163; see, V.L.Yanin, *Novgorodskie posadniki* [M., 1962], pp. 49–50).

20) On becoming prince of Kiev, in 1054, Izyaslav had first appointed his posadnik Ostromir to Novgorod. After he was killed in battle, in 1057, he sent his son Mstislav to govern the town (Yanin, *Novgorodskie posadniki*, pp. 49–50).

- 21) A.G.Zakharenko, "Chernigovskie knyaz'ya v Novgorode", *Uchenye zapiski, Kafedra istorii SSSR*, vol. 61 (L., 1947), p. 148.
- 22) Zakharenko, "Chernigovskie knyaz'ya v Novgorode", p. 148.
- 23) *Ipat.*, cols. 172–173; *Lav.*, cols. 182–183; *NPL*, pp. 197–198.
- 24) *Ipat.*, col. 190; *Lav.*, col. 199; compare under the year 1079, *NPL*, p. 201. Under the year 1071 Gleb is referred to as prince of Novgorod (*Ipat.*, cols. 170–171; *Lav.*, cols. 180–181; *NPL*, p. 196).
- 25) *NPL*, p. 201; *Lav.*, col. 187; *Ipat.*, col. 177.
- 26) *Lav.*, col. 247; *Ipat.*, col. 190; A. S. Orlov, *Vladimir Monomakh* (M.; L., 1946), pp. 157, 161.
- 27) After Svyatoslav's death, his descendants continued to maintain friendly ties with the monastery. The most illustrious example was his grandson Svyatosha (Svyatoslav Davidovich), who renounced his political career to become a monk in the Caves Monastery, see M. Dimnik, "Sviatosha – the First Prince-Monk of Kievan Rus'," in *Love of Learning and Devotion to God in Orthodox Monasteries* (5th International Hilandar Conference, Selected Proceedings), vol. 1 (Beograd / Columbus, 2006), pp. 258–265.
- 28) The 'Paterik', pp. 80–81; *Ipat.*, cols. 177–178; *Lav.*, col. 187; *NPL*, p. 201.
- 29) *Ipat.*, cols. 170–171; *Lav.*, cols. 180–181; compare *NPL*, p. 196 which alone gives the bishop's name.
- 30) *Ipat.*, col. 190; *Lav.*, col. 199.
- 31) Before his death, in 1054, Yaroslav had allocated patrimonies to his sons and ordered them not to appropriate one another's domain, see M. Dimnik, "The 'Testament' of Yaroslav 'The Wise': A Re-examination," *Canadian Slavonic Papers*, vol. XXIX, nr. 4 (1987), pp. 379–380.
- 32) *Lav.*, col. 199; *Ipat.*, col. 190.
- 33) *Ipat.*, cols. 190–191; *Lav.* cols. 199–200; compare *NPL*, p. 201 which gives the date, but misplaces the event under the year 1079.
- 34) For the deaths of Igor' and Vyacheslav in Smolensk, see Dimnik, *The Dynasty*, pp. 42–49; concerning Roman's death, see *Ipat.*, cols. 195–196; *Lav.*, col. 204; and Dimnik, *The Dynasty*, pp. 155–156.
- 35) *NPL*, p. 470. Compare S. M. Solov'ev who claimed that Gleb was driven out of Novgorod by Iziaslav ("Ob otnosheniyakh Novgoroda k velikim knyaz'yam", *Chteniya*, nr. 1 [M., 1846], p. 108; see also, Zakharenko, "Chernigovskie knyaz'ya v Novgorode", p. 150).
- 36) The 'Paterik', p. 144.
- 37) *Ipat.*, col. 230; *Lav.*, col. 240.
- 38) Two events, the building of the cathedral and a prince's burial in it, were signs of patrimonial association with a domain. Thus, after Yaroslav "the Wise" had allocated Novgorod to his son Vladimir as his patrimony, Vladimir built the St. Sofia Cathedral there and after he died, in 1052, was buried in it (*NPL*, p. 181).
- 39) Gleb was probably buried in one of the chapels built adjacent to the cathedral, perhaps the one located on the northeast corner where the

remains of a body dating from this period were discovered (M. Makarenko, "Chernihiv's'kyi Spas. (Arkheolohichni doslidy r. 1923)." Zapysky Istorychno-filolohichnoho viddilu, kniga 20 (Kiev, 1928), pp. 7–8, 11–15).

40) In 1097, at the Congress of Lyubech, Oleg and David were evidently made dual rulers of Chernigov, see Dimnik, *The Dynasty*, pp. 213–215.

41) Ipat., col. 259; Lav., col. 283. Concerning archaeological excavations conducted on the site of the refectory see, V.A.Kharlamov, "Raskopki drevnerusskoy trapeznoy Kievo-Pecherskogo monastyrya", *Arkheologicheskie otkrytiya 1984 goda* (M., 1986), pp. 320–321.

42) See, for example, M. D. Priselkov, *Ocherki po tserkovno-politicheskoy istorii Kievskoy Rusi X–XII vv.* (Spb., 1913), p. 316; A.N.Nasonov, "Russkaya zemlya" i obrazovanie territorii drevnerusskogo gosudarstva (M., 1951), p. 145; Kharlamov, "Raskopki drevnerusskoy trapeznoy", p. 321. Four years before the refectory was completed Gleb Vseslavich had been at war with Svyatopolk and his allies. Gleb, it is true, was married to Svyatopolk's niece Anastasia (Baumgarten, *Généalogies*, Table II, 5), but was this sufficient reason for Svyatopolk to give Gleb special privileges in Kiev? Besides, Svyatopolk was not on amicable terms with his nephews. Anastasia's brothers Yaroslav and Vyacheslav rebelled against him and evidently died as his prisoners (Ipat., under the year 1102, cols. 251–252; under the year 1104, col. 256).

43) See also, D.Bagaley, *Istoriya Severskoy zemli do poloviny XIV stoletiya* (Kiev, 1882), pp. 281–282.

44) Concerning the Church of the Assumption, see Ipat., col. 173; Lav., col. 183; *Uspenskiy sbornik*, p. 124.

45) Ipat., col. 274; Lav., col. 289; Dimnik, *The Dynasty*, pp. 247–249.

С.Кисіль

Соціальні суперечності у ремісничих цехах Північного Лівобережжя у др. пол. XVII–XVIII ст.

Поява цехів на території Північного Лівобережжя була пов'язана із запровадженням у регіоні магдебурзького права. Спочатку кількість цехів у містах Чернігово-Сіверщини була невеликою, і вони, зазвичай, об'єднували ремісників декількох споріднених спеціальностей. Із розвитком ремесла і поглибленням спеціалізації окремих його галузей, майстри вузьких професій виділялись у самостійні цехи. Але в невеликих містечках цей процес відбувався повільніше, тут об'єднані ремісничі корпорації зберігалися аж до поч. XIX ст. Так, у Чернігові у др. пол. XVII ст. існував цех, до якого входили ковалі, слюсарі, димарі, мечники,

колiсники, золотники, конвiсарi, римарi, токарi, склярi, стельмахи, теслi, колодiї, шитники та iншi "молотом працюючi" [1]. У невеликих мiстечках, зазвичай, був один цех, який об'єднував усiх тамтешнiх ремiсників. Наприклад, у мiстечку Лiтки до одного цеху належали ковалi, бондарi, римарi, млинарi, теслярi, пильщики i музики [2].

Цехи iстотно вiдрiзнялись за чисельнiстю ремiсників, що входили до них. Так, у Чернiговi наприкинцi XVIII ст. до перепечайського цеху входило 56 майстрiв, а до гончарського – 9 майстрiв та 3 пiдмайстра [3]. Ремiсничi об'єднання Пiвнiчного Лiвобережжя у XVII–XVIII ст. складались здебiльшого з ремiсників чоловiкiв. Але у деяких ремеслах, де специфика виробництва не вимагала великої фiзичної сили i в яких здавна працювали жiнки, вiдомi жiнки-майстринi. До таких ремесел, зокрема, належали кравецьке, ткацьке, хлiбопекарське. Iснували також цехи, що складались виключно з жiнок. Наприклад, такий цех був зафiксований у м.Борзна на Чернiгiвщинi. Він об'єднував бубличниць i нiчим не вiдрiзнявся вiд об'єднань, котрi складались з чоловiкiв, хоча посадовi особи у ньому обирались з чоловiкiв-майстринь, що входили до цеху [4]. Траплялося, що жiнки належали до цеху разом iз чоловiками. Так, до Глухiвського калачницького цеху в 1666 р. було вписано 17 жiнок. Наприкинцi XVII – на поч. XVIII ст. ситуацiя дещо змiнюється – кiлькiсть жiнок поступово збiльшується до 28 i з'являється термiн "цехова" [5].

Ремiсничi корпорацiї Чернiгiвщини були своєрiдними соцiальними спiльнотами, що мали вiдносно самостiйний характер i впливали на всi сторони життя своїх членiв. Вони вели боротьбу за встановлення так званого цехового примусу, тобто визнання за їхнiми членами монопольного права на виготовлення i збут ремiсничих товарiв у межах мiста або його округи. Ремiсничий цех користувався правами i привiлеями, закрiпленими у вiдповiдних документах (т.з. "цехове право"): правом самоуправлiння, правом судити своїх членiв (за винятком кримiнальних справ), займатись своїм ремеслом i торгувати своїми виробами, ситити мед для цехових свят, а iнколи i для продажу [6].

Соцiальна структура ремiсничого цеху характеризувалась iєрархiчнiстю. Цех подiлявся на соцiально-вiковi групи (учнi – пiдмайстри – майстри – старшi майстри). Кожна така група мала свої чiтко визначенi права i обов'язки, а також юридичний статус, котрi були зафiксованi у цеховому статутi. При проходженнi

сходинок цехової ієрархії враховувався ступінь професійної та соціальної зрілості ремісника, а також його внесок у громадське життя колективу. Членами цехів офіційно вважались лише майстри, які також поділялися на дві соціальні групи – власне майстри (молодші майстри) і старші майстри. У процесі соціалізації молоді, у ході ритуальних дій та у сфері комунікації старші майстри виступали в ролі "культурно-компетентних", передаючи культурну, у тому числі й етнічну, інформацію молодим ремісникам [7]. Нижче майстрів за своїм соціальним становищем знаходилися підмайстри (челядники, товариші), ще нижче – учні (хлопці). Підмайстри й учні як особи, соціалізація яких не завершилась і які не пройшли ще посвячувальних обрядів, членами цеху формально не вважались. Вступ до цеху був процесом довготривалим і вимагав не тільки досконалого знання ремесла і цехових норм, але й значних матеріальних витрат.

Ремісничі цехи Північного Лівобережжя характеризувалися наявністю не лише "вертикальних", а й "горизонтальних" зв'язків між його членами. Внутрішні правила об'єднання, відповідно до принципів корпоративності, були спрямовані на підтримання економічної рівності серед його членів шляхом запобігання збагаченню і зубожінню окремих майстрів. Збагаченню майстрів перешкождала сувора регламентація виробництва і збуту виробів. Кількість учнів і підмайстрів також підлягала контролю. На запобігання зубожінню членів цеху був спрямований механізм взаємодопомоги. Так, у випадку хвороби, смерті або нестачі коштів корпорація надавала допомогу майстру чи його родині. Захист економічних інтересів ремісників був головним завданням об'єднання. Цехи вели боротьбу за встановлення так званого цехового примусу, тобто визнання за їх членами монопольного права на виготовлення і збут даного виду ремісничих виробів у межах міста або його округи, що, зрештою, було зумовлено вузькістю ринку.

Незважаючи на сувору регламентацію цехових відносин, між майстрами, з одного боку, та підмайстрами і учнями, з іншого, існували певні суперечки, що загострювались у кризові моменти. Так, серед цехових ремісників існували спеціальні прийоми та звичаї виставлення учнів та підмайстрів на посміховисько, причому не тільки на предмет освоєння ними певної професії, а й моральних і фізичних знущань. Але подібні конфліктні ситуації були певним випробуванням на шляху до здобуття статусу

майстра, вони виконували роль своєрідної ініціації та допомагали прилученню до цехової культури.

Для цехів була характерна вертикальна солідарність осіб, які мали різні соціальні статуси. У реальному житті не тільки підмайстер та учень залежали від свого майстра, але й майстер певною мірою залежав від них [8]. Підмайстри й учні у середньовічних цехах входили до складу сім'ї майстра, що була колективом осіб, пов'язаних не лише кровною спорідненістю, а й спільним виробництвом. Вони, прилучаючись до сім'ї майстра, були бажаними, а часто й необхідними робочими руками для різних справ – від ремісничого виробництва до сільськогосподарських робіт.

Учні й підмайстри зі сторони (які не мали жодних родинних зв'язків із членами цеху) були зацікавлені, у першу чергу, в тому, щоб стати майстрами, тобто частиною цехового колективу, на конфлікт з яким їх могла за таких умов штовхнути лише якась надзвичайна причина. Цех, будучи зі свого боку зацікавленим у недопущенні конфліктів між своїми членами (це руйнувало його корпоративну цілісність), також спрямовував зусилля на те, щоб їх відвернути. Так, однією з функцій цехмістра було вирішення конфліктів між членами цеху. У компетенції цехмістра було також виключення ремісників із цеху за злочини. Наприклад, у книзі Глухівського різницького цеху у 1664 р. зазначались підстави для виключення з ремісничого об'єднання, які полягали у забороні торкатися нечистого та мертвого, крім того "не лупить и лупинных кож в руки не принимают, не покупать и не вчинять" [9].

Із розвитком товарно-грошових відносин, прискоренням процесів майнової диференціації частішали випадки, коли багаті майстри, ігноруючи вимоги цехових статутів, свавільно збільшували у своїх майстернях кількість підмайстрів та учнів, працю яких, певною мірою, експлуатували. Поширюється практика використання наймитів, кількість котрих у майстерні могла сягати 10–15 чоловік [10]. Наприклад, у 1683 р. у Стародубі майстерковбасник Прокіп Потапович, одержавши замовлення на виготовлення великої партії товару, найняв як додаткову робочу силу якогось "наемного человека". Члени ковбасного цеху, зокрема цехмістер, обурені цим, намагались не допустити наймита до роботи. Більше того, цехмістер намовив кількох сердюків побити Прокопа за порушення цехових правил [11]. У тому ж таки Стародубі, не маючи змоги повернути борг багатому шевцю

Давидові, майстер Г.Перевируха у 1689 р. зобов'язався "одслужовать своїм шевським ремеслом з таким докладом..., маєт ему отворочати на тии долги, поки з того долгу вислужится, але не маєт жаден кредитор до учищене ему Давидови чинити перешкоды хиба за отложением суммы коп трьох" [12].

Майже у всіх цехах, що працювали на широкого споживача, з'являється поділ на "чорних" майстрів, які виконували просту роботу, і привілейованих [13].

Характерними рисами відносин між цеховими ремісниками наприкінці XVII – у XVIII ст. стають часті конфлікти, порушення цехової дисципліни. Підмайстри і майстри сварилися і судилися зі своїми цехмістрами. Так, у 1689 р. О.Богданович, О.Михайлович та інші шевці зі Стародуба скаржилися у міський суд на цехмістра, який привласнив цехові гроші й не збирався їх повертати [14]. Учні та підмайстри перестають цінувати своє місце у цеху, стають більш свавільними. З іншого боку, майстри затягували термін навчання, щоб використовувати учнів як безплатну робочу силу [15]. Порушення цехових норм призводило до суперечок і боротьби між цехами.

Однією з головних рис розвитку ремісничих корпорацій наприкінці XVII – у XVIII ст. стало послаблення цехових обмежень. Ремісник, який бажав вступити до цеху, міг обмежитись грошовим внеском до цехової скриньки і влаштувати бенкет. Внаслідок цього, а також в результаті об'єднання представників різних ремесел, цехи ставали досить багатолюдними.

Значну конкуренцію цеховим майстрам складали позацехові ремісники (так звані партачі). Лави партачів поповнювалися тими, хто не зміг вступити до цеху через брак коштів, або сільськими ремісниками, які намагалися збути товар у місті.

У XVIII ст. поступово відбувається процес підпорядкування сільського ремесла міському. Так, міський уряд Новгород-Сіверського, задовольнивши прохання щодо утворення олійницького цеху, заборонив будь-кому іншому "заводити тое ремесло олейницкое", продавати олію, а також купувати коноплю "без докладу старших и старшого брата олейницкого" [16].

В інших містечках Чернігово-Сіверщини позацехових майстрів також позбавляли можливості займатися ремеслом. Наприклад, у Стародубі ткацький цех, що виник 19 квітня 1688 р., домігся заборони для партачів "тима ремеслы отнюдь бавитись кроме челяди которая незборонно через найми обиклие маєт мети

виживлене" [17]. Взагалі, цехи змагались не за визнання такси чи справедливої ціни, а за "пропорційну ціну" та за відмову стороннім торгівцям і виробникам торгувати товарами за "ценою себе в прибель" [18].

Влада заохочувала підпорядкування цеху сільських ремісників, які мусили підтримувати цех матеріально. Тому часто до цехів міст та містечок входили ремісники з навколишніх сіл. Так, у 1663 р. ніжинський полковник В.Золотаренко, затверджуючи у Березному калачницький цех, в обов'язковому порядку зобов'язав усіх ремісників, котрі не входили до цеху, але бажали "пекти калачи, бублики", сплачувати "до скриньки братерской того ж цеху куп дванадцять личби литовской и воску фунтов десять на церковь божію" [19]. В універсалі стародубського полковника Л.Острянина місцевому калачницькому цехові від 23 листопада 1665 р. зазначалось, що кожний приїжджий калачник повинен був сплатити "по копейке жадного торгу" до цехової скриньки [20]. Сільських шевців, які проживали поблизу Козельця, Б.Хмельницький зобов'язав "повинність цехові козелецькому давати" ще в 1656 р. [21]. Мандрівним шевцям Козельця гетьман І.Мазепа дозволяв виготовляти продукцію за умови сплати до "скринки братской цеховой тоє, що браття ухвалить". Могли вони стати й повноправними членами шевського цеху, заплативши одну копу литовської личби, а також "воску церкви божой належачого и уорнтентованя брати и сотникови на тоть чась зростаючому ползолотого... дати" [22].

Чернігівський кравецький цех у 1689 р. отримав універсал від полковника Я.Лизогуба, в якому, зокрема, зазначалось: "аби при своем здавна захованьям порядку зоставали непорушно, лечь вандровных тилко по селах за две мили коло города кравцов и таких котрие бы хоч в городе учившись того ремесла, а без поеднанья цеху выйшовши з города по селах самоволне робили позволяю забирати и до цеху в городе притягати, вписуючи тих самих що по селах оседлие мешканци, которие, под державцами своими и особливою властию зостаючи повинность свою отбывают, а однак и оседлих давных тая нехай будет повинность абы вендровных самовольных кравчиков постерегаючи брали з оних цеховую повинность" [23].

У Літках у 1770 р. з "прихожих" ковалів, бондарів, і римарів, які ще не встигли вступити до цеху, але виявили намір "роботу кому робити", брали по півфунта воску. Ремісників цих спеці-

альностей, які прибули до містечка з інших населених пунктів у торгових справах, зобов'язували "под утратою своєю немалою обвестися" старшому цеховому братові й місцевому цехмістру [24]. Подібні об'єднання сільських і міських ремісників на Чернігівщині були досить поширеною практикою, і саме у такий спосіб розв'язувалось питання конкуренції між партачами та цеховими ремісниками.

Обов'язки цехових ремісників нерідко були настільки обтяжливими, що вони намагалися вийти з цеху. Наприкінці XVII ст. учні дедалі частіше залишали майстерні своїх майстрів і тікали до інших міст. Так, учень шевця Я.Корнеєв зі Стародуба у 1693 р. утік від майстра, захопивши із собою 80 пар "волок ременных и лоз на подошвы" [25]. Часто цехові ремісники, вирвавшись із тісних рамок обмежень, ішли у невеликі містечка й села і засновували там нові цехи. Зокрема, підручний кравця Давида Патики із с.Гірквіці Прилуцького полку втік від свого майстра, укравши шкатулку з грошима, яких вистачило на те, аби заснувати пізніше у м.Варва новий цех [26]. За подібних обставин наприкінці XVII ст. виник гончарський цех у містечку Ріпках, неподалік від Чернігова [27].

Про поширення випадків виходу ремісників із цехів наприкінці XVII ст. свідчить універсал І.Мазепи 1698 р. "о приверненнии цехових людей к ратуше, которые до того были отобраны" [28]. До статутів цехів також було запроваджено спеціальний пункт про розшук утікачів та їх обов'язки щодо відшкодування завданих майстрам збитків.

Часом цехові ремісники переходили під "протекцію" козацької старшини. Так, гетьман І.Мазепа у 1704 р. взяв під свою протекцію слюсаря Олексія Лопату, якого було звільнено від загальних повинностей [29]. У 1721 р. гетьман І.Скоропадський в універсалі чернігівському полковникові П.Полуботку застерігав: "поневаж Пн Федор Лопата війт черниговский доносил нам з майстром, что многие их меские люде достатние и ремесники под протекцию розних панов удавшись, а иншие и зовсим им свою оседлость спровавши, живут свободе и жадних общенародных меских долегливостей не дознают" [30].

Слід відзначити, що ремісники у XVIII ст. часто переходили під захист державних установ. Так, стародубські слюсарі у першій половині XVIII ст. перебували під протекцією полкової артилерії [31]. Інколи ремісники переходили під захист Генерального

військового суду. Наприклад, у 1754 р. глухівський цехмістер ковальський Кіндрат Петров доповідав Глухівському сотенному правлінню, що "жительствующій в городе Глухове кузнец Семен Лисиця, цеху нашому ковалскому чиня обмовки, что де он на кло-лодников по суду генералному делает кандали и протче (какову работу можно от цеху ковалского за таковую-ж цену делать з общества) також и другие кузнеци являються ослушни" [32].

Крім того, цехові ремісники часом переходили під протекцію російських чиновників, зокрема, міських комендантів. Наприклад, цехмістер Ніжинського різницького цеху Іван Матюха "с товариши" у 1734 р. скаржився, що деякі різники "повинности с нами не хотятъ, защищаючи себе... полковником и комендантом Шестомировым" [33].

Деякі ремісники, намагаючись звільнитись від цехових повинностей, вступали до компанійських полків. У Глухові в 1765 р. майстри шевського цеху Я.Бабенко, Г.Волощенко, І.Швидченко і Т.Боленко "приняты в службу компанейскую в команду надворной коругвы; и никаких цехових повинностей не отбывают" [34].

Отже, суперечності в розвитку цехового ремесла були викликані низкою дестабілізуючих факторів, котрі наприкінці XVII – поч. XVIII ст. спричинили загострення у відносинах між членами цехів. Численні конфліктні ситуації виникали внаслідок ігнорування основних положень цехових статутів. Джерелом конфліктів виступали позацехові ремісники, які вносили дезорганізацію у цехову діяльність. Втечі ремісників із цехів та перехід їх під "протекцію" дезорганізували функціонування ремісничих організацій. Усі ці причини призводили до постійних конфліктів, які поступово руйнували ремісничі корпорації.

Література

1. Компан О.С. Міста України в другій половині XVII ст. – К., 1963. – С. 196.
2. Клименко П. Матеріали до історії цехів м.Літок на Чернігівщині. – Б.м. Б.р. – С. 211–214.
3. Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание. – К., 1851. – С. 301.
4. Ефименко А. Южная Русь: очерки, исследования и заметки. – СПб, 1905. – Т. 1. – С. 258.
5. Лазаревська К. Матеріяли до історії цехів на Лівобережній Україні XVII–XIX вв. // Записки історично-філологічного відділу УАН. – К., 1925. – Кн. VI. – С. 29.

6. Пажитнов К.А. Проблема ремесленных цехов в законодательстве русского абсолютизма – М., 1952. – С. 91.
7. Балущок В.Г. Світ середньовіччя в обрядовості українських цехових ремісників – К., 1993. – С. 18.
8. Там само. – С. 19.
9. Лазаревська К. Матеріали до історії цехів на Лівобережній Україні XVII–XIX вв. // Записки історично-філологічного відділу УАН. – К., 1925. – Кн. VI. – С. 24.
10. Економічна історія України / За заг. ред. Б.Д.Лановика. – К., 2004. – С. 155.
11. Компан О.С. Міста України в другій половині XVII ст. – К., 1963. – С. 203.
12. Борисенко В.Й. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст. – К., 1986. – С. 103.
13. Голобуцький В.О. Економічна історія Української РСР. Дожовтневий період. – К., 1970. – С. 91.
14. Борисенко В.Й. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст. – К., 1986. – С. 104.
15. Компан О.С. Міста України в другій половині XVII ст. – К., 1963. – С. 192.
16. Пиріг П.В. Цехова організація ремесла на Чернігівщині в другій половині XVII ст. // Київська старовина. – 1999. – №5. – С. 156.
17. Швидько А. Значение воссоединения Украины с Россией для экономического развития городов Левобережной Украины. – Днепропетровск, 1985. – С. 53–54.
18. Права, за якими судиться малоросійський народ 1743 р. – К., 1997. – гл. XXVI, арт. 4, п. 2.
19. Лазаревський А. Обозрение Румянцевской описи Малороссии. – Чернигов, 1866. – С. 93.
20. Швидько А. Значение воссоединения Украины с Россией для экономического развития городов Левобережной Украины. – Днепропетровск, 1985. – С. 51–52.
21. Пиріг П.В. Цехова організація ремесла на Чернігівщині в другій половині XVII ст. // Київська старовина. – 1999. – №5. – С. 156.
22. Пиріг П.В. Нариси соціально-економічної історії Чернігівщини в другій половині XVII ст. – К., 1998. – С. 33.
23. Швидько А. Социальные отношения и классовая борьба в городах Левобережной Украины во второй половине XVII – XVIII века. – Днепропетровск, 1984. – С. 54.
24. Клименко П. Матеріали до історії цехів м.Літок на Чернігівщині. – Б.м. Б.р. – С. 214.
25. Борисенко В.Й. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст. – К., 1986. – С. 103.
26. Компан О.С. Міста України в другій половині XVII ст. – К., 1963. – С. 207.
27. Пиріг П.В. Нариси соціально-економічної історії Чернігівщини в другій половині XVII ст. – К., 1998. – С. 40.

28. Єршов А. До історії цехів на Лівобережжі XVII–XVIII вв. // Записки Ніжинського інституту народної освіти та науково-дослідчої кафедри історії культури й мови при інституті. – Ніжин, 1929. – Кн. IX. – С. 124.

29. Там само. – С. 130.

30. Там само.

31. Там само. – С. 125.

32. Там само. – С. 126.

33. Там само. – С. 127.

34. Там само. – С. 128.

Ю.М.Михайлюк

Старостування Дмитра Вишневецького у Черкасах і Каневі: міф чи реальність?

Постать князя Дмитра Івановича Вишневецького – людини надзвичайної хоробрості і відваги, палкого захисника українських порубіжних земель від татаро-турецької агресії, славного козака і талановитого військовика, хоч і не позбавленого авантюризму – належить до числа найвизначніших особистостей литовської доби вітчизняної історії.

Понині чимало сторінок життя та діяльності козакуючого князя або ж оповиті легендами, або є недостатньо з'ясованими. Значною мірою це стосується проблеми реальності старостування Д.Вишневецького в Черкасах і Каневі. Одним із перших приписував підпорядкування йому цих замків В.Антонович, зауваживши, що воно мало місце в першій половині XVI ст. [1]. Про появу на цій посаді Д.Вишневецького в середині XVI ст. із зазначенням терміну її обіймання в три роки вказував Д.Яворницький. Не посилаючись на джерела, він писав: "На исторической сцене Вишневецкий впервые стал известным с 1550 года, когда назначен был польским королем в старосты Черкасского и Каневского повитов. Каков был Вишневецкий как управитель повитов, нам неизвестно; известно лишь то, что в этом звании он оставался всего лишь три года..." [2].

Посилаючись на останнього, однак під іншим – 1551 р. – започатковував очолювання князем місцевого замкового уряду В.Голобуцький. Проте, на відміну від попереднього дослідника, який доводив строк служби князя до моменту від'їзду того до Туреччини, у інтерпретації В.Голобуцького Д.Вишневецький

старостував до моменту переходу на службу до московського царя [3].

Французький учений Ш.Лемерсьє-Келькеже [4] та В.Сергійчук [5; 6] вдалися до розмежування часу його старостування на два окремі періоди: до поїздки до Туреччини та після повернення з неї. При цьому перший вважав, що Д.Вишневецький уперше був призначений на посаду черкаського і канівського старости у 1550 р., натомість другий стверджував, що це сталося наприкінці 40-х рр. XVI ст. Щоправда, у своїй новій монографії, присвяченій постаті нашого героя, В.Сергійчук дещо видозмінює свою попередню думку. Не вдаючись до хронологічної конкретизації, автор говорить тепер лише про один період старостування Д.Вишневецького, який за контекстом припадає на початок 50-х рр. XVI ст. [7].

Лише одним реченням стосовно нашої проблеми обмовився у своїй спеціалізованій праці Л.Винар, зазначивши про одержання Вишневецьким Черкаського й Канівського староств після повернення з Туреччини [8]. Реальним фактом перебування його на цій посаді вважають і чимало інших вчених та краєзнавців, посиляючись переважно на авторитет щойно названих дослідників.

Однак, майже всі прихильники такої думки лише констатують її, не підтверджуючи те документальними матеріалами. Чи не єдиний, хто намагався аргументувати свої судження джерелами – В.Голобуцький. Однак його докази більше нагадують підтасування фактів і легкі до спростування. Свої аргументи автор став виводити з літописного запису 1556 р. про появу на Дніпрі російського загону під проводом дяка Ржевського, до якого "пристали литовські люди, отамани черкаські, Млинським зовуть та Михайло Єськович, а з ним триста козаків, канівських черкас" [9; 10]. Історик зазначає, що їх до Ржевського послав Д.Вишневецький, наголошуючи, що то були саме канівські козаки, а не запорозькі. При цьому вони перебували під командою Млинського, або Мина – "слуги старости черкаського" [11].

Якщо дійсно канівські козаки були направлені Д.Вишневецьким, то це не вимагає від останнього обов'язково бути тамтешнім старостою. Адже, зазвичай, козаки були вільні у своєму виборі й могли навіть без дозволу місцевої адміністрації вдаватися до пошуку "козацького хліба" разом із відчайдушним князем. Варто також зазначити, що назва "запорожці" ще не ввійшла у широкий вжиток у Великому князівстві Литовському. Тому очікувати такого іменування їх російським літописцем є безпідставним.

Крім цього, у тлумаченні сюжету з листа Сигізмунда II до кримського хана Давлет-Гірея В.Голобуцький вдався до перекручування фактів. Так, він пише: "Вже у цитованому листі хану (2.5.1557) Сигізмунд Август підкреслював, що "каневские черкасы" (а не запорозькі – sic) були під командою Глинського або Мина, – "слуги старосты черкасского" [12]. Проте у тому документі, на який посилався поважний дослідник (Книга Посольская метрики Великого княжества Литовського. – Т. 1. – Док. №88. – С. 134), йдеться про пограбування кримських купців і що "при них пограбований наш товмач Муха і слуги старости черкаського від козаків московських" [13]. Як бачимо, мова йде зовсім не про Мину й, відповідно, аж ніяк не про його статус як слуги черкаського старости.

Про козака Мину згадується в епізоді з іншого листа, де король, виправдовується перед ханом за згадуваний щойно погром татарських купців: "...Мина козак, будучи від князя Дмитра Вишневецького посланий до вас, те явно повідав, же московські козаки їх громили, з котрими він на той час був. А тож самі собі в тому винні, що на Тавань йшли, бо староста наш черкаський не велів їм іти на Тавань, відаючи про козаків московських, але їх відвести від тої дороги не міг, і дав їм своїх тридцять чоловік, котрі на той час від тих же козаків пограбовані" [14]. Тобто, кримські купці не прислухалися до поради черкаського старости не переправлятися через Дніпро на Тавані й зазнали нападу московських козаків, серед яких були й козаки Д.Вишневецького, зокрема Мина. Аналізуючи цитований уривок [15], В.Голобуцький, на наш погляд, зовсім безпідставно ототожнює князя Вишневецького із черкаським старостою. Адже, абсолютно нелогічно, що козаки старости, хай і разом з московськими, здійснюють напад на козацьку охорону іноземних купців, направлену тим же старостою.

Варто наголосити, що жодне джерело не містить прямої і конкретної вказівки на те, що Д.Вишневецький обіймав замкові уряди в Черкасах і Каневі. Натомість, він фігурував у документах як страж південного порубіжжя Великого князівства Литовського [16]. Крім того, кримський хан звертався до польського короля з проханням дати розпорядження порубіжним урядовцям (київському, черкаському й канівському) на арешт князя [17]. Це посвідчує той факт, що відповідні староства на той час очолював не Д.Вишневецький.

Таку думку підтверджує ще одне свідчення. В одному з листів до московського царя Івана Грозного Д.Вишневецький писав, що

будучи неспроможним 1557 р. обороняти Хортицький замок від турків і татар, він "прийшов, засів у Черкасах і Каневі: а государь як велить?". У відповідь московський цар "велів їхати до себе, а Черкаси і Канів велів королю залишити" [18]. Як бачимо, літопис повідомляє, що Д.Вишневецький фактично захопив Черкаси й Канів. Якби він був місцевим старостою, то цього робити не було б сенсу.

Маємо ще один аргумент, котрий заперечує можливість старостування у Черкасах і Каневі Д.Вишневецького – відомий на сьогодні й підтверджений джерелами та науковими дослідженнями хронологічний порядок черкаських і канівських старост. Так з 29.09.1544 р. до 6.09.1547 р. місцевим урядовцем був Оникій Остафійович Горностаї [19; 20; 21]. Упродовж 1547–1552 рр. цю посаду обіймав Ян Хрцонович [22; 23]. Його наступником став князь Дмитро Федорович Сангушкович (Сангушко), ім'я якого як старости черкаського і канівського фігурує у джерелах вже серед актів 1552 р. [24]. Період його урядування завершився восени – на початку зими 1553–1554 рр., коли він самовільно залишив Черкаси й Канів і за збройний напад на м.Острог 3.01.1554 р. був засуджений королівським судом до смертної кари [25].

Спадкоємцем Д.Сангушковича ймовірно став Йосип Михайлович Халецький. До 1553 р. він очолював овруцький замковий уряд [26], після чого міг бути призначений до Черкас. Принаймні у 1555 р. він уже напевно перебував на посаді черкаського і канівського старости. За джерелом, саме цього року він як черкаський староста вирішував судову справу про земельний конфлікт між черкаським зем'янином та Києво-Пустинським Микільським монастирем [27]. На посаді черкаського старости він перебував до 1559 р., коли поступився нею М.Вишневецькому (1559–1584) [28].

Єдиний проміжок часу, коли Д.Вишневецький міг би старостувати – це 1554 р. Проте таке припущення не підтверджується жодними джерелами. Відповідно, факт очолювання князем Д.Вишневецьким замкових урядів у Черкасах і Каневі вбачається більше, ніж сумнівним.

Література

1. Антонович В. Про козацькі часи на Україні. – К.: Дніпро, 1991. – С. 52.
2. Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків: В 3 т. – К.: Наукова думка, 1990. – Т. 2. – С. 18.
3. Голобуцький В. Запорозьке козацтво. – К.: Вища школа, 1994. – С. 132.

4. Лемерсьє-Келькеже Ш. Дмитро Вишневецький // Гетьмани України: Історичні портрети. – К.: Журнал "Україна"; Газета "Вечірній Київ", 1991. – С. 11–12.
5. Сергійчук В.І. Іменем війська запорізького: українське козацтво в міжнародних відносинах XVI – середини XVII ст. – К.: Україна, 1991. – С. 16, 19.
6. Сергійчук В. Байда Вишневецький – ратник української землі // Дніпро. – 1989. – №2. – С. 124–125.
7. Сергійчук В.І. Дмитро Вишневецький. – К.: Україна, 2003. – С. 46–47.
8. Винар Л. Силуети епох: Дмитро Вишневецький, Михайло Грушевський. – Дрогобич: Відродження, 1992. – С. 28.
9. Голобуцький В. Вказана праця. – С. 131.
10. Патриаршая или Никоновская летопись // ПСРЛ. – М.: Наука, 1965. – Т. 13. – С. 271.
11. Голобуцький В. Вказана праця. – С. 131.
12. Там само. – С. 131.
13. Книга Посольская метрики Великого княжества Литовского: У 2 т. – М.: В университетской типографии, 1843. – Т. 1. – С. 134.
14. Там само. – С. 137–138.
15. Голобуцький В. Вказана праця. – С. 132.
16. Книга Посольская... – С. 135, 139–140.
17. Там само. – С. 154.
18. Патриаршая или Никоновская летопись... – С. 286.
19. Архив ЮЗР. Акты о заселении Юго-Западной России.– К.: Типография Г.Т.Корчак-Новицкого, 1890. – Ч. 7. – Т. 2. – С. 375– 376.
20. Яковлев А. Намісники, державці і старости господарського замку Черкаського в кінці XV і в XVI вв. // Україна: Науковий та літературно-публіцистичний щомісячник. – К., 1907. – Вересень. – Окр. відб. – С. 12.
21. Яковенко Н.М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст.: (Волинь і Центральна Україна). – К.: Наукова думка, 1993. – С. 159.
22. Яковлев А. Вказана праця. – С. 13.
23. Архив ЮЗР. Акты о заселении Юго-Западной России.– К.: Типография Г.Т.Корчак-Новицкого, 1886. – Ч. 7. – Т. 1. – С. 77.
24. Архив ЮЗР. Акты об украинской администрации.– К.: Типография Г.Т.Корчак-Новицкого, 1907. – Ч. 8. – Т. 5. – С. 75.
25. Сас П.П. Феодалные города Украины в конце XV – 60-х годах XVI в. – К.: Наукова думка, 1989. – С. 158.
26. Яковенко Н.М. Вказана праця. – С. 167.
27. ЦДІАУК. – Ф. 59: Киевская губернская канцелярия, оп. 1, спр. 1926: Выпись из книг Киевского градского суда за 1644 г. декрета по делу о споре черкаского землянина Богдана Потаповича и его сестры Милохи с Киево-Пустынно-Николаевским монастырем за Мошенские земли и озеро Росохач. 1555 г.– Арк. 51–52, 56.
28. Яковенко Н.М. Вказана праця. – С. 117.

**Волинське територіальне самоврядування
міжвоєнного періоду у дослідженнях
польських істориків**

Найбільший внесок у вивчення окремих питань, пов'язаних з історією створення та діяльністю інституту самоврядування як на Волині, так і загалом у другій Речі Посполитій зробили польські вчені – історики та правознавці.

По-суті, вивченням історії самоврядування польські дослідники почали займатися практично із його становленням. Цікавими щодо висвітлення особливостей функціонування органів самоуправління в міжвоєнний період є роботи тогочасних польських дослідників. Особливий інтерес викликає праця М.Ярошинського [1]. У ній автор, спираючись на численні документи і матеріали юридичного характеру детально відтворює історію законодавчого становлення та розвитку самоврядування у всіх регіонах польської держави, в тому числі й на Волині. Робота складається із шести розділів, п'ять з яких присвячено всім видам і рівням самоуправління, які існували у Речі Посполитій: гмінному, повітовому, воєводському, міському та шкільному, а окремий розділ висвітлює місце інституту самоврядування в березневій конституції 1921 р.

Ця праця є докладним дослідженням усіх напрямів і проявів діяльності самоуправ. У ній на основі ретельного аналізу законодавчих актів характеризуються особливості організаційної структури органів самоврядування, окреслюються межі нагляду над ними з боку державної адміністрації, визначаються обсяги діяльності і компетенція окремих самоврядних одиниць.

Особливо цікавим у роботі М.Ярошинського є розроблений ним, з урахуванням місцевих особливостей різних регіонів міжвоєнної Польщі, перспективний план розвитку інституту самоуправління, аналізуються його досягнення і прорахунки, викладено особисті думки автора стосовно можливих шляхів для найефективнішої реалізації поставлених перед самоуправами завдань. Викликає інтерес і є цінним доповненням уміщений у роботі польського вченого список законів та урядових розпоряджень, які стосуються безпосередньо територіального чи міського самоврядування.

Однак суттєвим недоліком цієї праці як джерела для дослідження поставленої нами проблеми є те, що вміщена у книзі

обширна інформація має досить обмежені хронологічні рамки – з 1918 р. по 1923 р. і охоплює лише початковий період становлення та діяльності самоврядування.

Поряд із працею М.Ярошинського заслуговує на увагу робота В.Вакара [2], видана в 1924 р. У ній автор на основі глибокого юридичного та політологічного аналізу законодавства міжвоєнної Польщі охарактеризував особливості та відмінні риси процесу становлення інституту самоуправління в різних регіонах молодого польської держави, в тому числі і на території нашого краю. Зокрема, він наголошував: "Справу волинського самоврядування стримує окрім всього іншого й те, що на решті території Речі Посполитої ми не зв'язані в організаційних проектах національно-політичними аспектами [3, с. 1]". Досить аргументованого, хоча й із значною долею тенденційності та з позицій захисту інтересів польського національного державотворення, автор доводить необхідність уніфікації організаційної структури та засад функціонування самоуправ у межах усієї країни. Дослідник звернув увагу на ту роль, яку відіграли представники української, білоруської, єврейської, німецької та інших національних меншин у створенні та діяльності органів міського і територіального самоврядування всіх рівнів. У книзі специфіка суспільно-політичної ситуації та міжетнічних стосунків на Волині коментується так: "З огляду на меншу кількість польського населення, бідність, а також довготривалу традицію панування тут Речіпосполитої, Волинь не є предметом таких хвилювань і турбот як Львів чи галицьке Поділля [4, с. 2]".

Цікавими у висвітленні даної проблеми є викладені у книзі особисті думки В.Вакара щодо обсягу діяльності органів самоврядування, їх компетенції, фінансування, а також можливих шляхів найефективнішого розподілу обов'язків та функцій між самоврядними структурами та державними інституціями.

Помітний внесок у дослідження окремих аспектів створення і функціонування на Волині у міжвоєнний період органів самоуправління зробили праці інших тогочасних польських учених: Б.Подгорського [5], Т.Олузінського [6], Т.Біго [7], А.Цьолкоша [8]. Вони містять багатий інформаційно-довідковий матеріал, цікаві висновки і коментарі, цінність котрих полягає в тому, що більшість із перелічених вище авторів були ініціаторами та активними учасниками процесу правового й організаційного становлення інституту самоврядування у міжвоєнній Польщі.

Загалом, розглядаючи праці польських учених 20–30-х рр. як джерело для вивчення цієї проблеми, варто зазначити, що для більшості з них характерні деякий суб'єктивізм у судженнях та однозначність у висновках і оцінках, що є цілком зрозумілим, враховуючи час їх написання.

Характеризуючи окремі польські видання 50–70-х рр., відзначаємо, що вони також містять чимало огріхів. Переважній частині з них характерна догматичність в оцінці польсько-українських відносин. Так, у книзі Й.Бушка [9], яка була видана у 1978 році, майже не висвітлено історію Західної України, а ті сюжети, яким приділено увагу, викладені тенденційно. Багатий інформаційно-довідковий матеріал містить робота В.Серчика [10]. Хоча зазначені праці лише поверхово розглядають проблеми, пов'язані із функціонуванням органів самоврядування, вони цікавлять нас з точки зору висвітлення інших аспектів життя Волинського воєводства і політики польської держави щодо українців. Однак зауважимо, що польські історики в означений період підходили до аналізу питань історичного розвитку як Західної України в цілому, так і Волині зокрема менш заідеологізовано, ніж радянські, приділяли більше уваги проблемі місцевого самоврядування, проте і їхні дослідження не позбавлені тенденційності.

У сучасній польській історіографії помітним є зростання інтересу до дослідження історичних процесів, котрі відбувались у другій Речі Посполитій, враховуючи й Волинське воєводство, у період між двома світовими війнами. У наукових працях польських учених, написаних у 80–90-х рр., подано цікавий матеріал загального характеру щодо перетворень у міжвоєнній Польщі. Заслужують на увагу узагальнюючі дослідження з польської історії А.Альберта [11], Є.Топольського [12]. У цих монографіях знайшли відображення політичні та соціально-економічні процеси, які відбувались на території польської держави в 20–30-х рр. ХХ ст.

Характеризуючи вищеназвані роботи, варто відзначити, що їх автори основну увагу звертали на розвиток західних і центральних воєводств Польщі, практично не торкаючись проблем східних територій. Тому західноукраїнський регіон, а особливо волинські землі, в таких узагальнюючих працях залишалися поза увагою дослідників.

У зв'язку з цим особливий інтерес викликає робота В.Менджецького [13], яка є, на наш погляд, вдалою спробою наукового

висвітлення багатьох суспільно-політичних та соціально-економічних проблем Волині міжвоєнного періоду, в тому числі й діяльності органів самоврядування. Ця праця є однією із найбільш оригінальних і цікавих для висвітлення досліджуваної теми, адже в ній проаналізовано різні аспекти життя у Волинському воєводстві, дається загальна характеристика господарства краю, досліджуються проблеми створення місцевого польського державного апарату, аналізуються цілі та наслідки процесу поступового перетворення регіону в невід'ємну частину другої Речі Посполитої. Автор торкається таких складних питань, як розвиток українського національного руху на Волині, політичне і громадське життя польського та єврейського населення краю. І на цьому широкому загальному тлі В.Менджецький робить цікаві висновки та узагальнення стосовно місця і значення інституту самоврядування в соціально-економічному, суспільно-політичному й культурному житті воєводства.

Значним внеском у розширення знань про становище Волині міжвоєнного періоду стала праця Я.Кенсіка [14]. Автор здійснив досить вдалу спробу дослідження політичної ситуації, міжнаціональних відносин, територіального самоуправління на Волині і, що для нас особливо важливо, створив ґрунтовний політичний портрет Г.Юзевського. Широкий архівний матеріал, монографічні дані, використані Я.Кенсіком, дають змогу для об'єктивного, виваженого висвітлення усіх сторін діяльності волинського воєводи, у тому числі і його ставлення до територіального самоврядування. Польський дослідник цілком слушно зауважує на тому, що цей інститут, відповідно до задуму воєводи, покликаний був відіграти основну роль у реалізації його прагнень стосовно розширення участі поляків у суспільно-політичному житті воєводства. Поряд із цим він констатує, що всупереч прагненням волинського адміністратора, розвиток самоврядування не дав помітних результатів у напрямку польсько-українського зближення.

У сучасній польській історіографії є низка публікацій, присвячених висвітленню окремих проблем історії нашого краю в період між двома світовими війнами, наприклад, згадуваних вище В.Менджецького [15] та Я.Кенсіка [16], а також статті, присвячені конкретно діяльності органів міського та територіального самоврядування в Польщі. Це, вміщені у періодичних виданнях, дослідження таких вчених, як Б.Лучак [17], Я.Борковський [18], Л.Венгжин [19], А.Сіверський [20], Г.Новіцький [21] та ін.

Однак особливу цінність для розкриття теми нашої праці монографічні дослідження. Наприклад, певний внесок у вивчення окремих питань, пов'язаних із конституційним становленням інституту самоуправління зробила монографія А.Айненкеля [22]. У ній вчений, детально аналізуючи польські конституції 17 березня 1921 р. і 23 квітня 1935 р., аналізує їх статті, присвячені самоврядуванню, і на основі цього дає об'єктивну оцінку його ролі та значенню в загальнодержавному механізмі другої Речі Посполитої.

Серед інших можна виділити роботу А.Лучака [23], в якій вчений зробив спробу відобразити особливості функціонування самоврядних установ у 1918–1939-х рр. через призму їх взаємовідносин із тогочасними політичними партіями та громадськими організаціями. Опираючись на детальний аналіз їх програмних документів, він дає оцінку тій ролі, яку відводили різні політичні утворення участі своїх членів у роботі самоуправ усіх рівнів, коментує впливи тих чи інших організацій та їх лідерів на діяльність органів самоврядування і навпаки.

За характером дослідження поряд із вищеназваною роботою А.Лучака варто відзначити працю Р.Шведа [24]. Особливий інтерес викликає зроблений автором на тлі загальних державотворчих процесів з дотриманням строгої хронологічної послідовності детальний огляд та аналіз організаційної структури, обсягу діяльності та процесу становлення самоврядування у Польщі в досліджуваний період.

Окрім цього в книзі висвітлено правові підстави для створення і функціонування міських, сільських, повітових і воєводських самоуправ та їх місце у польських конституціях. Все це проілюстровано відповідними законодавчими актами та юридичними документами, доповнено статистичними даними та коментарями тогочасних періодичних видань.

Однак особлива новизна цієї роботи полягає в тому, що викладений в ній науковий матеріал, котрий стосується історії місцевого самоврядування, тісно пов'язаний із висвітленням у ньому ролі Польської соціалістичної партії (ПСП), її участі у виборах до самоуправ, специфіки взаємодії партійних та самоврядних одиниць. Дослідження базується на широкому використанні документації як ПСП, так і органів самоврядування, а також новітньої польської історіографії з даної проблематики.

Окремо можна виділити групу праць, у яких висвітлюється діяльність органів міського і територіального самоуправління та їх особливості й характерні риси в інших регіонах другої Речі Посполитої. Найґрунтовнішими серед цих досліджень, на нашу думку, є роботи С.Антчака [25], А.Хеліаша [26], Е.Хойєцької [27], Л.Хасса [28], Я.Марчука [29], М.Нартоновича-Кота [30], М.Далецького [31], Д.Сікори [32]. Уміщений в них науковий матеріал дає можливість зробити порівняльний аналіз процесів створення та організаційного становлення самоуправ на території різних польських воєводств, їх національного та професійного складу, а також методів та напрямів роботи.

Література

1. Jaroszyński M. Samorząd terytorjalny w Polsce. Stan obecny. Wnioski do reformy. – Warszawa: Towarzystwo wydawnicze "Ignis", 1923. – 142 s.
2. Wakar W. Zagadnienia samorządu w Rzeczypospolitej odzyskanej. – Warszawa, 1924. – 165 s.
3. Wakar W. Zagadnienia samorządu w Rzeczypospolitej odzyskanej. – Warszawa, 1924. – S.1.
4. Wakar W. Zagadnienia samorządu w Rzeczypospolitej odzyskanej. – Warszawa, 1924. – S.2.
5. Podhorski B. Zagadnienia społeczeństwa i państwa polskiego na Wołyniu. – Poznań, 1938. – 56 s.
6. Olużyński B. Sprawa ukraińska. – Warszawa, 1936. – 128 s.
7. Bigo T. Samorząd terytorjalny w nowej Konstytucji. – Lwów, 1936. – 234 s.
8. Ciołkosz A., Ustawa o wyborze radnych miejskich (Komentarz, przepisy związkowe, okólniki, wzory). – Kraków, 1938. – 128 s.
9. Buszko J. Historia Polski: 1864–1948. – Warszawa, 1978. – 320 s.
10. Serczyk W. Historia Ukrainy. – Wrocław, 1979. – 273 s.
11. Albert A. Historia Polski. 1914–1993. – W 2 t. – T.1. 1914–1945. – Warszawa: Wyd. Świat Książki, 1995. – 640 s.
12. Topolski J. Polska dwudziestego wieku. 1914–1995. – Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 1995. – 240 s.
13. Mędrzecki W. Województwo Wołyńskie 1921–1939. Elementy przemian cywilizacyjnych, społecznych i politycznych. – Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź, 1988. – 202 s.
14. Kęsik J. Zaufany Komendanta. Biografia polityczna Jana Henryka Józewskiego. 1892–1981. – Wrocław, 1995. – 116 s.
15. Менджецький В. Цивілізаційні і соціотопографічні переміни в містах Волинського воєводства (1921–1939 pp.) // Минуле і сучасне Волині: Літописні міста і середньовічна культура: Матеріали VIII

Волинської обласної історико-краєзнавчої конференції 27–29 листопада 1995 року. – Луцьк: Надстир'я, 1998. – С.89–91.

16. Kęsik J. Województwo wołyńskie 1921–1939 w swietle liczb i faktów // Przegląd Wschodni. – 1997. – T. IV. – Z.1 (13). – S. 99–139.

17. Łuczak B. Kształtowanie się samorządu terytorialnego // Dyrektor Szkolny. – 1995. – №12. – S. 5–6.

18. Borkowski J. Samorządowe wybory miejskie 1933–1934 // Z pola walki. – 1976. – №3. – S. 62–64.

19. Węgrzyn L. Związki międzykomunalne w II Rzeczypospolitej // Finanse Komunalne. – 1996. – №6. – S. 83–86.

20. Siwierski A. Zakresy zadań realizowanych przez samorządy terytorialne w latach 1918-1990 // Zęszyt Naukowy Ekonomiczny. – Z. 20. – 1994. – S. 45–53.

21. Nowicki H. Samorząd terytorialny w okresie Drużej Rzeczypospolitej na Kresach Wschodnich // Polska i Ukraina. – Toruń, 1997. – S. 455–472.

22. Ajnenkiel A. Polskie Konstytucje. – Warszawa, 1982. – 234 s.

23. Łuczak A. Samorząd terytorialny w programach i działalności stronictw ludowych 1918–1939. – Warszawa, 1973. – 145 s.

24. Szwed R. Polska Partia Socjalistyczna w wyborach samorządów terytorialnych w latach 1919–1939. – Częstochowa, 1993. – 133 s.

25. Antczak S. Samorząd miejski Poznania w latach 1919–1933 // Kron. M. Pozn. – 1996. – №1. – S. 288–300.

26. Heliasz A. Usrój samorządu miejskiego w Galicji i w b. zaborze pruskim u progu II Rzeczypospolitej // Dzieje Najnowsze. – 1973. – S. 15.

27. Chojecka E. Śląskie tradycje samorządowe // Myśl Protestantska. – 1997. – №1. – S. 25–31.

28. Hass L. Wybory warszawskie 1918–1926. – Warszawa, 1971.

29. Marczuk J. Rada Miejska i Magistrat Lublina 1918–1939. – Lublin, 1984.

30. Nartonowicz-Kot M. Oblicze polityczne samorządu miejskiego Łodzi w latach 1919–1939 // Rocznik Łódzki. – T. XXXI. – 1982. – S. 102–103.

31. Dalecki M. Ustrój samorządowych władz miejskich Przemysła w latach 1918-1939 //Rocznik Przemysłowy. – 1997. – T. 33. – S. 73–80.

32. Sikora D. Samorząd miejski Białej Podlaskiej w przededniu II wojny światowej // Pódlaski Kwartalnik Kulturalni. – 1998. – №4. – S. 24–30.

Чи були адміралтейські поселення на Миколаївщині?

Адміралтейські поселення в Російській імперії були розташовані в районах Чорного і Балтійського морів. Це були особливі населені пункти, жителі яких поєднували працю в сільському господарстві з обслуговуванням підприємств морського відомства. У 1790 р. Чорноморському адміралтейству були передані ряд населених пунктів, розташованих на березі Бузького лиману (Богоявленськ), в пониззі Інгулу (Калинівка і Воскресенськ), на Чумацькому тракті Миколаїв–Херсон (Покровськ), на території сучасної Кіровоградської області (Богданівка і Знам'янка) [1]. У 1819–1820 рр. замість Богданівки і Знам'янки морському відомству були передані Березнегувате і Висунськ [2].

Більшість населення Миколаївщини на той час становило селянство. Найчисельнішою була група державних селян, які сиділи на землі, що належала державі, і відбували на її користь повинності.

В Херсонській губернії наприкінці 30-х рр. XIX ст. їх нараховувалося 42169 осіб чоловічої статі [3]. Порівняно з іншими регіонами України вони були краще забезпечені землею. У 1851 р. середній наділ державних селян Херсонської губернії становив 8,2 десятин на ревізьку душу, в той час як у Харківській губернії він дорівнював 2,6 десятин, а в Чернігівській – 2,2 десятин [4].

Окрему категорію сільського населення становили адміралтейські поселення, які пов'язували життя з неземлеробськими заняттями, характерними для міста. Адміралтейські поселення морського відомства склалися з Богоявленська, Калинівки, Воскресенська, Висунська та Березнегуватого. У 1823 р. в них проживало 4327 осіб чоловічого та 3865 жіночого населення. Крім заняття сільським господарством, чоловіки віком від 16 до 60 років протягом чотирьох місяців щорічно змушені були працювати на підприємствах Чорноморського флоту, виконувати найважчу роботу і отримувати за неї незначну заробітну плату.

На території Миколаївщини проживало особисто вільне военізоване населення, яке поряд із заняттям сільським господарством час від часу залучалося до військової служби. Серед нього відчутною була частка козаків Бузького війська, відродженого царським урядом у 1803 р.

У 1817 р. з ініціативи глави департаменту військових справ Росії О.Аракчеєва стали насаджуватися військові поселення, статут яких регламентував життя поселенців – військову службу, роботу в полі, родинні відносини. Тоді ж бузьких козаків поряд із державними селянами Арбузинки, Олександрівки, Благодатного, Семенівки, Костянтинівки, Синюхиного Броду, Лисої Гори перевели на статус військових поселенців Бузької уланської дивізії з центром у Вознесенську. У липні 1817 р., протестуючи проти деспотизму командування, розпочалося повстання бузьких козаків під керівництвом капітана М.Барвінського, яке тривало майже три місяці і було жорстко придушене урядовими військами. У 1857 р. уряд ліквідував військові поселення, поселенців перевели до розряду державних селян, що суттєво поліпшило їх становище [5].

Крім постійного населення, на Миколаївщині проживала значна кількість утікачів від кріпосної неволі та тимчасові поселенці, які приходили на заробітки.

Указом Сенату від 21 жовтня 1819 р. село Березнегувате було переведене у морське відомство і підпорядковане Управлінню чорноморських адміралтейських поселень, яке знаходилося у Миколаєві. Поселенці звільнилися від сплати подушного податку, але замість цього мусили виконувати різні роботи за нарядами адміралтейства. Усі працездатні чоловіки віком від 16 до 60 років розподілялися за списками на три рівні частини і працювали по чергово по три місяці. Якщо з будь-яких поважних причин вони не могли працювати повний строк, повинні були відробляти пропущені дні. Перехід адміралтейських поселенців до 60-річного віку із свого звання в купецький або інший стани заборонявся.

На початку 1820 р. першу партію березнегуватців (більше 150 чоловік) було відправлено на Миколаївську верф. Становище їх було важким: жили в непристосованих казармах, харчувалися погано. Адміністрація повинна була сплачувати кожному по 9 карбованців асигнаціями на місяць. Але селяни, які залучалися на другорядні, некваліфіковані роботи, таких грошей не одержували. Звичайний розмір заробітної плати становив 2 крб. 70 коп. на місяць [6]. Основним джерелом прожитку березнегуватців залишалися хліборобство і городництво. Займалися вони також перевезенням різних вантажів на близьку відстань і дрібною торгівлею.

Управляв поселенням наглядач з офіцерів флоту. Громада поселенців мала ще й місцеве управління – сільську управу.

Члени її обиралися на 3 роки і одержували платню з громадських сум за щорічною розкладкою, що встановлювалася мирським присудом. Земля розподілялася за кількістю наявних душ. Пересічно на душу припадало 7 десятин [7]. Але обшинне землекористування було лише зручною формою збагачення сільської верхівки. У більшості селян землі не вистачало, і вона була змушена орендувати її в сусідніх дачах.

У Березнегуватуму у 1798 р. було 258 ревізьких душ, які мали 11500 десятин доброї землі (на 7630 десятин більше державної норми), тоді як у 1827 р. на 943 ревізькі душі було тільки 10796 десятин 2084 саженив землі (невистачало до норми 3348 десятин 316 саженив) [8]. На 1859 р. в Березнегуватуму було 594 двори і 3677 жителів. Крім адміралтейських поселенців, тут, в основному, мешкали міщани, державні селяни та відставні чини. У липні 1861 р. село було вилучено з морського відомства і підпорядковано Миколаївському військовому губернатору. Його мешканці, звільнившись від усіх казенних робіт в адміралтействі, змушені були платити державі і земству податки та відбувати рекрутську й інші повинності [9].

У жовтні 1820 р. Управлінню чорноморських адміралтейських поселень було підпорядковано і Висунськ. На той час у селі налічувалось однодворців – 186, монастирських селян – 5, поселенців – 226, козаків – 1017 – разом – 1434 особи [10]. Виконуючи роботи на миколаївських верфях, адміралтейські поселенці продовжували займатися землеробством.

Негативно відбилися на становищі березнегуватців і Кримська війна та неврожай 1855 р. Намагання поміщиків Миколаївщини збільшити кількість виробленої сільськогосподарської продукції для реалізації на ринку змушувало їх вдаватися до використання праці вільнонайманих робітників та застосування машин.

В умовах наростання хвилі народних виступів у середині XIX ст. царський уряд змушений піти на проведення реформи зі скасування кріпосного права. Основні її принципи визначали Маніфест Олександра II від 19 лютого 1861 р., Загальне положення про селян, що вийшли з кріпосної залежності, Положення про викуп селянами садиб та польових угідь. У результаті реформи колишні поміщицькі селяни отримали волю і стали особисто вільними людьми, однак за польові земельні наділи вони повинні сплачувати викуп. До переходу на викуп селяни вважалися

тимчасовозобов'язаними і виконували повинності на користь поміщиків.

У липні 1861 р. Березнегувате і Висунськ вилучили з морського відомства і підпорядкували Миколаївському військово-му губернатору. Поселення перейменували у пригороди, а його мешканців почали називати міщанами. Зміни в юридичному статусі не полегшили долі селян. Звільнившись від усіх казенних робіт в адміралтействі, вони змушені були платити на користь держави і земства податки та відбувати рекрутську та інші повинності. Тільки сума державного грошового податку в 1862 р. і становила 3 крб. 48 коп. із душі [11].

Таким чином, наведені факти свідчать про тяжке матеріальне становище адміралтейських поселенців і необхідність вирішення земельного питання у Висунську та Березнегувату.

Література

1. Серединський О.В. До питання землеволодіння в Чорноморських адміралтейських поселеннях (1790–1861 рр.) // Матеріали II-ї Миколаївської обласної краєзнавчої конференції "Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження". – Т. II: Історія і культура. – Миколаїв, 1997. – С. 105.
2. Державний архів Миколаївської області (далі – ДАМО), ф. 246, оп. 2, спр. 1, арк. 2.
3. Миколаївщина: Літопис історичних подій. – Херсон, 2002. – С. 117.
4. Гуржій І.О. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. – К., 1954. – С. 105.
5. Дружинина Е.И. Южная Украина в период кризиса феодализма 1825–1860 гг. – М., 1981. – С. 15–20.
6. Історія міст і сіл Української РСР. Миколаївська область. – К., 1971. – С. 229–230.
7. ДАМО, ф. 246, оп. 2, спр. 123, арк. 20–23.
8. Серединський О.В. До питання землеволодіння в Чорноморських адміралтейських поселеннях (1790–1861 рр.) – С. 105–106.
9. ДАМО, ф. 230, оп. 1, спр. 3444, арк. 40, 81.
10. ДАМО, ф. 246, оп. 1, спр. 4, арк. 20, 29.
11. Березнегуватщина: Нариси історії (з найдавніших часів до середини XX століття) / За ред. Ю.В.Котляра. – Миколаїв-Березнегувате: ТОВ Від, 2004. – С. 21.

**У боротьбі за статус: "малоросійські козаки"
на поч. XIX ст.**

Точка зору на період кін. XVIII – поч. XIX ст., як на час глибоких соціальних зрушень та значних змін для України, більш-менш усталилась в сучасній історичній науці [1]. Однак характер та механізми суспільних процесів залишаються до сьогодні недостатньо дослідженими. Така ситуація призводить до висунення цілого ряду контраверсійних гіпотез та підходів, котрі, в основному, мають за мету уточнити чи, принаймні, інтегрувати набутки попередніх дослідників, в першу чергу радянських часів.

У результаті ліквідації автономії Гетьманщин основна маса населення Лівобережжя повинна була поповнити відповідні податні стани Російської імперії. Дозволимо зауважити наступну обставину, основна частина колишніх козаків Гетьманщини, та частина представників інших верств, та їхніх сімей, котрі не потрапили на військову службу чи не повели боротьбу за нобілітацію, прирівнювались до категорій населення з так званим семигривенним подушним окладом, з відповідними повинностями і водночас підлягали рекрутській повинності [2]. У цьому проявлялась принципова позиція Російського уряду, котра спиралась на традиції російського самодержавства та його законодавчу систему. Проте визнаючи принциповість норми, уряд міг на певний час призупиняти її введення в дію, або загалом не реалізовувати якісь з її положень, коли зустрічав труднощі чи супротив.

Малоросійські козаки були досить складною проблемою. Вони зберігали корпоративний дух та мали досить значний досвід боротьби за свої права, в тому числі зі старшиною. В умовах майже постійних війн їх військовий досвід теж був зайвий. З одного боку, козакам як стану за реалізацію повинностей зарахували надходження особового складу переформованих в кавалерію козачих полків. Як варіант виконання станової повинності, до кінця війни 1787–1791 рр. також зберігались власне козачі полки: Херсонський, Полтавські козаці, Козачий Булави Великого Гетьмана полк.

Потрібно також враховувати й ефект прямої протидії заходам уряду. У цьому плані покажемо за тривалістю та організованістю є Турбаївське повстання, котре засвідчило можливості опору населення Лівобережжя. Хистка та неоднозначна реакція влади на цю та аналогічні події демонструє розуміння представниками

центрального уряду вибухонебезпечності ситуації в регіоні. Жителі Турбаїв, хоч і дорогою ціною, добились свого, вони не стали кріпаками [3]. Як наслідок, на відміну від інших регіонів, на Лівобережжі кріпосне право, в основному, носило поземельний характер.

Отже, за влучним виразом Д.Міллера, козацтво в другій половині XVIII ст. починають "передельвать" [4]. Характер цих процесів до кінця не досліджений, але результат більш-менш відомий. У XIX ст. під козаками стали розуміти лише представників військового стану, які були об'єднані в козацьке військо і які мали певні привілеї за умови несення обов'язкової служби [5].

Проте саме козаки Лівобережної України продовжували бути складною проблемою для уніфікаторських "модернізаційних" процесів, не вписуючись в єдиний стандарт і створивши історичний прецедент.

Таким чином, на сер. 90-х рр. XVIII ст., ситуація, котра склалась на території колишньої Гетьманщини, не виглядала стабільною. Із приходом до влади Павла I відбувалися зміни у принципах політики. Імперія з дворянської починає трансформуватись в абсолютистську, виходячи саме із вищезгаданих бюрократично-поліційних принципів та принципів природного права в російсько-самодержавному прочитанні. Період правління Павла I та його неординарна особа довго будуть залишатись полем гострої полеміки. Однак заходи уряду попри їх неоднозначність, дозволили стабілізувати ситуацію на Лівобережжі. Прийняття указу "О восстановлении в Малороссии правления и судопроизводства сообразно тамошним правилам и порядкам" від 30 листопада 1796 р. та його наслідки потребують окремого дослідження [6]. Пояснення політики Павла I стосовно України лише бажанням діяти всупереч політиці матері не може у повній мірі вважатись об'єктивним, як і наміри поновлення посади Гетьмана – лише прагненням зробити приємність графам Гудовичам чи українофільством [7].

Механізм прийняття рішень центральною владою виходив із бажаності звернень з місць, в межах дозволеного, або наявності очевидних місцевих потреб. Є архівні свідчення, що в даному випадку ключову роль відіграла позиція керуючого малоросійською губернією генерал-фельдмаршала графа І.П.Салтикова. Будучи першорядним військовим адміністратором, у силу своїх обов'язків він виступив за впорядкованість відносин та пови-

ностей у ввіреному йому регіоні [8]. Свідченням на користь думки, що його позиція відповідала намірам Павла I, є переведення на престижну посаду головнокомандуючого в Москву. Враховуючи початок реформування військового управління Павлом I, цілком можливим стало поєднання посади Київського (Малоросійського) військового губернатора (командуючого військами (армією) на частині території України) із посадою Гетьмана малоросійських козаків. Тим більше, що з часів Кирила Розумовського за рангом гетьман прирівнювався до генерал-фельдмаршала з відповідним старшинством.

У випадку такого поєднання, про що побіжно свідчить призначення графа І.В.Гудовича на місце графа Салтикова, відновлення гетьманства не суперечило інтеграційним основам самодержавства. Швидше навпаки. Досить згадати, що у 1798 р. уряд іде на безпрецедентний крок відносно козачих військ, прирівнюючи їхні посади до армійських чинів, та включаючи служилу верхівку козачих військ до таблицю про ранги. Тобто малоросійська старшина відкрила шлях у дворяни представникам інших військ.

Чому ж поновлення посади гетьмана і в перспективі козачого війська зустріло і зустрічало опір не лише в Санкт-Петербурзі та Москві, а й на території власне Гетьманщини. У першому випадку відповідь лежить у площині відносин, у тому числі майнових, між колишніми козаками, які отримали статус російського дворянства (шляхти) та основною масою колишніх козаків Гетьманщини. Відсутність організованого війська сприяла покращенню матеріального становища перших за рахунок других як шляхом покращення, так і шляхом загарбання власності, чому є десятки та сотні свідчень [9].

Але особливих утрат могли зазнати кілька десятків сімей, котрі отримали головні матеріальні вигоди внаслідок поширення на Гетьманщину загальноросійського устрою, в тому числі за рахунок рангових маєтностей. У першу чергу, це Безбородьки, Гудовичі, Дарагани, Завадовські, Кочубеї, Лизогуби, Розумовські (Перовські), Тарновські, Трощинські і т.д.

З одного боку, вони були зацікавлені у збереженні малоросійськими козаками їхнього особливого статусу та пам'яті про шляхетне походження, прав земельної власності різними способами перерозподіляючи її на свою користь [10]. З іншого боку, їм об'єктивно не вигідно було поновлення повноцінної структури

козачого війська з неминучою ревізією та відповідним перетворенням війська в колективного земельного власника. Причому, вони мали належний вплив та владний ресурс [11].

Отже, у випадку співпадіння інтересів колишніх козаків та нобілітованої старшини, уряд та його представники на місцях мали обмежене поле маневру. Із часом навіть більше. У випадку співпадіння інтересів уряду з козацькими низами, представники верхівки нового дворянства Лівобережжя, вже інтегровані в імперську аристократію, уміли постояти за своє: наприклад в паралізуванні справи землевпорядкування внаслідок лавини судових справ, котра тяглась з поч. 1790-х рр. [12].

Взагалі з початком правління Олександра I починається новий період реформ, котрий зіграв свою роль у подальшій інтеграції Малоросії. Характерно, що новореформована Малоросійська губернія спочатку сприймалась генерал-губернатором О.Б.Куракіним як територія, окрема від Росії, і він не був упевненим в її подальшій долі [13]. Певну колізію вирішили реформи уряду стосовно "Вольных хлебопашцев" [14]. До цього часу дійсно існувала ситуація, котру наступним чином характеризував В.Шандра: "Якщо інші козацькі угруповання в імперії вдалося ліквідувати або асимілювати, то з малоросійським козацтвом, завдяки його кількості, організованості, праву спадкового землеволодіння, це здійснити було важче. У Росії не було соціального стану, який би одночасно володів землею, сам її обробляв і був правоздатним [15]. В основному, можна погодитись з ідеєю цитати, але з одним уточненням. Під землеволодінням тут, мабуть, розуміється право власності на землю, котре дійсно вважалося монополією дворян, або прерогативою держави чи уповноваженого нею органа – козачого війська.

Із появою стану "вільних сільських обивателів", уряд визнає за ними обмежене право розпорядження землеволодіннями, тобто фактично право власності [16]. У даному випадку практика Росії швидше підтягується до рівня відносин на Лівобережжі, ніж навпаки, і з'являлась нова категорія населення, котра підпадала під характеристику В.Шандри. У принципі, таке вирішення питання відповідало й інтересам малоросійського дворянства, котре вміло обходити заборону купівлі козацьких земель не козаками.

Ще одним "нелогічним" фактором, визначавшим суспільні процеси на території Гетьманщини, стало зростання чисельності осіб козацького стану. За підрахунками М.Стороженка на 1764 р.

кількість козаків становила 375181 осіб чоловічої статі, на 1777 р. їх число в Гетьманщині скорочується до 3000 тис., але разом із виселенцями за її межами становило 370 тис. На 1812 р. їх кількість знову зростає майже до 450 тис. [17]. Це попри перехід близько 100 тис. в інші категорії населення (потомствено дворянство, особисте дворянство, військова служба у складі реорганізованих козачих полків, міщани і т.д.) та покріпачення. Вочевидь, втративши понад 1/3 свого складу, старе козацтво Гетьманщини отримало поповнення з інших соціальних груп, котрі зуміли скористатись ситуацією зламу. Тобто їх соціальна енергія та активність знайшли ще одну сферу застосування.

З метою стабілізації чисельності козацтва, зняття соціальної напруги в умовах скорочення земельного фонду козачого землеволодіння, уряд та його місцеві представники активізують переселення на Південь. Масове переселення козаків, як форма вилучення більш активної частини стану, не могло не вплинути на внутрішню структуру. Проте і в цьому випадку спостерігається значна специфіка. За спостереженнями О.Б.Куракіна, козаки досить неохоче здійснювали переселення під контролем відповідних державних структур, переселенських контор, хоч і претендували на отримання держаної допомоги. Характерно, що, в основному, вони оселялися вже у відомих їм місцях, а не в нових слободах [18]. Саме цим можна пояснити розбіжності в цифрах потенційних переселенців за даними О.Б.Куракіна та сучасної дослідниці О.Дружиніної [19]. Загалом можна вважати, що саме О.Б.Куракін краще володів ситуацією. Під час його губернаторства малоросійські губернії активно інтегрувались в адміністративну структуру імперії. Було досягнуто певних успіхів по включенню в соціальну систему проблемного стану козаків, у тому числі завдяки реформам власне у великоросійській частині імперії.

Проте зміни в Європі поставили під питання з такими труднощами набуту стабільність. Загроза з боку Наполеона I змусила переглянути засади компромісу, досягнутого на цих теренах. Змінивши О.Б.Куракіна, Я.І.Лобанов-Ростовський формально здійснив безпрецедентний крок [20]. Із початком Вітчизняної війни 1812 р. ним розроблявся проект створення козачого війська. Козаки натомість мали отримати скасування податків та звільнення від інших форм військової повинності, в тому числі натуральної рекрутської. В.Шандра фактично поділяє думку С.М.Середоніна про зміну співвідношення між центральною та

місцевою владою на користь останньої у критичний момент, уважаючи такий крок особистою ініціативою Я.І.Лобанова-Ростовського [21].

Проте, канва подій: подальша доля князя Лобанова-Ростовського та козачих частин, формування Української козачої дивізії на Правобережжі, популярність ідеї військових поселень у вищих урядових колах – дозволяє зробити припущення щодо наявності певних таємних інструкцій. У ситуації смертельної небезпеки уряд Олександра I прагнув зберегти свободу рук, не зв'язуючи себе жорсткими зобов'язаннями. На користь такої точки зору також свідчить різнобій обіцянок уряду Олександра I [22].

На користь точки зору про наявність інтересу щодо інтеграції малоросійських козаків у загальноімперський порядок, надавши їй статус війська, свідчить збереження козачих полків після війни 1812–1814 рр., та скасування додаткових податків. Очевидно, що існування 15 козачих полків із перспективою оформлення війська не могло не викликати супротив в першу чергу корпоративних дворянських структур. Традиційним аргументом стала теза про обтяжливість утримання їх для суспільства. У цьому вони знайшли підтримку міністерства фінансів. Але Д.О.Гур'єв, виступаючи проти збереження козачих полків, навпаки, вважав це не вигідним для бюджету. Саме в цій ситуації оформилася ідея, котру озвучував Микола Павлович у 1816 р. – замість 15 козачих полків створити дві поселенні уланські дивізії у складі 6 полків [23].

Звичайно, ідея військових поселень малоросійських дворян влаштувала не набагато більше, ніж поновлення козачого війська. А вже введення військового поселення також означало повернення до питання перерозподілу земельного фонду. Досвід реалізації попередніх проектів поселень свідчив про те, що держава дбала, перш за все, про свої міліарні інтереси, здійснюючи примусовий викуп землі та переселення селян, котрі не ввійшли у склад поселення. З точки зору військової бюрократії, введення поселення в Малоросії мало ряд переваг. В першу чергу наявність кадрів козаків з традиціями служби. Отже, відбувалось постійне продукування таких проектів [24].

Характерно, що за негативним відношенням до ідеї військових поселень погляди значної частини козацтва співпадали з позицією більшості дворянства. Можливо, що на формування неприйняття ідеї поселень вплинула цілеспрямована пропаганда.

На користь уряду Олександра I свідчить те, що він розумів можливість негативного сприйняття поселень. Натомість планувалось дати козацтву організацію, подібну до Великого війська донського з військовою канцелярією, судом. За таких умов частина дворян могла розраховувати на зручну та відносно дешеvu кар'єру в установах нового війська.

Здається дивним, що уряд, маючи всі можливості та готовий кадр з 15 козачих полків, не розпочав реалізацію ідеї військових поселень з малоросійських губерній. Швидше за все, уряд Олександра I вів більш складну гру. Улітку 1816 р. князя М.Г.Рєпнін-Волконського призначили малоросійським генерал-губернатором. Найближче оточення Олександра I покладає на нього великі сподівання.

Планувалося провести реформу всіх поземельних відносин малоросійських губерній зі звільненням селян із кріпосної залежності. Детально ці колізії простежені С.В.Мироненком. На користь саме цього регіону як піонерського у проєкті говорилося: 1) відносно недавнє покріпачення; 2) переважно поземельний, а не особистий характер залежності посполитих; 3) наявність на території губерній переважаючого числа особисто вільного населення (козаки, казенні селяни і т.д.) [25].

Зазначимо, що реалізація малоросійського проєкту паралельно зі звільненням селянства Прибалтики ставило на порядок денний особисте звільнення селян і в Росії. Проте, на відміну від Прибалтики, не на висоті виявився як М.Г.Рєпнін, так і "кращі" представники українських дворян. Як вже зазначалось, відповідно до існуючої практики, про що говорить вся історія реформ, для самодержавного центру надзвичайно необхідною і важливою умовою їх реалізації вважалась місцева ініціатива, прохання з місць (щире чи ні). Саме прохання з місць в конфіденційній обстановці мав організувати М.Г.Рєпнін. Він блискуче провалив справу, а потім "відзначився" провокативною промовою [26]. У цьому випадку складно погодитись з В.Шандрою, що ця промова може вважатись заслугою М.Г.Рєпніна, швидше, вона є показником дійсно "піклування" про селян, але піклування "доброго барина" [27]. Оприлюднення планів Олександра I та публічна полеміка фактично поховали ідею селянської реформи на Лівобережжі Дніпра [28].

В той же час малоросійські козаки змогли зберегти свій статус, і в ході реформ поч. 1830 р. набули всі формально-юридичні ознаки окремого стану.

Література

1. Грицак Я.Й. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX–XX ст.: Навчальний посібник для учнів гуманітарних гімназій, ліцеїв, студентів історичних факультетів вузів, вчителів. – К., 2000. – С. 16.
2. Стороженко П. К истории Малороссийских казаков в конце 18 и в начале 19 в. // КС. – 1897. – №4. – С. 124–156; №6. – С. 460–483; ПЗЗ I. – Т. 2. – №№15724, 16602, 16603.
3. Ефименко А. Турбаевская катастрофа // Южная Русь. – СПб., 1903. – Т. 2. – С. 144–174.
4. Міллер Д.П. Превращение казацкой старшины во дворянство // КС. – К., 1897. – Кн. 1. – С. 2.
5. Безотосный Виктор. Кто такие казаки // Родина. – 2004. – №5. – С. 7–13.
6. Стороженко Н. К истории Малороссийских казаков... // КС. – 1897. – Кн. 6. – С. 460–464.
7. Павловский И.Ф. Малороссийские ополчения в 1812 году по архивным данным // КС. – 1906. – Кн. 9. – С. 1–20.
8. Державний архів в Чернігівській області (далі ДАЧО), ф. 128, оп. 7. одн. №428, арк. 249.
9. ДАЧО, ф. 128, од. 428, арк. 188–188 об., арк. 272.
10. Кухарук А. Запорожское наследие // Родина. – 2002. – №5. – С. 82–83.
11. Шандра В. Малоросійське генерал-губернаторство 1802–1856. – К., 2001. – С. 73.
12. Павловский И.Ф. Очерки деятельности малороссийского генерал-губернатора кн. А.Б.Куракина (1802–1808). – Полтава, 1914. – С. 32; 42.
13. Шандра В. Малоросійське генерал-губернаторство... С. 42.
14. ПЗЗ I. – Т. 27 – №20823.
15. Шандра В. Там само. – С. 13.
16. Стороженко Н. К истории малороссийских казаков... // КС. – 1897. – Кн. 6. – С. 466.
17. Там само. – Кн. 4. – С. 142–145.
18. ДАЧО, ф. 128, од. 428.
19. Дружинина Е.И. Южная Украина 1800–1825. – М., 1970. – С. 95.
20. Шандра В. Яків Іванович Лобанів-Ростовський. – 1808–1816 // Малоросійське генерал-губернаторство. – К., 2001. – С. 95–107.
21. Шандра В. Там само. – С. 99.
22. Шандра В. Там само. – С. 100.
23. Павловский И.Ф. Малороссийское ополчение в 1812 году по архивным данным // КС. – 1906. – Кн. 10. – С. 156–158; Стороженко М. К истории малороссийских казаков // КС. – 1897. – Кн. 11.
24. Ячменихин К.М. Армия и реформы: военные поселения в Российского самодержавия. – Чернигов, 2006. – С. 50–81; Ячменіхін В.К., Ячменіхін К.М. Проект утворення військових поселень на

Лівобережній Україні в 50-х роках 19 ст. // Сіверянський літопис. – 2002. – №3. – С. 50–54.

25. Мироненко С.В. Самодержавие и реформы. – М., 1989. – С. 77–83.

26. Ю.В. кн. Н.Г.Репнина и дело об ее напечатании // КС. – 1890. – Кн. 7. – С. 118–123.

27. Шандра В. Малоросійські генерал-губернатори... – С. 138–139.

28. Мироненко С.В. Самодержавие и реформы. – С. 96–98.

Ю.В.Кузьменко

Проблеми історичної пам'яті в регіональній історії (на матеріалах Чернігівщини)

Історична пам'ять – це унікальне явище, що дозволяє народів зберегти його самосвідомість, мудрість, менталітет; це надзвичайно важливий спосіб передачі системи знань і досвіду, що забезпечує спадкоємність поколінь. Історична пам'ять становить частину суспільної свідомості, тому її слід розглядати як соціальне явище, а не персоніфіковане. Відповідно її носіями виступають різні соціальні спільноти – родина, нація, народ, держава. Цінність дослідження історичної пам'яті народу не викликає сумніву, оскільки історію роблять люди, а пишуть її державні мужі та вчені, а отже, те, про що думали прості люди, як вони оцінювали ті чи інші події, нам історія не донесла. Навряд чи цю втрату історики зможуть повністю поповнити, проте здійснити певну реконструкцію цілком можливо.

Інтерес до феномена "історичної пам'яті" проявляють не лише історики, але й представники інших наук: соціології, соціальної психології, культурної і соціальної антропології. Сьогодні ним займаються також і спеціалісти у сфері політичних технологій. Проблема уявлень великих соціальних груп стала об'єктом уваги дослідників на межі ХІХ–ХХ ст., починаючи з робіт Г.Ле Бона і Ж.-Г. де Тарда про психологію мас. Інтерес до цієї проблеми посилювався протягом першої половини минулого століття разом із усвідомленням зростаючої ролі мас у суспільстві (наприклад, Х.Ортега-і-Гассет писав про "повстання мас"). Терміни, під якими розумілися масові психічні феномени, були найрізноманітнішими ще у др. пол. ХІХ ст.: "форми суспільної свідомості" (К.Маркс), "психологія народів" (Г.Штейнталь), "психологія мас" і "психологія

натовпу" (Г.Тард, Г. Ле Бон), "колективні уявлення" (Е.Дюркгейм). У пер. пол. ХХ ст. до наукового обігу включаються поняття "ментальність" (Л.Леві-Брюль), "групова свідомість" (У.Мак Дугалл), "колективне несвідоме" (К.Юнг) і т.д. Поняття "групова пам'ять", "колективна пам'ять" і "пам'ять нації" вперше були використані М.Хальбваксом [14]. Саме М.Хальбвакс вперше використав поняття "соціальні межі пам'яті", за допомогою якого обмежуються і впорядковуються спогади окремої людини або групи людей, та "місця пам'яті" – природні чи штучні точки ландшафту, що є найбільш примітними для людського ока, і допомагають утримати в пам'яті значні події минулого. Сьогодні вітчизняними та зарубіжними вченими активно використовується поняття "історична свідомість" та "історична пам'ять". Однак, невизначеність термінології у вивченні пам'яті й нині залишається однією з найбільших проблем.

Стосовно визначення самої сутності історичної пам'яті серед дослідників немає єдиної точки зору. Російський дослідник В.Полянський пропонує таку формулу історичної пам'яті: "За допомогою пізнання люди опановують знання, що через механізм пам'яті закріплюються в їхній свідомості". Л.Дробіжева вбачає в історичній пам'яті "своєрідний духовний потенціал народу". Так чи інакше, але цілком зрозуміло, що до пам'яті потрапляє далеко не все історичне знання, а лише найбільш вартісне, цінне для наступних поколінь. Виходячи з цього, сучасний український дослідник проблем становлення та розвитку національної свідомості В.Масненко дійшов висновку про те, що історичну пам'ять можна розглядати як своєрідне психологічне оснащення спільноти чи окремої особи, як матрицю-сито, що слугує для просіювання потоку історичних подій, явищ, фактів [8, с. 8].

Історична пам'ять, по суті справи, є виразом процесу організації, збереження і відтворення минулого досвіду народу, країни, держави для можливого його використання в діяльності людей або для повернення його впливу в сферу суспільної свідомості.

За таким підходом до історичної пам'яті хотілося б звернути увагу на те, що історична пам'ять не тільки актуалізована, але і вибіркова – вона нерідко робить акценти на окремі історичні події, ігноруючи інші. Спроба з'ясувати, чому це відбувається, дозволяє стверджувати, що актуалізація і вибірковість, в першу чергу, пов'язані зі значущістю історичного знання та історичного досвіду

для сучасності, для подій, що відбуваються на сьогодні, і процесів та можливого їх впливу на майбутнє. У цій ситуації історична пам'ять нерідко персоніфікується, і через оцінку діяльності конкретних історичних осіб формуються враження, думки, розуміння того, що ж має особливу цінність для свідомості і поведінки людини у певний період часу.

Історична пам'ять, не дивлячись на певну неповноту, володіє все ж таки дивовижною особливістю утримувати у свідомості людей основні історичні події минулого аж до перетворення історичного знання на різні форми світоглядного сприйняття минулого досвіду, його фіксації в легендах, казках, переказах.

І, нарешті, варто відзначити таку особливість історичної пам'яті, коли у свідомості людей відбувається гіперболізування, перебільшення окремих моментів історичного минулого, бо вона практично не може претендувати на пряме, системне віддзеркалення – вона, скоріше, виражає непряме сприйняття і таку ж оцінку минулих подій [11, с. 4].

У механізмі формування історичної пам'яті, найімовірніше, провідну роль відіграють соціальний досвід відповідної спільноти, етнічні стереотипи, історична традиція. Вирішальне значення має емоційне навантаження: до пам'яті імплантується з історичного потоку подій, фактів, явищ лише ті, що викликали найбільше збурення суспільних пристрастей, ті, що пов'язані з найбільшим емоційним напруженням – великі досягнення і втрати, перемоги та поразки, докорінні зміни в усіх сферах життя.

Із поняттям історичної пам'яті тісно пов'язане поняття історичної свідомості, оскільки перше є основою для другого. Маючи справу з народними легендами та переказами, що формувалися на позанаукових засадах, варто говорити про побутову історичну свідомість. Її специфічною особливістю є те, що у ролі пізнавального компонента виступає звичайне знання про минуле, яке має певну цінність для народу, а критичне ставлення до історичної дійсності поступається місцем міфологічним уявленням про неї.

Якщо охарактеризувати суть і зміст історичної свідомості, то можна сказати, що вона є сукупністю ідей, поглядів, уявлень, відчуттів, настроїв, що відображають сприйняття і оцінку минулого у всьому його різноманітті, що властиві і характерні як для суспільства в цілому, так і для різних соціально-демографічних, соціально-професійних і етносоціальних груп, а також окремих людей [11, с. 3–4].

Історична свідомість охоплює і важливі, і випадкові події, збирає в себе як систематизовану інформацію, в основному через систему освіти, так і нерегульовану (через засоби масової інформації, художню літературу), орієнтація на яку визначається особливими інтересами особи. Чималу роль у функціонуванні історичної свідомості відіграє випадкова інформація, часто опосередкована культурою оточуючих людей, сім'ї, а також певною мірою традиції, звичаї, які несуть у собі також деякі уявлення про життя народу, країни, держави.

Механізм формування історичної свідомості має яскраво виражений соціальний характер. Спонукальним чинником тут виступають групові, національні чи народні інтереси, які найчастіше є вираженням інтересів соціальних. Можна говорити про існування певного соціального запиту, відповіддю на який і постає історична свідомість у тій чи іншій формі (часто у формі історичних міфів). Особливо активними є запити національних спільнот, що формуються. Адже вони потребують достовірних або хоча б удавано достовірних суспільних уявлень про спільну історичну традицію, видатних історичних героїв, "золоту добу" цієї спільноти. Тобто йдеться про ті складові історичного знання, які здатні консолідувати цю спільноту або мобілізувати її сили задля досягнення спільної мети. Попри наявний елемент міфологізації, знання, які висувуються суспільством на перший план, мають досить важливе конструктивне значення для нього.

Ще однією проблемою у дослідженні історичної пам'яті є те, що окремі сучасні українські дослідники схильні протиставляти побутову колективну історичну пам'ять та свідомість "офіційній історії" [8, с. 10]. Проте, найімовірніше, маємо ситуацію складної та суперечливої їх взаємодії, оскільки навіть офіційна парадигма бачення історичного минулого, зрештою, стає частиною тієї самої народної пам'яті.

Для того, щоб історична пам'ять окремих людей стала "колективною", їх думки повинні взаємодіяти – має виникнути процес спілкування, соціальної комунікації. Цей процес може бути реальним – наприклад, так передається усна традиція, а може відбуватися в "уявному" просторі, що створюється різноманітними видами засобів масової комунікації. Доки суспільство залишатиметься переважно в межах усної культури, історична пам'ять цього суспільства носитиме локальний або регіональний характер. Таким чином, з одного боку, дослідження історичної пам'яті

українського народу до др. пол. XIX ст. є фактично неможливим, оскільки для переважної більшості української спільноти була притаманна усна культура, що унеможлиблює формування спільної для всього народу цілісної картини минулого, проте, з іншого – саме це дає дослідникові змогу дослідити регіональні особливості історичної пам'яті, що є не менш важливим для сучасної історичної науки, в якій все більшої ваги набирають проблеми регіональної історії.

Зосереджуючись на проблемі історичної пам'яті населення Чернігівщини, перш за все, варто окреслити, що є джерела для її дослідження. Фольклорне джерело, яке, на нашу думку, варто сприймати як своєрідну форму збереження народної історичної пам'яті, може відобразити важливу подію, яку за цензурою або з інших причин не можна було вносити до письмового джерела. Саме у цьому полягає важливість його дослідження.

Серед розмаїття фольклорних джерел, особливу роль відіграють історичні перекази, адже саме в них народ відображав своє бачення власне історичних подій, оцінки діяльності історичних діячів тощо.

Історична пам'ять є відправним пунктом у процесі складання історичного переказу або легенди, одночасно історичний переказ або легенда є засобом її збереження і передачі іншим поколінням. У міру того, як народ ставав уважнішим до своєї історичної долі, він відчував потребу запам'ятовувати найважливіші події, що залишили глибокий емоційний слід у його житті, або знайти відповіді на запитання, які його цікавлять (наприклад, питання про виникнення міста та походження його назви). Тоді справжня історія, що переходить із вуст в уста, передається від покоління до покоління, може втратити свою історичну основу і "обрости" все новими деталями, що часто не відповідають історичним реаліям і, навіть, інколи можуть мати фантастичне забарвлення.

Історичні перекази Чернігівщини становлять виключний інтерес не тільки тому, що увійшли в історію як факти реальної дійсності, а, перш за все, тому, що їх дослідження є необхідним для формування цілісної історичної картини минулого краю, вони відкривають можливість вивчити суспільно-політичні оцінки тих чи інших історичних подій, що давалися простими учасниками та очевидцями, дають змогу "зазирнути" у глиб історичної свідомості попередніх поколінь.

Дослідник чернігівських переказів П.І.Іловайський неодноразово зазначав, що "Один і той самий ланцюг складається з менших

і більших ланок; відкиньте дрібніші – ланцюг розпадеться, втратиться його єдність. Таке ж значення мають ці перекази у загальній масі матеріалу, що складає історію рідного краю." [12, с. 1].

Дослідження історичних переказів Чернігівщини дають можливість зрозуміти народне бачення історичного процесу, уявити механізм дії народної історичної пам'яті та створити цілісну картину історичного розвитку Чернігівщини. Так, уже у перших давньоруських билинах, переказах, літописних повідомленнях, літературних творах, у яких є згадки про Чернігівські землі, окреслено перші риси історико-легендарного образу регіону. Аналіз найдавніших народних історичних переказів Чернігівщини, які, вірогідно, почали формуватися ще у часи Київської Русі, показує, що їх характерною ознакою є чітка урбанімічна спрямованість, намагання дати пояснення етимології назви міст (напевно, це пов'язано із природним прагненням будь-якої спільноти зберегти історію свого походження та передати її наступним поколінням). Так, показовими є народні історичні перекази про походження назви Ніжин. М.Н.Петровський у своїй праці "До Історії міста Ніжина" також наводить переказ про походження назви Ніжин від літописного Нежатина, який містився в одному з рукописів Ніжинського монастиря, що був перевезений у 1923 р. разом з іншим архівними матеріалами до Чернігівського Губернського Архіву. Текст рукопису, який він подає у своїй роботі, був наданий Петровському професором М.М.Бережковим. У рукописі зазначалось: "Город Нежин сперва именовался Нежатин, по свидетельству Нестора, древнего летописца, от "Нежатиной Ниви", где в 1078 году великий князь Изяслав Ярославович, внук князя Владимира, имел сражение с родными своими племянниками и по одержанной над ними победе основан город и наименован Нежатином" [10, с. 195].

Схожий переказ зустрічається у праці М.М.Бережкова "Город Нежин в начале XIX века. По описанию московских путешественников". Бережков критично підходить до переказу, що був записаний князем Долгоруким із вуст архимандрита Віктора Черняєва. Для порівняння з попередньою легендою наводимо уривок із праці Бережкова, де міститься цей переказ з авторською критикою:

"Отмечу еще одну частность в описании Нежина князем Долгоруким. Не раз, беседуя о разных предметах с архимандритом Виктором, они коснулись однажды этимологии слова

"Нежин". На взгляд архимандрита, название Нежина произошло оттого, что на месте этого города происходило сражение великого князя Изяслава Ярославовича с непокорным переяславским князем, что после сражения великий князь, заметя поблизости "несжатую" полосу хлеба, велел на этом месте построить город, который после и был прозванный народом Нежатин. Для образца отмечаю и эту этимологию названия нашего города, одну из многих (а всё-таки не разъяснённую, как следует); читатель видит, как наивна эта этимология, на основании древней летописи, неправильно понятой; но князь Долгорукий в качестве аккуратного путешественника записал, что слышал от уважаемого архимандрита" [1, с. 15].

Подібний переказ зберігся і у народних переказах ніжинців: ніби у стародавні часи тут було селище, люди якого вимерли від чуми, нікому було збирати хліб, тому і залишилась нежата нива. А відновлене селище, за наказом князя Ізяслава назвали "Нежатин" [9, с.12].

Зміст цих легенд не має в собі історичного навантаження і не відповідає історичним реаліям: по-перше, Ізяслав фізично не міг заснувати міста після перемоги над своїми небожами, оскільки в цій битві він загинув; по-друге, на 1078 р. місто вже існувало, що засвідчено даними археологічних розкопок.

Отже, характерним є і те, що народна історична пам'ять про виникнення Ніжина докорінним чином відрізняється від історичних реалій. Якщо Повість временних літ та археологічні дані твердять, що стародавнє місто було засноване з ініціативи Володимира Великого в оборонних цілях, після 988 р., то місцеві перекази пов'язують першопчатки Ніжина із князем Ізяславом, що нібито заклав початок місту на честь своєї перемоги у 1078 р. Причину такого явища вбачаємо у процесах, що відбуваються у функціонуванні суспільної свідомості, якій притаманне перекривання одного пласта історичної пам'яті іншим, більш комплексним для сучасників [8, с. 8].

Але під тиском соціальних потрясінь тематика усних народних переказів кардинально змінюється. Монголо-татарська агресія залишила особливий відбиток у народній історичній пам'яті населення Чернігівщини. Втрата політичної самостійності наклала значний відбиток на свідомості народу та самосвідомості князівської еліти. В історії України почався новий етап – етап принизливої залежності руських князів від волі Золотої Орди.

Винятком є легендарний чернігівський князь Михайло, який не зрадив християнської віри і не приклонив коліно перед поганськими ідолами в ординській ставці, за що був жорстоко позбавлений життя. Про ці події оповідає не тільки літопис, але й народний історичний переказ, що був записаний П.Іловайським із вуст народу у др. пол. XIX ст. [12, с. 8–9]. Чернігівський князь Михайло уособлював для населення Чернігівщини найвищий ідеал духовності людини з часів Київської Русі – страсотерпця – захисника Руської землі та християнської віри, який не жаліє власного життя і приносить його у жертву заради християнської віри [5, с. 470]. Аналіз історичного переказу про Чорну могилу [12, с. 10], легенди про Троїцько-Іллінський монастир [4, с. 7], легенди про дуб, посаджений Антонієм Печерським біля церкви святого Іллі в Чернігові [4, с. 4–5] та легенди про Ніжин-озеро [3, с. 4] дають підстави стверджувати, що християнська ідея домінує у всіх історичних переказах Чернігівщини про боротьбу проти монголо-татар. Характерними рисами цих легенд та переказів є опис жорстоких злочинів татар-поганців проти православної церкви та знуцання над народом, перемога духовної сили (християнської) над фізичною (поганською, монголо-татарською).

Причини домінування християнських ідей в усній народній творчості цього періоду є досить суперечливими, на наш погляд. З одного боку, можна припустити, що цей факт є наслідком постійного впливу офіційної ідеології на народну свідомість, оскільки у цей час язичництво продовжує зберігати в народі свої позиції. Однак, з іншого боку – не варто заперечувати й можливості природньої християнізації широких верств суспільства, адже з моменту прийняття християнства до монголо-татарського нашестя минуло більше ніж 250 років. На нашу думку, цього часу для нової віри було достатньо для того, щоб знайти широке коло своїх прихильників. Так чи інакше, але духовно-релігійні мотиви та ідеї народних легенд та переказів мале велике значення для консолідації суспільства та мобілізації його сил.

"Оксамитове" проникнення литовців у чернігівські землі не зустрівало сильного опору місцевого населення і, подекуди, заохочувалося ним у надіях на захист від монголо-татарської агресії. Дії литовців на землях Чернігівщини не мали характеру експансії, схожої на завоювання монголів. Отже, литовське завоювання не викликало у суспільстві глибоких духовних переживань та емоцій.

Очевидно, тому цей період в історії Чернігівщини не знайшов свого відображення у народному історичному переказі. На нашу думку, у цей час історичні міфи про монголо-татарські набіги здобувають найбільшої популярності. Адже потреба суспільства у патріотичних ідеях була досить нагальною з огляду на матеріальні втрати Чернігівщини та необхідність відродження матеріальної культури та добробуту. На підтвердження наших слів можна навести той факт, що відбудовчі процеси в др. пол. XIV ст. відбувалися найактивніше (наприклад, саме у цей час було збудовано Чернігівську фортецю) [13, с. 857], з руїн почав підніматися Ніжин.

Проте втрата власної державності не могла не позначитися на подальшому розвитку культури та етнічного буття.

Історичні перекази та легенди Чернігівщини періоду польського панування теж мають свою специфіку. Їх детальний аналіз дає змогу зробити ряд висновків: по-перше, активізація процесу формування нових історичних міфів у суспільстві була обумовлена збуренням суспільних переживань, емоційним напруженням, що були викликані національним, політичним та культурно-релігійним гнітом із боку польської шляхти. Особливий вплив на цей процес мав фактор наростання суперництва між польською та українською культурами, в умовах якого суспільно-політична мета нових історичних легенд та переказів полягала у посиленні в суспільстві прокозацьких та антипольських настроїв. По-друге, в побутовій історичній пам'яті та свідомості населення Чернігівщини з поч. XVII ст. почав формуватися образ польського інтерна, який отримав у народі такі характерні риси, як хитрість, підступність, жорстокість. В історичних переказах Чернігівщини саме за допомогою цих характеристик, а не в умовах чесного бою поляки зазвичай отримували перемогу. По-третє, перекази та легенди дають нам свідчення про моральний та духовний опір населення Чернігівщини політиці окатоличення. В уявленнях населення Чернігівщини уніатська віра сприймалася як відступницька, гріхозна, нечиста і, навіть, злочинна (наприклад, пізній варіант легенди про Ніжин-озеро, що був використаний Є.Гребінкою для написання балади "Нежин-озеро"). Від більш ранніх історичних переказів та легенд історичні міфи цього періоду успадковують ідею Божої допомоги православному українському козацтву та втручання вищих сил у справу захисту рідної Батьківщини (наприклад, переказ про Івана Балиловця [2, с. 4]).

Особливо цікаві народні перекази та легенди Чернігівщини часів Північної війни. Їх уважний аналіз дозволяє порівняти уявні образи гетьмана Івана Мазепи та Петра І, що сформувалися у свідомості населення Чернігівщини. Образ гетьмана, зазвичай, змальовується зневажливо, він зображується: по-перше, як такий, що знеславив Україну своєю "зрадою" ("Кажуть: здавна, якъ той Гетманъ, що згубивъ Украйны славу..." [4, с. 2]); по-друге, як багатій, що накопичив величезні багатства у той час, як переважна більшість населення потерпала від злиднів; по-третє, як такий, що знівечив дівочу долю, накликав на неї материнське прокляття і, тим самим, прирік її на вічне страждання. На формування такого ставлення народу до гетьмана, очевидно, важливу роль відіграла позиція православної церкви у ставленні до І.Мазепи, оскільки у козацько-гетьманську добу вона користувалася у суспільстві беззаперечним авторитетом.

Паралельно з формуванням образу Мазепи виникає протилежний образ царя Петра І. Він, на відміну від попереднього, сповнений народних симпатій, що, на нашу думку, було зумовлено поширеним у народі уявленням про "доброго батюшку царя", яке було дуже поширене у тогочасному суспільстві і мало глибокі історичні коріння. В історичних переказах переважає уявлення про Петра І як про добру, просту, щедрю та винахідливу людину, але, одночасно, він усвідомлюється як цар, що користується повагою та авторитетом народу, відзнаки якого шануються та зберігаються у пам'яті роками (наприклад, історичний переказ про подвиг ніжинських козачок).

Окрім того, такий аналіз історичних переказів дає можливість відповісти (принаймні, відносно цього конкретного випадку) на досить дискусійне питання – ототожнювати чи протиставляти "глибоку народну історичну пам'ять" та "офіційну парадигму бачення історії"? Ми дійшли висновку, що маємо справу з процесом складної та суперечливої їх взаємодії, оскільки навіть офіційна парадигма бачення історичного минулого, зрештою, стає частиною народної пам'яті. Можна стверджувати також існування між ними діалектичного зв'язку: державна ідеологія, що формує офіційну концепцію історії, для того, щоб мати підтримку серед народу має спиратися на його симпатії чи антипатії. Знайшовши вигідну для себе позицію у суспільній думці, носії державної ідеології намагаються поширювати її серед широких верств суспільства, але тоді вона вже стає елементом ідеології, що

насаджується. У такий спосіб народні суспільно-політичні погляди та оцінки починають піддаватися ідеологічним впливам і тоді офіційна парадигма бачення історії починає ставати частиною народної пам'яті та свідомості.

Тому, розуміння природи самого феномену суспільної пам'яті як чогось незмінного, апріорного, яке характерне для цієї групи дослідників, які схильні протиставляти різні форми історичної пам'яті – "народну" та "офіційну" – є досить некоректним, з нашої точки зору [8, с. 10].

Др. пол. – кін. XIX ст. – це переломний етап не лише у сфері суспільно-політичного та соціально-економічного життя населення України, але й у сфері усної народної творчості. Процеси економічної модернізації та зростання рівня мобільності населення не лише у Чернігівському краї, а й по всій Україні стали причиною руйнування відносно сталих громад та спільнот у суспільстві, які, в переважній більшості випадків, були творцями місцевих легенд та переказів. Тому вони поступово починають забуватися, а створення нових – фактично припиняється; суспільство починає відходити від історичного міфу як основи історичної пам'яті. Уже наприкінці XIX ст. історики та етнографи (наприклад, А.Г.Хатемкін, П.І.Іловайський та багато інших) помітили ці зміни. У нових соціально-економічних умовах довготривале існування регіонального історичного міфу було просто неможливе.

Багато з переказів, що стосувалися Чернігівщини і, ймовірно, виникли на її теренах зробилися надбанням літописів, історичних та етнографічних розвідок, але багато з них залишилися не записаними. Так, дослідник історії та етнографії Чернігова Маркевич, який жив у сер. XIX ст., зазначав, що йому розповідали очевидці про легенди, що були написані фарбою на стінах чернігівського Спасо-Преображенського собору, але вже у його часи вони не існували і були забуті. П.І.Іловайський у своїй розвідці "Черниговская старина по преданиям и легендам", що була написана у 1898 р., ще тоді писав, що "у народі майже не збереглося переказів, а якщо десь трапиться їх почути, то перекази ці такі уривчасті і сплутані, що мають дуже мало значення. Не так давно, в середині цього століття (тобто в сер. XIX ст.), ще зустрічалися в усній народній творчості оповідання про набіги татар, про утиски ляхів, про козацькі відчайдушні подвиги, співалися давні пісні, що були живим відгуком часів, які давно пройшли. Зараз вже в минулому. Оповідання і думи забуті, а пісні, у яких співалося про українську старовину, замінилися новітніми,

що не лише нічого спільного з історичним минулим не мають, але й втратили свій національний характер" [12, с. 1–2].

Дещо раніше, у 1887 р., К.В.Корвін-Піотровський у своїх "Материалах к истории, этнографии и статистике Черниговской губернии" констатував той самий факт, що й П.І.Іловайський. Наведемо для порівняння цитату з його вищеназваної праці: "Історичних переказів майже зовсім не збереглося в народі. Років 30 тому назад ще можна було почути оповідання про набіги кримських татар, про утиски ляхів, про козацькі подвиги та ін. Зараз же й самі пісні, замінюючись солдатськими або викривленими новітніми романсами, зрідка вживають слово казка, такого улюбленого колись народною пам'яттю" [6, с. 146].

Таким чином, сила колективної пам'яті полягає не у скрупульозному, систематичному реконструюванні минулого, а у створенні простих і яскравих образів, за допомогою яких вдається виразити і укріпити певну ідеологічну позицію.

Схильність колективної пам'яті до зображення минулого в чорно-білих тонах призводить до нагнітання контрасту між різними історичними періодами і сприяє формуванню однозначного відношення до того або іншого етапу в розвитку даного суспільства.

Кожна з етнографічних форм (народні традиції, обряди, легенди та перекази), проникаючи у найрізноманітніші сфери повсякдення, ставала одночасно носієм та засобом передачі молодшому поколінню народних надбань у сфері історичного досвіду та знання. Особливе місце у цьому спектрі етнографічних форм мали історичний переказ та народна легенда, які набували у суспільстві не лише інформаційного, але й дидактичного значення, оскільки саме через них молодші покоління починали засвоювати основи духовної культури, релігійних вірувань та уявлень про історичний процес. Отже, дослідження місцевих історичних переказів та народних легенд дає уявлення про основні тенденції у процесах розвитку і трансформації історичної пам'яті, уявлень та оцінок історичних подій населення Чернігівщини.

Філософ-постмодерніст К.Леві-Строс висловив думку, що "міф залишається міфом, доки його сприймають як міф" [7, с. 226]; таким чином, якщо під історичним переказом чи легендою розуміти не лише витвір усної народної творчості, а джерело історичної пам'яті та свідомості народу, у якому, як у "дзеркальному відображенні", відбиваються усі суспільно-політичні погляди та думки народу, тоді вони відкриють перед істориком нові грані історичного дослідження.

Література

1. Бережков М. Город Нежин в начале XIX века. По описанию московских путешественников. – Нежин, 1895.
2. Васильківський Г.П. Хоробрий Івашко // Під прапором Леніна. – 1983. – 5 лютого.
3. Васильківський Г.П. Ніжинські озера // Під прапором Леніна. – 1981. – 21 січня.
4. Журавский Й. Народные легенды. Записано со слов старых людей. – Чернигов, 1890.
5. Історія світової культури: культурні регіони / Під ред. С.М.Каверіної. – К., 2000.
6. Корвин-Пиотровский К.В. Материалы к истории, этнографии и статистики Черниговской губернии. – Чернигов, 1887
7. Леви-Строс К. Структурная антропология / Пер. с фр. под ред. и с примеч. Вяч. Вс. Иванова. – Гл. XI: Структура мифов. – М., 2001.
8. Масненко В. Історична пам'ять і традиція у становленні та розвитку національної свідомості // Історія України. – 2004. – №41.
9. Ніжинщина: В 2 т. – К., 1964.
10. Петровський М.Н. До історії м.Ніжина (Відбиток із "Записок НІНО"). – 1924.
11. Тощенко Ж.Т. Историческое сознание и историческая память: Анализ современного состояния // Новая и новейшая история. – 2000. – №4.
12. Черниговская старина по преданиям и легендам (Очерк П.И.Иловайского). – Чернигов, 1898.
13. Чернігівщина: Енциклопедичний довідник. – К., 1990.
14. Хальбвакс М. Социальные классы и морфология. – СПб., 2000.

Н.П.Слобожаніна

Історико-краєзнавчі публікації на сторінках "Календарей Черниговской губернии"

Помітне місце в історико-краєзнавчій літературі др. пол. XIX ст. належить "Календарям Черниговской губернии" (далі – "КЧГ"), в яких поряд із довідковою, статистичною та суто календарною інформацією, друкувались численні статті з історії Північного Лівобережжя.

"Календари", будучи офіційним періодичним виданням губернських статистичних комітетів, привернули увагу дослідників ще наприкінці XIX ст. Схвально відгукнувся про історико-краєзнавчі публікації Чернігівського губернського статистичного

комітету (далі – ЧГСК) В.Іконников [1]. Серед історичних джерел, використаних О.Русовим в "Описании Черниговской губернии", помітне місце посідали статистичні дані, що друкувались в "КЧГ". Згодом П.Федоренко у "Нарисах з історії вивчення Чернігівщини" [2] не обминув увагою "КЧГ" і високо оцінив опубліковані в ньому статті з місцевої історії О.Тищинського, Г.Милорадовича, М.Константиновича.

Аналізуючи розвиток історичного краєзнавства на Чернігівщині у др. пол. XIX ст., О.Коваленко, Г.Курас, В.Маліневська [3] принагідно охарактеризували зміст "КЧГ", наголосивши на необхідності вивчення та критичного використання вміщених у ньому публікацій.

Поява "Календарей" відноситься до 60-х рр. XIX ст., коли тривала реорганізація статистичних установ відповідно до нового "Положення о губернских и областных статистических комитетах", затвердженого Міністерством внутрішніх справ 26 грудня 1860 р. Згідно "Положення" губернські статистичні комітети відтепер нагадували наукові товариства – у документі були чітко прописані обов'язки секретаря, дійсних та почесних членів, визначалось коло їхніх завдань.

Залучення до ЧГСК дослідників та аматорів місцевої історії визначило напрям наукових студій на сторінках його видань. Ініціатива секретаря, який здійснював відбір матеріалів для оприлюднення, значною мірою впливала на періодичність видань ЧГСК та їхню тематичну спрямованість.

Загальновідомо, що О.Лазаревський, перебуваючи на посаді секретаря ЧГСК, зрушив із місця справу видавничої діяльності цієї установи. У 1862 р. було видано "Памятную книжку Черниговской губернии", а у 1866 р. започатковано публікацію "Записок Черниговского губернского статистического комитета". Після від'їзду історика у 1874 р. спочатку до Ніжина, а у 1879 р. до Києва ЧГСК на деякий час згорнув видавничу діяльність. Лише 1885 р., коли посаду секретаря обійняв К.Корвін-Пиотровський, побачив світ перший випуск "Календаря Черниговской губернии на 1886 год".

Схвальні відгуки на нього були оприлюднені на сторінках газет "Правительственный вестник" та "Киевлянин". Рецензенти відзначали, що "КЧГ" "составляет ценный вклад в историю края и его появление нельзя не приветствовать. Нельзя не пожелать, чтобы и в других губерниях нашлись лица, которые бы последовали примеру г.Корвин-Пиотровского" [4]. Редакція газети "Черниговские губернские ведомости" також не обминула увагою появу нового

видання і в неофіційній частині часопису розмістила власну позитивну рецензію. У ній, зокрема, наголошувалось, що "КЧГ" "отличается полнотой, редкой для подобного вида изданий. А выбор статей и сведений, имеющих отношение к местной истории, делает труд Корвин-Пиотровского полезным и интересным" [5].

Незважаючи на те, що "КЧГ" були призначені для широкого загалу, вони мали науково-просвітницький характер. Це пояснювалося перетворенням губернських статистичних комітетів у 60-х рр. XIX ст. із суто адміністративних в науково-адміністративні установи, результати роботи яких оприлюднювались у місцевій пресі та власних виданнях на зразок "КЧГ".

Завдяки К. Корвін-Пиотровському, який згуртував навколо себе місцевих краєзнавців, у перших випусках "КЧГ" були опубліковані наукові розвідки О.Ханенка, М.Константиновича, О.Тищинського, І.Журавського, Є.Святловського, Г.Милорадовича. ЧГСК намагався залучити до співпраці сільських лікарів, учителів, священників, аби "календарь не имел односторонней направленности, а должен предоставлять материал для изучения края вообще. В виду этого комитет просит лиц, сочувствующих этому делу, оказать содействие" [6]. Заохотити матеріально авторів комітет не мав змоги, оскільки прибутки від продажу "Календаря" ледь покривали видатки на його видання, тому, аби хоч якось винагородити ентузіастів, редакція безкоштовно надавала авторам відбитки їхніх статей.

Водночас у "КЧГ", як правило, не друкувались історичні документи. На думку редакції, "древние исторические акты, универсалы, грамоты быть может и важны в историческом отношении, но как совершенно сырой материал не могут находить себе места в издании, предназначенном для всеобщего пользования" [7]. Це пояснення виглядає не дуже переконливо, оскільки серед масиву різноманітного матеріалу в місцевій періодиці, так само призначеній для загального читання, археографічні публікації посідали чільне місце. Лише в "Календаре Черниговской губернии на 1888 год" О.Тищинський опублікував цікавий документ 1791 р. з архіву Чернігівської міської думи, в якому наведені біографічні відомості про чернігівських купців. О.Тищинський дійшов висновку, що в середовищі сучасного йому чернігівського купецтва майже не залишилось прямих нащадків родин, згадуваних у документі, таких як Березовські, Грищенки, Колодкевичі, Леонідови, добре відомих у Чернігові наприкінці XVIII ст. [8].

Із сер. 90-х рр. XIX ст. "КЧГ" перетворилися в суто офіційне видання, підконтрольне Міністерству внутрішніх справ. Поз-

бавлені можливості публікувати свої історичні студії на сторінках цього видання, члени ЧГСК зазвичай зверталися до місцевих часописів – "Черниговских губернских ведомостей", "Черниговских епархиальных известий", "Земского сборника Черниговской губернии".

До 1892 р. в усіх випусках "КЧГ" вміщувались "Хронология достопамятных событий края", списки чернігівських князів, ієрархів, воєвод, полковників, гетьманів, генерал-губернаторів та чернігівських губернаторів у деяких випадках зі стислими біографічними відомостями. Цікаво, що в "Календаре Черниговской губернии на 1891 год" список великих князів чернігівських (першим в якому стояв Мстислав Володимирович, а завершував під 41 порядковим номером Дмитро Корибут Ольгердович) був "заимствован из печатающегося исследования Р.В.Зотова о черниговских князьях" (йшлося про книгу Р.В.Зотова "О черниговских князьях по Любецкому синодику и о Черниговском княжестве в татарское время") [9].

Із сер. 90-х рр. ХІХ ст. хронологію подій місцевої історії було перенесено до загальної рубрики "Летосчисление", де вони виглядали досить безбарвно. Замість відомостей про місцевих князів, полковників, воєвод та гетьманів почали друкуватись "Хронологические сведения о правителях Русского государства". Водночас упорядники календарів почали публікувати інформацію про місцеві чудотворні ікони.

Тим не менше, в перше десятиріччя свого існування "КЧГ" були насичені історико-краєзнавчим матеріалом. Вже в першому випуску було вміщено ґрунтовну працю "История Черниговской земли до XIX в.", підготовлену до друку М.Демковим на підставі краєзнавчих публікацій з неофіційної частини "Черниговских губернских ведомостей" за 1845–1846 рр. Автор-упорядник був добре знайомий з науковим доробком П.Голубовського та Д.Багалія з історії Сіверської землі. М.Демков заперечує твердження автора "Повісті минулих літ" щодо культурного та соціально-економічного розвитку сіверян: "Есть данные не считать вполне точными показания Нестора о нравах суровых и диких. Это опровергается его же позднейшими заметками, показывающими, что культура Северян стояла гораздо выше, чем он старается ее выставить" [10]. На підтвердження своєї позиції автор наводить висновки фахівців за результатами археологічних досліджень чернігівських курганів VIII–IX ст., проведених у 70–80-х рр. ХІХ ст.

Далі в хронологічній послідовності висвітлено політичну історію Чернігівської землі до кін. XVIII ст.

М.Константинович спробував узагальнити дані про давньоруські літописні міста, селища, городища та кургани [11]. Він навіть перелік городищ, локалізованих у межах Чернігівської губернії, спираючись на класифікацію Д.Самоковасова. Загальна кількість "городков" і "городищ" у списку складала 144 позиції, хоча цей показник, за твердженням самого автора, не був вичерпним.

У др. пол. XIX ст. найбільш розповсюдженим жанром краєзнавчих студій залишались описи певних територій, міст та селищ. Такі описи мали комплексний характер, увібрали історичні, географічні, топографічні, статистичні та етнографічні дані про регіон. Міцний підмурок для розгорнутих статистико-географічних та історико-статистичних описів, що здійснювались за спеціально підготовленими програмами, був закладений у др. пол. XVIII ст.

Яскравим прикладом такого різновиду досліджень була праця В.Домбровського "Город Чернигов и Черниговская губерния" [12]. На підставі даних ЧГСК та звітів чернігівського губернатора автор здійснив стислий статистичний огляд губернії в сер. XIX ст., описав промисли і стан землеробства, сільськогосподарські культури, пам'ятки архітектури й археологічні старожитності, передмістя Чернігова, стародавні назви вулиць та герб губернського центру, а також відомості про стан освіти.

Продовжуючи традицію всебічного вивчення історії сіл, започаткованої О.Лазаревським, у "КЧГ" було оприлюднено історичні описи сіл та містечок Новгород-Сіверського та Стародубського повітів, підготовлені почесним членом ЧГСК О.Ханенком [13]. Упродовж 1860–1870 рр. він збирав відомості про села колишнього Стародубського полку, використав архівні документи та розповіді старожилів. До тексту О.Ханенко додав численні примітки, але редакція змушена була відмовитись від цього додатку, оскільки загальний обсяг "Календаря" перевищував установлений ліміт. Тому сторони домовились про перевидання в перспективі доповненого "Описания местностей Черниговской губернии в пределах бывшего Стародубского полка" на сторінках "КЧГ". Проте реалізувати цей проект не вдалося.

На переконання Я.Верменич, описи губерній, єпархій, міст та містечок виконували важливу науково-інформаційну функцію, закладаючи цим фундамент історичної географії, демографії, історичної екології, економічної історії тощо [14].

У полі зору упорядників "КЧГ" перебували архітектурні пам'ятки краю. Опис Спасо-Преображенського собору в Чернігові [15] відкрив ще один тематичний напрямок історико-краєзнавчих публікацій. Після оприлюднення "Историко-статистического описания Черниговской епархии" на сторінках "КЧГ" з'явилися передруки описів Єлецького та Троїцького монастирів [16].

Особливої уваги заслуговує "Краткое описание по всем отношениям, места родины моей – села Нивнаго" [17]. Автор – Лука Іванов – народився в с.Нивне, що на час написання нарису в 1820 р. входило до складу Мглинського повіту Чернігівської губернії. Праця містила детальний опис села, відомості про його мешканців за даними Ревізій 1811 р. та 1816 р., дані про стан землеробства та найпоширеніші сільськогосподарські культури, промисли, цілу низку народних переказів, приказок, повір'їв, обрядових пісень.

Цінність етнографічних нарисів та заміток в "Календарях" полягала в тому, що необхідну інформацію (передбачену спеціальними анкетами та програмами) збирали і записували безпосередньо на місцях від старожилів. Для таких досліджень зразковою вважалась програма, розроблена Російським географічним товариством ще в 40-х рр. ХІХ ст. О.Лазаревський, перебуваючи на посаді секретаря ЧГСК, у 1863 р. склав "Записку об изучении Черниговской губернии в этнографическом отношении" та "Программу для описания сел и местечек", які мали стати орієнтиром для збирання історичних та етнографічних відомостей. Після VI Всеросійського Археологічного з'їзду у 1886 р. було розроблено інструкцію-питальник щодо археологічних, архітектурних та етнографічних пам'яток. Центральний статистичний комітет врахував цей досвід під час складання власних анкет та програм, за якими члени губернських статистичних комітетів збирали етнографічні матеріали. Як стверджує Н.Котова, розповсюдження таких програм та складання описів стало початком наукової роботи для багатьох місцевих аматорів [18].

Типовим зразком етнографічного опису є стаття "Внутренний и внешний быт местного населения Черниговской губернии" [19], впорядкована на підставі праці М.Домонтовича "Материалы для географии и статистики Черниговской губернии" (1865), публікацій у "Черниговских губернских ведомостей" та "Памятной книжки Черниговской губернии на 1862 год". Використано було також відомості, надіслані до губернського статистичного комітету від

місцевих священиків у відповідь на розіслану свого часу О.Лазаревським програму.

Окрасою "Календаря Черниговской губернии на 1890 год" стали зібрані Й.Журавським і надруковані українською мовою у віршованій формі народні історичні легенди про Мотрю Кочубеївну та будинок полкової канцелярії, курган "Чорна могила", Антонієві печери [20].

Редакція "КЧГ" відгукнулася на ювілейні дати, пов'язані з місцевою історією. Зокрема, в календарях були опубліковані нариси, присвячені сторіччю Новгород-Сіверської гімназії [21] та Чернігівської міської думи [22].

На сторінках "КЧГ" систематично публікувалися біографії історичних діячів, пов'язаних із Чернігівщиною. О.Ханенко в історико-біографічному нарисі [23] виклав власне бачення особи архієпископа Феодосія (Углицького) та передрукував листування святителя з "Черниговских епархиальных известий". Г.Милорадович опублікував із власного фамільного архіву листи Г.Потьомкіна, О.Суворова, К.Розумовського до колишнього малоросійського губернатора А.Милорадовича [24]. О.Тищинський оприлюднив на сторінках "КЧГ" спогади старожилів про перебування в Чернігові та Чернігівській губернії у XVIII ст. представників імператорського дому [25].

Важливе місце в "КЧГ" посідав суто статистичний матеріал. Поряд з офіційними статистичними табличними даними були надруковані статті-дослідження Ф.Чайковського та Є.Святловського [26], у яких проаналізовано зміни у складі населення губернії за віковими, статевими та конфесійними ознаками. Завдяки публікаціям у "КЧГ" можна простежити динаміку демографічних показників, кількість приватних, казенних та культових будівель, навчальних закладів з наявною в них кількістю учнів. Інформація про стан сільського господарства та промисловості також подавалась у вигляді таблиць, в яких фіксувалась кількість землі, використаної під посів озимих та ярових, для сінокошу та садів; домашньої рогатої худоби; промислових підприємств тощо. Потребу оприлюднення статистичного матеріалу пояснила редакція "Календаря Черниговской губернии на 1895 год": "При разного рода работах встречается надобность в статистических данных к Черниговской губернии за последнее время. Отсутствие таких сведений в печати слишком ощутимо" [27]. Починаючи з 1895 р. у "КЧГ" почали публікувати офіційні "Обзоры Черниговской губернии".

Певним підсумком історико-краєзнавчих студій на сторінках "КЧГ" став узагальнюючий бібліографічний покажчик "Статьи, помещенные за десять лет (1886–1895) в Календарях Черниговской губернии" [28].

Загалом, "Календари Черниговской губернии" репрезентували напрочуд розмаїтий, насичений цікавими спостереженнями та фактами з історії, археології, географії, етнографії та фольклору краєзнавчий доробок місцевих дослідників. Незважаючи на об'єктивно зумовлені недоліки, притаманні статтям і заміткам, автори та упорядники засвідчили власну візію історичних реалій та минулого свого краю.

Література

1. Иконников В.С. Опыт русской историографии. – К., 1891. – Т. 1. – Кн. 2. – С. 276.
2. Федоренко П. Нариси з історії вивчення Чернігівщини // Записки Чернігівського Наукового товариства. Праці історико-краєзнавчої секції. – Чернігів, 1931. – Т. 1. – С. 24.
3. Коваленко О.Б., Курас Г.М., Малиневська В.М. Розвиток історичного краєзнавства на Чернігівщині у другій половині XIX ст. // Третя Республіканська наукова конференція з історичного краєзнавства. – К., 1984. – С. 236–238; Малиневська В.М. Чернігівські календарі другої половини XIX – початку XX ст. // Друга Чернігівська обласна наукова конференція з історичного краєзнавства: Тези доповідей. – Чернігів; Ніжин, 1988. – Вип. 2. – С. 96.
4. Календарь Черниговской губернии на 1888 год. – Чернигов, 1887. – С. 2.
5. Библиография // Черниговские губернские ведомости. – 1887. – № 5. – С. 4.
6. От губернского статистического комитета // Календарь Черниговской губернии на 1892 год. – Чернигов, 1891. – С. 228.
7. Там само. – С. 229.
8. Тищинский А. Черниговские купцы в 1791 году // Календарь Черниговской губернии на 1888 год. – Чернигов, 1887. – С. 173–178.
9. Календарь Черниговской губернии на 1891 год. – Чернигов, 1890. – С. 25.
10. Демков М. Краткая история Черниговской земли до XIX в. // Календарь Черниговской губернии на 1886 год. – Чернигов, 1885. – С. 68.
11. Константинович Н.А. Исторические памятники Черниговской губернии // Календарь Черниговской губернии на 1887 год. – Чернигов, 1886. – С. 621–633.
12. Домбровский В. Город Чернигов и Черниговская губерния // Календарь Черниговской губернии на 1886 год. – Чернигов, 1885. – С. 89–126.

13. Ханенко А.И. Историческое описание некоторых местностей Черниговской губернии (Новгород-Северский уезд) // Календарь Черниговской губернии на 1888 год. – Чернигов, 1887. – С. 85–120; Ханенко А.И. Описание некоторых местностей Черниговской губернии в пределах бывшего Стародубского полка // Календарь Черниговской губернии на 1891 год. – Чернигов, 1890. – С. 69–126.
14. Верменич Я. Теоретико-методологічні проблеми регіоналістики в Україні. – К., 2003. – С. 152.
15. Кафедральный собор Преображения Господня в Чернигове // Календарь Черниговской губернии на 1887 год. – Чернигов, 1886. – С. 495–544.
16. Елецкий монастырь: Из описания Черниговской епархии Филарета // Календарь Черниговской губернии на 1890 год. – Чернигов, 1889. – С. 53–74.
17. Краткое описание по всем отношениям села Нивнаго // Календарь Черниговской губернии на 1892 год. – Чернигов, 1891. – С. 100–182.
18. Котова Н.О. Діяльність статистичних комітетів на Одещині у ХІХ – на початку ХХ ст.: Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. – Одеса, 2002. – С. 139.
19. Внутренний и внешний быт местного населения Черниговской губернии // Календарь Черниговской губернии на 1887 год. – Чернигов, 1886. – С. 679–709.
20. Журавский И. Народные легенды // Календарь Черниговской губернии на 1890 год. – Чернигов, 1889. – С. 75–81.
21. В.Л. Столетие Новгородсеверской гимназии (1789–1889) // Календарь Черниговской губернии на 1890 год. – Чернигов, 1889. – С. 99–150.
22. Тищинский А. Столетие Черниговской городской думы // Календарь Черниговской губернии на 1888 год. – Чернигов, 1887. – С. 121–156.
23. Ханенко А.И. Преосвященный Феодосий (Углицкий) архиепископ Черниговский и Новгород-Северский: Историко-биографический очерк // Календарь Черниговской губернии на 1887 год. – Чернигов, 1886. – С. 545–620.
24. К истории края. Письма разных лиц к Андрею Степановичу Милорадовичу // Календарь Черниговской губернии на 1887 год. – Чернигов, 1886. – С. 714–733.
25. Тищинский А. Посещение высочайшими особами Чернигова и Черниговской губернии в ХVІІІ в. // Календарь Черниговской губернии на 1888 год. – Чернигов, 1887. – С. 157–172.
26. Святловский Е. К статистике населения Черниговской губернии // Календарь Черниговской губернии на 1890 год. – Чернигов, 1889. – С. 82–98; Чайковский Ф.С. Пожары в Черниговской губернии по данным за десятилетие (1880–1889) // Календарь Черниговской губернии на 1893 год. – Чернигов, 1892. – С. 167–185; Чайковский Ф.

Материалы для изучения роста населения Черниговской губернии // Календарь Черниговской губернии на 1894 год. – Чернигов, 1893. – С. 252–262.

27. Статистические и справочные сведения по Черниговской губернии за 1894 г. // Календарь Черниговской губернии на 1895 год. – Чернигов, 1894. – С. 230.

28. Статьи, помещенные за десять лет (1886–1895) // Календарь Черниговской губернии на 1896 год. – Чернигов, 1895. – С. 493–494.

В.О.Крот

"Земский сборник Черниговской губернии" як джерело з аграрної історії Північного Лівобережжя

Уведення до наукового обігу нових історичних джерел та їх ґрунтовне дослідження є одним із важливих завдань історичної науки. У значній мірі це стосується вивчення земських періодичних видань, які несуть чимало цікавої інформації про життя суспільства. На їх сторінках міститься багато відомостей про господарський розвиток краю, проблеми, які були актуальні на той час для громадян.

Серед обласної періодики важливе місце посідає "Земский сборник Черниговской губернии" (ЗСЧГ), який більше ніж сорок років регулярно інформував своїх читачів про події в регіоні. Однак, роль та значення цього часопису недостатньо досліджені в історичній літературі. Про нього писали В.Дудко [1] та А.Гапієнко [2]. Останній проаналізував історико-краєзнавчі матеріали, що друкувались в журналі. Цікаву та змістовну статтю про часопис помістив Т.Демченко у третьому томі Енциклопедії історії України [3].

"ЗСЧГ" був заснований за ініціативи гласних Чернігівського-губернського земства. У 1867 р. вони висловили намір створити краєвий періодичний друкований орган. Більшість із них хотіли мати газету, але влада через два роки дозволила видавати щомісячник. Спочатку він друкував, в основному, офіційні документи, урядові розпорядження щодо земств, узаконення, постанови Чернігівського-губернського правління, земську хроніку.

На поч. ХХ ст. на шпальтах часопису почали з'являться ґрунтовні дослідження із сільськогосподарської діяльності земських установ Чернігівської губернії. Варто звернути увагу на

цікаву працю Е.Гарлицького "Опыт очерка сельскохозяйственной деятельности уездных земств Черниговской губернии за десятилетие 1895–1903 гг. (По постановлениям земских собраний)". Головними джерелами його дослідження були статистичні матеріали та журнали земських зборів. Автор використовує систематичний та хронологічний методи. Він аналізує сільсько-господарську діяльність повітових земств за десятьма напрямками. Найбільше уваги Е.Гарлицький приділяє розповсюдженню агрономічних знань серед населення шкільним та позашкільним шляхами, дослідній справі, тваринництву, сільськогосподарським складам, кредитним установам, економічним радам.

Аналізуючи кожен напрямок роботи земств, він подає його в хронологічному порядку, намагається охопити діяльність всіх органів місцевого самоврядування. При чому, автор не лише констатує факти, але й дає їм свої пояснення та оцінки. Наприклад, розглядаючи зусилля земств, щодо розповсюдження сільськогосподарських знань, він відзначає, що в даній галузі була відсутня планомірна робота. "Причинами цього були, – пише він, – не нестача коштів та ініціативи, а неможливість вільно користуватись усним і друкованим словом" [4, с. 43]. Автор указує на те, що для читання лекцій селянам агроному потрібно було подати її розгорнутий план губернському інспектору із сільського господарства, який у свою чергу мав отримати дозвіл на проведення від губернатора. Ясно, що така бюрократизація була серйозною перешкодою для пропаганди передових методів господарювання. "Систематическое зажимание рта и гнёт над печатным станком, делали своё дело и в результате до самого последнего времени распространение сельскохозяйственных знаний внешкольным путём оставалось практически лишь в области благих пожеланий" – підсумовує Гарлицький [4, С. 43].

Доволі критично ставився дослідник до діяльності економічних рад, які були створені у кін. 90-х рр. XIX ст. практично в кожному повіті Чернігівської губернії як дорадчі органи при земських управах. На його думку, їм бракувало натхнення у проведенні господарських заходів з тієї причини, що їхні зусилля могли бути зведені нанівець представниками уряду. Він закидає, також, членам економічних рад недостатньо професійну підготовку. Автор акцентує увагу на їхньому класовому представництві. "Заметно также было, что в среде экономических советов не много сравнительно места отводилось представителям трудовой

деревни, то есть тому элементу, ради которого собственно создавалась обычно сельскохозяйственная организация" [5, с. 70].

Найбільш успішним заходом повітових земств Е.Гарлицький вважає організацію сільськогосподарських складів. "Видимо, дело это оказалось жизненным и обнаружило совершенно естественный рост" – зазначав він [5, с. 70]. Дослідник вказує на переваги земських сільськогосподарських складів, де землероби могли придбати необхідні знаряддя за цінами майже удвічі нижчими, ніж у посередників. До того ж, селяни за бажанням мали можливість отримати їх у кредит на півроку, не сплачуючи при цьому відсотків. Автор наводить в таблиці обіговий капітал земських сільськогосподарських складів, зауважуючи, що далеко не всі вони діяли успішно.

В кінці свого огляду Е.Гарлицький проаналізував витрати земств на сільськогосподарські заходи протягом 1895–1903 рр. Він відзначив, що вони не є точними і до них треба підходити обережно. Наприклад, доволі високі цифри витрат Конотопського земства є нічим іншим, як асигнування на збільшення обігових коштів сільськогосподарського складу.

В цілому автор доволі критично підходить до діяльності повітових земств. На його думку, політична система є одним із головних перешкод для успішного їх розвитку. "В стране, каковы бы ни были её естественные богатства, только свободная и самоопределяющая личность – это естественное слагаемое общества и государства – способно не только жить, но и созидать" – підсумовує він [5, с. 70].

Аналізуючи цей нарис, приходимо до висновку, що його автор людина прогресивних поглядів, представник так званого "третього елементу", для якого небайдужа доля власного народу. Він ґрунтовно проаналізував практично всі аспекти сільськогосподарської діяльності повітових земств, зробив належні висновки. Дане дослідження, з'явилося на шпальтах часопису влітку 1906 р., коли у країні відбувались революційні перетворення. У ньому подана доволі об'єктивна оцінка діяльності земств.

В 1907 р. було опубліковано нарис з історії розвитку сільськогосподарської та економічної діяльності Остерського, Козелецького, Ніжинського, Борзенського, Новгород-Сіверського, Стародубського та Сосницького повітових земств від часу їх виникнення до 1 січня 1905 р. [6].

Того ж року в часописі започаткували практику вміщувати звіти про сільськогосподарську економічну діяльність повітових земств і повітових земських агрономів за 1904 [7] та 1905 рр. [8]. В основу звіту за 1904 р. була покладена інформація з повітових земств. А.Гаршин аналізує діяльність органів місцевого самоврядування за 25-ма напрямками по кожній адміністративно-територіальній одиниці, яка подала відомості. В кінці огляду подається таблиця витрат на економічні потреби по кожному повіту. Проаналізувавши її, ми дізнаємось, яку суму і на що вони витратили протягом 1904 р., скільки субсидій отримали від губернського земства.

Дещо за іншим принципом склав А.Гаршин звіт про діяльність повітового земства за 1905 р. Територію губернії він поділив на три райони: південний, середній, північний. Аналіз діяльності земств подано за 24-ма напрямками. На початку звіту розглядається робота агрономів за вказаний період. Вони подають інформацію про те, які села та установи відвідали, який там стан господарства. Найбільший за обсягом звіт про діяльність сільськогосподарських складів, зокрема, подається таблиця продажу сільськогосподарських знарядь та машин із Борзенського складу, також аналізується діяльність подібних закладів в інших повітах. Як підсумок, автор подав таблицю запланованих і фактичних витрат на сільськогосподарські потреби по кожному повіту.

Традиція розміщати на сторінках часопису річні звіти про діяльність повітових земств продовжилась і в наступні роки. В 1909 р. у розділі "Місцева хроніка" було опубліковано ґрунтовний огляд роботи повітових земств у 1907 р. [9]. Він подавався за попередньою схемою.

Велику кількість цікавої інформації представлено в "ЗСЧГ" про діяльність дрібних сільськогосподарських товариств. Звертає увагу на себе ґрунтовний нарис П.Гавстевича "Обзор деятельности сельскохозяйственных обществ Черниговской губернии за 1913 год" [10]. Він складається з восьми розділів. На початку автор подає кількість кооперативів у кожному повіті, час їх виникнення, склад, керівні органи. Далі аналізує заходи сільськогосподарських товариств із розповсюдження агрономічних знань поза-шкільним шляхом, зокрема, розглядає роботу бібліотек, діяльність курсів, характер бесід та читань, виставки. Зупиняється він також на організації дослідних полів та ділянок, прокатних станцій. Окремий розділ присвячений тваринництву. Потім автор

зосереджує увагу на заходах товариств, спрямованих на поліпшення садівництва, бджільництва, сприянні кооперативам, навчальним ремісничим майстерням.

У кінці нарису Є.Гавствич викладає власний погляд на діяльність сільськогосподарських товариств: "В заключении должны признать, что при всей неудовлетворительности многих мероприятий сельскохозяйственных обществ, зависящих как от неправильной организации, так и от недостатка работников, при всей очевидной недостаточности одного только денежного содействия в виде субсидий, без надлежащего кредитования со стороны Земств и Департамента Земледелия... при всей колоссальной инертности нашего хлебороба, привыкшего к своему индивидуальному хозяйству и не имеющего общественно-хозяйственных навыков; при всех этих неблагоприятных условиях сельскохозяйственные общества имеют известное значение как в системе местных агрономических мероприятий, так и в местной культурно-просветительской работе, какие из этих двух заслуг общества окажутся более продуктивной в ближайшем будущем сказать трудно" [10, с. 149–150]. Автор закликає земство надати сільськогосподарським товариствам більш дієву підтримку.

Крім розглянутої вище ґрунтовної праці, у часописі "ЗСЧГ" регулярно розміщали невеликі відомості про діяльність окремих кооперативів. У номерах журналу тільки за 1909 р. подано матеріал про роботу Довжицького сільськогосподарського товариства, Шаповалівського (ЗСЧГ. – 1909. – №5), пізніше було надруковано матеріал про роботу Спаського, Собичького, Обтовського (ЗСЧГ. – 1911. – №6), Почепського (ЗСЧГ. – 1911. – №8) кооперативів. Як бачимо, часопис пропагував на своїх сторінках діяльність сільськогосподарських товариств. Він містив також "Нормальний статут" дрібних сільськогосподарських товариств (ЗСЧГ. – 1909. – №3).

Крім того, на шпальтах "ЗСЧГ" подавалась інформація про діяльність кредитних позиково-ощадних товариств на селі (ЗСЧГ. – 1909. – №10).

Значну увагу приділяв часопис роботі земських установ. З року в рік він публікував репортажі про губернські та повітові збори земських гласних, а також їх доповіді з окремих проблем. Пізніше, коли почали працювати економічні ради, з'явилися огляди про те, які питання на них обговорювались.

Необхідно зазначити, що "ЗСЧГ" з 1913 р. виходив окремими виданнями. Протягом двох років побачили світ п'ять його

випусків. Про один із них, присвячений сільськогосподарським товариствам говорилось раніше. Хотілося додати про матеріал, розміщений в часописі за 1914 р. У ньому надруковано цінні статистичні джерела про землеволодіння в Чернігівській губернії, сільське господарство, торгівлю [11].

Аналіз публікацій, представлених на сторінках "ЗСЧГ", свідчить, що він є одним із найважливіших комплексних джерел з аграрної історії не тільки Чернігово-Сіверщини, але й усєї країни. Значна кількість статей, оглядів, рецензій мають загальноукраїнське значення. Тому вони потребують ґрунтовного вивчення.

Література

1. Дудко В. По сторінках "Земского сборника" // Вітчизна. – 1986. – №5. – С. 180–182.
2. Гапієнко А. Історико-краєзнавчі матеріали в "Земском сборнике Черниговской губернии" // Сіверянський літопис. – 1995. – №3. – С. 97–101.
3. Демченко Т. "Земский сборник Черниговской губернии" // Енциклопедія історії України: В 5 т. / Ред. колегія: В.Смолій та інші. – К.: Наукова думка, 2005. – Т. 3 – С. 354–355.
4. Гарлицкий Е. Опыт очерка сельскохозяйственной деятельности уездных земств Черниговской губернии за девятилетие 1895–1903 гг. // ЗСЧГ. – 1906. – №6. – С. 37–81.
5. Гарлицкий Е. Опыт очерка сельскохозяйственной деятельности уездных земств Черниговской губернии за девятилетие 1895–1903 гг. // ЗСЧГ. – 1906. – №7–8. – С. 19–59.
6. Краткие исторические очерки о сельскохозяйственной экономической деятельности Остёрского, Козелецкого, Нежинского, Борзенского, Новгород-Северского, Стародубского и Сосницкого уездного земств за время со дня возникновения такой деятельности до 1 января 1968 года // ЗСЧГ. – 1907. – №3. – С. 96–121; №4. – С. 74–121.
7. Отчёт о сельскохозяйственной экономической деятельности уездных земств, уездных земских агрономов за 1904 год / Сост.: А.Гаршин // ЗСЧГ. – 1907. – №3. – С. 159–186.
8. Отчёт о деятельности уездных земств по сельскохозяйственных и экономических мероприятиях за 1905 год / Сост.: А.Гаршин // ЗСЧГ. – 1907. – №1–2. – С. 172–242.
9. Экономические мероприятия уездных земств Черниговской губернии в 1907 году / Сост.: А.Гаршин // ЗСЧГ. – 1909. – №3. – С. 120–168.
10. Обзор деятельности сельскохозяйственных обществ Черниговской губернии в 1913 г. / Сост.: П.Гавстевич // ЗСЧГ. – 1915. – Вып. 2. – С. 3–151.
11. Главнейшие итоги для характеристики Черниговской губернии в статистическо-экономическом отношении / Сост.: А.Дядиченко // ЗСЧГ. – 1914. – Вып. 1 – С. 1–112.

Місцева влада і міське самоврядування в Чернігівській губернії (70–80-і рр. XIX ст.)

Як і у др. пол. XIX ст., так і зараз Україна зіткнулася із проблемою визначення місця і ролі місцевого самоврядування і його керівництва в системі розподілу повноважень між центральними і місцевими органами влади. Тому слід скористатись історичним досвідом державного будівництва. І, перш за все, варто звернути увагу на суть і характер тих перетворень, що відбулися в органах місцевого самоврядування внаслідок реалізації державної теорії самоврядування в реформах др. пол. XIX ст. Такий аналіз дасть можливість краще визначити ті межі, за якими місцеве самоврядування перетворюється на безправний додаток державного апарату, втрачає своє основне призначення – бути формою самоорганізації населення, яка "знімає" з центральної влади заздалегідь визначене коло місцевих, а також загальнодержавних справ.

Починаючи з часу реалізації реформи 1870 р., багато дослідників торкалися різних аспектів підготовки і впровадження міського самоврядування (І.Фесенко, О.Михайловський, К.Пажитнов та ін.) [1]. Деякі роботи були присвячені взаємовідносинам міських суспільних управлінь із губернською адміністрацією і поліцією (П.Подлигайлов та ін.) [2]. Чисельні праці представників радянської історіографії розширили коло досліджуваних питань і зробили спробу об'єктивного аналізу міської реформи 1870 р. (В.Нардова, Л.Писарькова, М.Єрошкін та ін.) [3]. Характерна риса сучасних досліджень пов'язана зі змінами методології досліджень. Головним стає не класова боротьба в містах, а загальнолюдські цінності [4].

Як відомо, органи міського громадського управління в дореволюційній Росії були поряд із земствами одним із найсвоєрідніших інститутів політичної системи самодержавства періоду становлення індустріального суспільства. Вони були спробою поєднання принципів самостійності й ліберальних основ у системі місцевого управління з жорстким централізмом усього державного апарату. Така система управління була зумовлена авторитарним політичним режимом. Принципи "самоврядування", закладені в основу земської, а потім і міської реформ, деякою

мірою відповідали інтересам й самого уряду, тому що дозволяли йому передати громадському управлінню частину справ, якою все складніше було відати бюрократичному апаратові [5, с. 245].

Міське положення 1870 р. стало певним кроком уперед порівняно з дореформеним порядком організації міського управління. Відповідно до потреб буржуазного розвитку міст замість станового прийшло представництво, яке ґрунтувалося на буржуазному майновому цензі, нерівність якого для різних категорій городян надавала виборчому закону недемократичний характер. Структура міського управління була узгоджена з нормами буржуазного права. Міські думи в межах відведеної до їх сфери діяльності були наділені відомою самостійністю й незалежністю від адміністрації. Але реформа, хоча й носила буржуазний характер, не була до кінця послідовною.

Визначивши достатньо широку компетенцію міських дум, Міське положення разом із тим не забезпечило реальні умови для їх успішної діяльності. Коло прав і обов'язків органів міського самоврядування не було точно визначено, що дозволяло урядовій адміністрації втручатися в їх діяльність. Міські думи не мали примусової влади. Контроль із боку губернської адміністрації створював зайві ускладнення в роботі дум. Органи самоврядування мали незначні матеріальні можливості. Роз'єднаність міських дум, відсутність центрального органу, який би об'єднував їх у масштабі всієї країни, – усе це відбивалося на результатах роботи. Самодержавство суворо слідкувало за тим, щоб діяльність органів самоврядування була чітко обмеженою місцевими рамками. Умови досить обмеженої самостійності перешкождали нормальному функціонуванню міських установ.

Більшість недоліків міського громадського управління пояснювалася відсутністю традиційного досвіду громадської муніципальної практики.

З огляду на це, актуальною є проблема взаємовідносин суспільних управлінь і місцевих адміністрацій. Проте, знайомство з відповідною літературою засвідчує недостатній рівень вивчення проблеми на регіональному рівні. Зокрема, і сьогодні дане питання залишається маловивченим у такому специфічному регіоні України, як Чернігівщина. Глибоке дослідження різних сфер міського господарства сприятиме вивченню історії міст в цілому.

Як уже відзначалося, Положення 1870 р., передаючи частину питань місцевого міського господарства і благоустрою у розпо-

рядження новоутворених суспільних управлінь, в той же час зобов'язувало поліцію "оказывать содействие к исполнению законных его требований" (ст. 6 Міського положення) [6, с. 547]. Так, широко окреслені обов'язки поліції повинні були сприяти тому, що в разі потреби з боку міського управління поліція виступала б у ролі виконавчих органів.

Деякі чиновники з канцелярії Чернігівського губернатора навіть побоювалися при реалізації Положення 1870 р., що таке широке і нечітке формулювання обов'язків поліції буде заважати виконувати їй свої прямі завдання. Однак, у реальному житті ситуація була протилежною. Поліція не надавала допомоги на законні вимоги суспільного управління і повноцінно не виконувала своїх прямих обов'язків з охорони порядку і безпеки в місті. Міське положення (ст. 6) надавало право скаржитися міському управлінню, але міста дуже рідко користувалися цим правом. Міські голови у виключних випадках скаржилися на поліцію губернатора, який, в свою чергу, майже завжди не визнавав дії поліції неправильними [7, арк. 1–2]. Багато статей відповідних законів визначали рівень співробітництва поліції та міських структур:

1. Поліція була зобов'язана стежити за точним виконанням обов'язкових постанов міських дум (ст. 107 Міського положення).

2. Своєчасно повідомляти міському управлінню про всі проблеми, пов'язані з міським благоустроєм (ст. 102).

3. Порушувати судове переслідування за порушення обов'язкових постанов міських дум (ст. 110).

4. Стягувати різного роду недоїмки за зборами та повинностями на користь міста (ст. 138).

5. Передавати окладні листи власникам нерухомого майна і приймати заходи щодо стягування недоїмок [8, с. 547–548].

Саме таким чином Міським положенням 1870 р. були окреслені обов'язки, що повинна була виконувати поліція на вимоги суспільного управління.

У свою чергу і міста повинні були брати участь у витратах на утримання поліції, наймання приміщень для міського поліцейського управління (з опаленням та освітленням) у розмірі, визначеному штатним розкладом. Міста виділяли кошти на провіант, амуніцію і лікування членів поліцейських команд (§§ 6, 8, 9 ст. 139 Міського положення). Майже всі міста Чернігівської губернії виділяли досить значні кошти на зазначені потреби за досить скромних прибутків [9, арк. 1–5].

Чернігівський губернатор у 1879 р. звертався до міського голови Чернігова із проханням, збільшити кошти на утримання нижніх чинів у поліції. Керівництво поліції само вказувало на незадовільний характер комплектації поліції, але пояснювало такий стан речей малими коштами, які вони отримували на роботі. Грошові надбавки, на думку губернатора та поліцмейстера, повинні були стимулювати їх роботу і дати змогу замінити особливо непридатних до роботи в поліції на більш відданих службі. У цьому ж місті губернатор відзначив, що необхідно призначити кошти поліцмейстеру на роз'їзди. Екіпаж і вказані гроші необхідні йому, бо, виконуючи державну службу, він, на думку губернатора, весь свій час віддає на виконання виключно міських потреб [10, арк. 1–6]. Установлені законом обов'язки поліції і міського управління давали змогу кожній стороні вимагати виконання певних заходів. Однак, поліція не завжди з готовністю виконувала звернені до неї законні вимоги.

Міське положення 1870 р. надавало населенню міст право самостійно вести господарство. Суспільне управління вважало, що покладені на нього завдання мали державний характер. Така впевненість сформувалася завдяки тому, що до міської реформи держава без участі населення опікувалася питаннями, які після 1870 р. були передані місцевому суспільному управлінню. Користуючись ст. 6 Міського положення про обов'язковий характер і допомогу у виконанні вимог міського суспільного управління з боку земських і станових установ, міста вимагали обов'язкового фінансування державних виконавчих установ, що допомагали міському господарству і благоустрою. Все це у сукупності вело до того, що міське управління сприймало себе носієм публічної влади, яка вирішувала свої завдання за допомогою державних органів. Міське положення чітко не визначило юридичну різницю в методах і статусі міських та державних установ, що збирали платежі та недоїмки на користь міста і держави (ст. 2065) [11, с. 549].

З іншого боку, міські управління не сприймали свою діяльність як приватну або благодійну, тому що головні цілі їх діяльності були взяті з кола питань державного управління (медицина, освіта, торгівля, промисловість та ін.). Хоча в окремих випадках адміністративні розпорядження прирівнювали міські суспільні управління до приватних товариств і компаній. Міністерство внутрішніх справ прирівняло міські управління до таких компаній і не звільнило від платежів за кореспонденцію. На цій підставі були відхилені у

1876 р. клопотання Чернігова і Мглина про звільнення міських структур від поштових зборів з кореспонденції [12, арк. 285].

Така невизначеність статусу міських структур мала різноманітні негативні наслідки. Якщо міське управління вважало, що його розпорядження мало однакове значення для громадських і державних установ, то, відповідно, і поліція більш наполегливо виконувала ці рішення. Коли ж міські управління були пасивними та не розуміли своєї ролі і місця в житті міст, то їх діяльність зводилася до простого відбування повинностей, відсутності ініціативи і пасивності у вирішенні нагальних потреб міста. Відповідно поводитися і поліція у вказаній ситуації.

Лише у двох містах Чернігівської губернії (Козелець, Конотоп) були відмічені наполегливі вимоги міських управ до поліції стосовно збирання міських недоїмок. Міські голови вказаних міст зазначали у своїх звітах за 1881 р., що зверталися декілька разів до поліції щодо збору недоїмок на користь міста (в Конотопі 6 разів, у Козельці – 5) за оренду місць на ринкових площах. Поліція відмовлялася від виконання цих завдань, посилаючись на те, що це не було прописано в Міському положенні (ст. 128, 138). Поліційне керівництво вважало, що стягнення таких недоїмок повинно відбуватися в суворому порядку [13, арк. 64].

Губернське правління і губернатор, до яких звернулися міські управи за допомогою у вирішенні цього питання, не одержали підтримки. Вказавши на нечітке трактування обов'язків поліції в Міському положенні (ст. 116, 128, 138) та рішення Сенату (від 22 лютого 1878 р. №1172), він поклав відповідальність за недоїмки на міські структури [14, с. 550–551].

Складність відносин місцевої поліції та міського суспільного управління взагалі та у справі збирання міських недоїмок можна простежити на прикладі вирішення різних господарських питань в містах Чернігівської губернії. Чернігівський міський голова відзначав у 1881 р., що на утримання поліції йшло 10 % всього міського бюджету. У той же час він зазначав, що поліція докладала максимум зусиль у збиранні недоїмок на користь держави, а міські недоїмки залишали поза увагою. В 1881 р. сума недоїмки міського оціночного збору становила 3000 крб. Усі скарги міських установ не дали результатів [15, арк. 50].

Не поодинокими були скарги мешканців міст на поліцію щодо зловживань при зборі недоїмок. Сплативши недоїмки чиновнику з поліції, особа досить часто отримувала повторне повідомлення

про свій борг і не могла довести факт попередньої сплати коштів на користь міста [16, арк. 51–60]. Саме тому майже одноставно міські управи вказували на головну причину накопичення недоїмок – існуючу незадовільну систему їх збирання. У Конотопі після клопотань управи дума дозволила призначити спеціального посадовця, який відповідав за збирання платежів і недоїмок. Ніжинська міська дума виступила з клопотанням дозволити мати в управі чиновника з поліції, який би виконував постанови міського управління (щоб його роботу фінансувала держава). Ця ініціатива залишилася поза увагою губернської влади. Аналогічна ситуація була відмічена і в м.Мглин [17, с. 552].

Подібне відношення поліції по виконанню рішень міського суспільного управління сприяло формуванню в останнього думки про недоцільність використання поліції для вирішення міських потреб. Чернігівський міський голова у вищезгаданій записці відзначав, що у міського населення поширеною була думка, що "... поліція служить державним особам та установам, а ніяк не місту і його мешканцям" [18, арк. 52]. Головною причиною такого стану речей чиновник вважав повну залежність поліції від свавілля і навіть примх адміністрації. Існували пропозиції щодо доцільності створення спеціальних установ для виконання постанов органів міського управління. Створивши губернське з міських справ присутствіє, держава сподівалася вирішити вказаний конфлікт між різними владними структурами в місті. До складу новоствореної структури входили особи, які займали найвищі посади у губернських установах (губернатор, віце-губернатор, голова казенної палати, прокурор окружного суду, голова з'їзду мирових суддів, голова земської управи, міський голова). Рішення присутствія негайно виконувалися.

Губернське з міських справ присутствіє виконувало такі завдання: 1) розпорядження щодо збирання обов'язкових повинностей на користь міста (ст. 12 Міського положення); 2) передача під суд посадових осіб суспільного управління, крім міського голови (ст. 158); 3) вирішення суперечок між міським головою та управою, міською управою і думою (ст. 77, 80); 4) скарги: а) на неправильно складені виборчі списки (ст. 29), б) загальні порушення на виборах (ст. 45); в) на неправильне обрання посадових осіб суспільного міського управління (ст. 93), г) на незаконні постанови думи (ст. 150); 5) вирішення суперечок між суспільним міським управлінням та урядовими, земськими і становими

органами щодо обов'язків, компетенції та ін. Ступінь влади присутствія визначала ст. 11 Міського положення, за якою воно мало право: 1) розглядати законність постанов міського управління, 2) обговорювати складені думами обов'язкові для мешканців постанови [19, с. 553].

Створивши губернське з міських справ присутствіє, держава сподівалася, що це буде самостійна і незалежна місцева касаційна інстанція з судово-адміністративними правами. В реальному житті ситуація була іншою. За період 1876–1880 рр. із 68 засідань присутствія тільки 8 відбулося згідно з вимогою Міського положення (7 осіб). Всі інші 60 засідань пройшли за присутності 4–5 членів [20, с. 554].

Наведені дані вказують на той факт, що, отримавши досить значні повноваження присутствія, його члени проявляли байдужість до міських потреб. Місцеві чиновники вважали однією з важливих причин такого становища залежність членів присутствія від губернатора. Стаття 152 Міського положення чітко не вказувала, як повинно було відбуватися голосування (відкрито чи таємно). Тому, на думку чиновників, під час відкритого голосування члени присутствія боялися займати принципову позицію у вирішенні конкретних питань.

Необхідно також відзначити, що коло питань, якими займався міське управління, не визнавалося ні губернатором, ні губернським присутствієм. Крім цього, губернатор часто не давав ходу скаргам міста на незаконні дії місцевої адміністрації.

Такий стан речей ілюструє випадок про зруйнування міських городів загоном поліції в Чернігові у 1879 р. Орендар Єршов звернувся зі скаргою на поліцію до управи і вимагав компенсувати свої втрати (1900 р.). На звернення управи до поліцмейстера про необхідність розслідування місто отримало відповідь, що поліцмейстер не зобов'язаний нічого пояснювати управі, бо він підзвітний лише безпосередньому начальству. У цій суперечці губернатор підтримав дії поліції [21, арк. 56–58]. Хоча за декілька місяців до цього інциденту за клопотанням губернатора міська дума збільшила кошти поліцмейстеру на роз'їзди до 300 р. Причиною для цього було те, що, виконуючи державну службу, поліцмейстер, разом із тим, служить майже виключно самому місту.

Отже, місцева адміністрація втручалася в господарські справи міст, які були виключно в компетенції міського управління. При цьому адміністрація залишала без уваги справедливі скарги на

свої незаконні дії і розпорядження. З іншого боку, спостерігалася бездіяльність місцевої адміністрації, коли відповідно до чинного законодавства вона повинна була діяти. Закон покладав на губернатора обов'язок нагляду за законністю дій місцевих суспільних управлінь. У тому числі це стосувалося питання складання міських кошторисів (їх своєчасне складання та затвердження управами та думами). У більшості ж міст Чернігівської губернії їх складали і затверджували у другій половині кошторисного року, що фактично позбавляло сенсу формування бюджетів. Звичайною практикою в містах губернії були випадки представлення управами звітів про виконання кошторисів через декілька років. Думи також протягом декількох років не затверджували звіти управ. Такий стан речей був поширений, не дивлячись на постанову Міністерства внутрішніх справ 1876 р., яка зобов'язувала губернаторів слідкувати за своєчасним затвердженням міськими думами кошторисів. У 1881 р. в більшості міських дум Чернігівської губернії не було ладу в їх діяльності. Чернігівська ж міська дума не розглянула і не затвердила жодного річного звіту управи за весь час упровадження Міського положення 1870 р. [22, с. 558–559].

Проте, попри всі недоліки Положення 1870 р., міські думи в рамках наданих їм прав та повноважень змогли довести життєздатність органів самоврядування й певну ефективність їх діяльності. Порівняно з несформованими міськими установами, нові органи самоврядування досягли позитивних результатів передусім у галузі освіти, медичного обслуговування населення, громадського "призрения". За висловом Г.А.Джаншиєва, "как ни крупны были некоторые недостатки Городового положения, проникавший его дух самоуправления и дарованное им право самостоятельного управления городскими делами были так благотворны, необходимы и современны, что не могли не оставить отрадного следа в истории русской культуры" [23, с. 540]. Реформа 1870 р., незважаючи на певні недоліки, все ж таки вивела російські міста із "застою" та активізувала їхню діяльність. Міське положення дозволило говорити про реальні передумови формування в Російській імперії муніципального права [24, с. 246].

Та, незважаючи на такі, досить скромні успіхи, самодержавство вбачало у самоврядуванні певну загрозу існуючому ладу. Ще у 70-і рр. у державних колах починає домінувати думка, що кризові явища у суспільстві і, перш за все, революційний рух –

наслідки реформ. Із поч. 80-х рр. ряд законодавчих пропозицій було спрямовано на те, щоб частково обмежити дію принципів самоврядування, проголошених у післяреформеному законодавстві. Розгорнута програма контрреформ була викладена Д.А.Толстим у його доповіді царю від 18 грудня 1886 р. Ця програма передбачала, що земські й міські громадські установи повинні бути введені в загальний устрій державних установ шляхом максимального посилення підпорядкованості громадського управління бюрократичному апарату. "Бюрократии, – писав Г.І.Шрейдер, – даже мнимая и номинальная самостоятельность выборных общественных учреждений представлялась совершенно непереносимой и принципиально недопустимой, как начало не только будто бы антиправительственная, но даже антигосударственная, анархическая" [25, с. 186]. Пропонувалося, поперше, розширити повноваження Міністерства внутрішніх справ із наглядом за земськими, міськими і селянськими закладами, подруге, обмежити початок виборності при заміщенні посад місцевого громадського управління на користь системи урядового призначення. Одночасно ставилося питання про розширення участі дворянства в місцевому управлінні [26, с. 244].

Наведені факти дозволяють зробити певні висновки. Відношення вищої губернської влади до міських суспільних управлінь характеризувалося непослідовністю, нерішучістю і відсутністю визначеності на сутність цих відносин. Губернатор часто втручався в господарську діяльність новостворених міських структур і одночасно не підтримував їх законні вимоги. Взаємовідносини між поліцією і міським суспільним управлінням не були конструктивними. Наслідком цього був низький рівень виконання обов'язкових постанов, дефіцит міських бюджетів. І це при тому, що значна частина всіх міських прибутків ($\approx 25\%$) йшло на утримання поліції. Вона не виконувала на належному рівні своїх обов'язків як виконавчий орган міських суспільних управлінь.

Як видно із представленого матеріалу, проблеми вивчення реалізації міської реформи 1870 р. на регіональному рівні надзвичайно важливі. Подальшої на всеукраїнському і регіональному рівні наукової розробки потребують питання темпів урбанізаційних процесів, соціального, національного складу органів міського самоврядування та причин недостатньої ефективності їх роботи.

Література

1. Фесенко И.О. К вопросу о реформе городских общественных управлений: В 2 ч. – Х., 1890; Михайловский А.Г. Реформа городского самоуправления в России. – М., 1908; Пажитнов К.А. Городское и земское самоуправление // Великие реформы шестидесятых годов в прошлом и настоящем. – СПб., 1913. – С. 31–52.
2. Подлыгайлов П.Н. Местное управление в России. – СПб., 1884.
3. Нардова В.А. Городское самоуправление в России в 60-х – начале 90 – х годов XIX в. – Л., 1984; Писарькова Л. Социальный состав городских гласных накануне контрреформы 1892 года // История СССР. – 1989. – №6. – С. 152–160; Ерошкин Н.П. История государственных учреждений дореволюционной России. – М., 1968.
4. Реент О.П. Деякі проблеми історії України XIX – початку XX ст.: стан і перспективи наукової розробки // УІЖ. – 2000. – №2. – С. 3–26; Нардова В.А. Самодержавие и городские думы в России в конце XIX – начале XX века. – СПб., 1994; Дойников И.В. Городская реформа 1870 г. и становление городского самоуправления в России (государственно-правовые исследования: Автореф. дис. ... канд. истор. наук. – М., 1991; Гуменюк А.О. Міста Правобережної України в II половині XIX ст.: Автореф. дис. ... канд. істор. наук. – К., 1993; Плаксі Т. Міське самоврядування Середньої Наддніпрянщини в другій половині XIX – на початку XX століть: Автореф. дис. ... канд. істор. наук. – Запоріжжя, 2001; Марченко О. Міське самоврядування на півдні України у другій половині XIX ст.: Автореф. дис. ... канд. істор. наук. – О., 1997; Щерба Т. Міське самоуправління на Правобережній Україні у другій половині XIX ст.: Автореф. дис. ... канд. істор. наук. – Донецьк, 2001; Шара Л. Становлення органів самоврядування в містах і посадах Чернігівської губернії в останній третині XIX ст.: Автореф. дис. ... канд. історич. наук. – Х., 2003.
5. Медведєв Ю.Л. Міське положення 1892 року, як законодавча реалізація державної теорії місцевого самоврядування // Матеріали XI історико-правової конференції "Місцеві органи державної влади та самоврядування: історико-правовий аспект". – Суми, 2004. – С. 244–253.
6. Записка сенатора А.Половцова о состоянии общественного управления и хозяйства в городах Черниговской губернии. – СПб., 1882. – Ч. II.
7. Російська національна бібліотека м.Санкт-Петербург (далі РНБ), ф. 600, спр. 1716.
8. Записка сенатора А.Половцова о состоянии общественного управления и хозяйства в городах Черниговской губернии. – СПб., 1882. – Ч. II.
9. РНБ, ф. 600, спр. 1403.
10. РНБ, ф. 600, спр. 1407.

11. Записка сенатора А.Половцова о состоянии общественного управления и хозяйства в городах Черниговской губернии. – СПб., 1882. – Ч. II.
12. РНБ, ф. 600, спр. 1637.
13. РНБ, ф. 600, спр. 1638.
14. Записка сенатора А.Половцова о состоянии общественного управления и хозяйства в городах Черниговской губернии. – СПб., 1882. – Ч. II.
15. РНБ, ф. 600, спр. 1418.
16. Там само.
17. Записка сенатора А.Половцова о состоянии общественного управления и хозяйства в городах Черниговской губернии. – СПб., 1882. – Ч. II.
18. РНБ, ф. 600, спр. 1418.
19. Записка сенатора А.Половцова о состоянии общественного управления и хозяйства в городах Черниговской губернии. – СПб., 1882. – Ч. II.
20. Там само.
21. РНБ, ф. 600, спр. 1723.
22. Записка сенатора А.Половцова о состоянии общественного управления и хозяйства в городах Черниговской губернии. – СПб., 1882. – Ч. II.
23. Джаншиев Г. Из эпохи великих реформ. Исторические очерки. – 5-е изд., доп. – М., 1894.
24. Медведєв Ю.Л. Міське положення 1892 року, як законодавча реалізація державної теорії місцевого самоврядування // Матеріали XI історико-правової конференції "Місцеві органи державної влади та самоврядування: історико-правовий аспект". – Суми, 2004. – С. 244–253.
25. История России в XIX веке. – Б.м., б.г. – Т. 5: Эпоха реакции.
26. Нардова В.А. Городское самоуправление в России в 60-х – начале 90-х годов XIX века. – Л., 1884.

А.І.Берестовий

**Податкові платежі та недоїмка
в оподаткуванні українського селянства
Російської імперії у др. пол. XIX ст.**

Податки є однією з найважливіших правових та фінансових категорій. Історично склалося так, що вони є найдавнішою формою фінансових відносин між державою і членами суспільства. Саме виникнення держави спричинило появу платежів та внесків до казни для фінансового забезпечення виконання функцій держави. Спочатку ці внески здійснювались у натура-

льній формі, а з розвитком товарно-грошових відносин відбувся перехід до грошової форми оподаткування. Значення і місце податкових важелів у системі методів державного регулювання економіки ставить високі вимоги до знань про оподаткування, що і обумовлює актуальність представленої статті. У сучасних умовах такі вимоги стрімко зростають, стимулюючи поглиблення досліджень у цій сфері, яке передбачає насамперед звернення до досвіду реформування системи оподаткування у попередні історичні періоди.

Аналіз історіографії засвідчує, що оподаткування українського селянства в Російській імперії у др. пол. XIX ст. знайшло своє відображення у працях А.Пешехонова, А.Погребінського, В.Чернухи, Н.Ананьїч, В.Жвалюка та інших. Разом із тим, на нашу думку, означена проблема потребує більш глибокого вивчення і подальшої розробки. Мета роботи – проаналізувати податкові платежі і оподаткування українського селянства у пореформений період, причини виникнення недоїмок та шляхи їхнього подолання. Об'єкт дослідження – податкові платежі українського селянства у др. пол. XIX ст.; предмет – рівень виконання селянами своїх податкових зобов'язань, система заходів щодо зменшення недоїмок.

Податки – це примусові збори постійного характеру, які уряд або органи місцевого самоуправління утримують на власні потреби з населення, незалежно від конкретних послуг, які надаються державними або громадськими закладами платникам податків. Право держави утримувати податки і обов'язок населення їх сплачувати зумовлені необхідністю існування уряду та його діяльності. З економічної точки зору існування податків може бути пояснено і виправдано характером тих послуг, які держава надає населенню. Головна фінансова мета податків – доставити в казну кошти для задоволення державних потреб, для яких недостатньо доходів від інших джерел. Слід зауважити, що основний податковий тягар у Російській імперії у др. пол. XIX ст. припадав на селянство, а матеріальними благами від отриманих коштів користувалися інші верстви суспільства.

Значну увагу вітчизняні дослідники приділяли висвітленню процесу та наслідкам перекладання податків, зазначаючи, що т.зв. "перекладання" або "пересування" давали можливість примусити споживача сплатити необхідну суму. Так, наприклад, М.Алексеєнко наводить такий приклад перекладання податків:

"... хліб містить у видатках виробництва поземельний податок, з яким і продається булочнику; булочник додає до вартості хліба домовий та промисловий податок; робітник сплачує в ціні за шматок хліба – поземельний, домовий, промисловий і податок на споживання хліба". Таким чином, перекидання податків є безкінечним процесом, в результаті якого податкова система потрапляє у замкнуте коло.

Система оподаткування в українському селі Російської імперії в окреслений період завжди перебувала у тісному співвідношенні з державними потребами. Так, наприклад, тиск податкового тягаря суттєво зростав у періоди, коли держава брала участь у війнах, зокрема під час російсько-японської та Першої світової.

З огляду на нерівномірність системи прямого оподаткування у бюджеті (державному розписі – А.Б.) постійно виникали недоїмки. Причинами зниження платоспроможності (а як наслідок – неможливості сплати податків у повному обсязі як селян, так і поміщиків) найчастіше були неврожаї та різні природні катаклізми, зокрема шкідники тощо. Так, у 1868 р. Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернаторств запровадила додаткову "ховрашкову натуральну повинність". Її суть полягала у тому, що селяни під час сплати податків зобов'язувались здавати 20 шкірок ховрашків. Унаслідок впровадження зазначеної повинності з винищення шкідливих тварин, показники врожайності покращились і недоїмка по Київській губернії вже у 1869 р. зменшилася на 18%.

Значну увагу запобіганню накопичення недоїмок приділяв Київський, Подільський і Волинський генерал-губернатор. Так, зокрема, у 1864 р. ним було видано наказ поліцейським установам про посилення заходів щодо стягнення податків та зменшення недоїмок. Генерал-губернатор зобов'язував поліцмейстерів щомісяця надавати йому відомості про заходи з покращення показників сплати податків та ліквідації недоїмок, наголошуючи, що ті посадові особи, які не зможуть покращити стан справ, будуть звільнені зі своїх посад.

Яскравим прикладом неможливості своєчасної сплати платежів були звернення поміщиків із проханням у наданні певних податкових пільг. Так, зокрема, у 1862 р. поміщики Київської губернії Різніч та Добровольський звернулися із проханням відстрочити сплату податків на 2 роки, щоб за наступні 5 років сплатити їх у повному обсязі, не відшкодовуючи пеню. Причиною

такого звернення вони називали винищення сараною більшості їхніх посівів та сінокосів. 23 червня 1862 р. Кредитна канцелярія Міністерства фінансів частково задовольнила клопотання, надавши відстрочку у платежах, але лише на 1 рік. Гарантією повернення несвоєчасно сплачених податків були маєтки поміщиків Різніча та Добровольського, які таким чином виступали заставою.

Накопичення недоїмок викликало стурбованість і Департаменту поліції Міністерства внутрішніх справ, який систематично розсилав губернаторам рекомендації з вдосконалення системи стягнення податків із селян. Спостереження за надходженням податків і підрахунок недоїмок покладалися на казначейства. Вони зобов'язувалися у тижневий термін по закінченню сплати податків та інших окладних зборів укласти реєстри недоїмок. У них мали міститися поіменні реєстри боржників. Ці документи направлялися до поліцейського управління та казенної палати. Казенні палати, у свою чергу, зобов'язувалися не тільки підраховувати недоїмки, а й надавати губернським та місцевим установам пропозиції щодо покращання стану сплати податків. Поліцейські управління мали звітуватися губернському начальству про здійснені заходи з ліквідації недоїмки.

Таким чином, обов'язки зі стягнення недоїмок розподілялися між казенними палатами та поліцейськими управліннями. Перші контролювали своєчасність та обсяги надходження податків, другі – вживали передбачені тогочасним законодавством заходи із стягнення недоїмок.

Податковий апарат Російської імперії др. пол. XIX ст. неодноразово припускався помилок під час стягнення податків із селян. Причини полягали у низькій обізнаності селян у податковому законодавстві, некомпетентності чиновників, навмисному завищенні податкових ставок для селян. Про це свідчать звернення селян до губернатора з проханням переглянути суми, що ними сплачувалися, і перерахувати розмір податків за той чи інший період.

Наслідком несприятливих економічних умов, неможливості своєчасної сплати податків та ліквідації недоїмки у др. пол. XIX ст. стало відхідництво. Багато збіднілих селян з Київської, Полтавської, Харківської і Чернігівської губерній йшли на заробітки в Таврійську і Херсонську губернії, з Подільської і Волинської – в Бессарабію. Більшість мігрувала у південні губернії, де наприкінці XIX ст. густина населення на 1 км² версту була в 2,5 рази нижча, ніж на Лівобережжі й Правобережжі. У південних губерніях селянська робота оплачувалася значно краще, крім того, умови

оренди та купівлі землі були сприятливішими. Наприкінці XIX ст. на польових роботах в Київській губернії було зайнято 45% відхідників, у промисловості – 26%, на службі – 26%, на богомілля ходило 3%.

Таким чином, непосильний податковий тягар, накопичення недоїмок, малоземелля сприяли розвитку міграційних процесів, які свідчили про нерівномірність обкладання податками, погіршення соціально-економічного становища селянства, його майнове розшарування, зниження платоспроможності.

Література

1. Пешехонов А.В. Экономическое положение крестьян в пореформенное время. – М., 1911. – 235 с.
2. Погребинский А.П. Очерки истории финансов дореволюционной России. – М., 1954. – 268 с.
3. Чернуха В.Г. Крестьянский вопрос в правительственной политике России (60–70 гг. XIX в.). – Л., Наука, 1972. – 226 с.
4. Ананьич Н.И. К истории податных реформ 1880-х годов (Введение дополнительных сборов к промысловому налогу: 3-процентного и раскладного) // История СССР. – 1979. – №1–2. – С. 158–173.
5. Жвалюк В.Р. Податкові органи Російської імперії в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. – К., 2001. – 176 с.
6. Ходский Л.В. Основы государственного хозяйства. – Спб., 1901. – 586 с.
7. Алексеенко М. Общая теория переложения налогов. – Х., 1870. – 17 с.
8. Центральний державний історичний архів м.Кисва (далі – ЦДІАК), ф. 442, оп. 47, спр. 317, арк. 26–26 зв.
9. ЦДІАК, ф. 442, оп. 51, спр. 375, арк. 21 зв. – 22.
10. ЦДІАК, ф. 442, оп. 96, спр. 54, арк. 8–8 зв.
11. ЦДІАК, ф. 442, оп. 38, спр. 409, арк. 4–6.
12. ЦДІАК, ф. 442, оп. 38, спр. 409, арк. 18.
13. ЦДІАК, ф. 442, оп. 38, спр. 409, арк. 18 зв.
14. ЦДІАК, ф. 442, оп. 100, спр. 209, арк. 44.
15. ЦДІАК, ф. 442, оп. 38, спр. 409, арк. 45.
16. ЦДІАК, ф. 1191, оп. 1, спр. 298, арк. 1.
17. Иванов Л.М. О капиталистической и отработанной системах в сельском хозяйстве помещиков на Украине в конце XIX века // Вопросы истории сельского хозяйства, крестьянства и революционного движения в России: Сборник статей. – Москва, 1961 – 315 с.
18. Вовк Ю.І. Українське селянство в соціально-економічній структурі суспільства на початку XX століття: Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. – Черкаси, 2002. – 188 с.

Перший голова Чернігівської губернської земської управи К.Є.Троцина

Створені відповідно до Положення про земські установи від 1 січня 1864 р. органи місцевого самоврядування більше ніж за півстоліття свого існування провели значну роботу з підвищення економічного добробуту, медичного обслуговування та освітньо-культурного рівня населення, опікувалися різними галузями соціально-економічної та гуманітарної сфер. Їхня багатогранна діяльність привертала увагу дослідників, але доробок керівників виконавчих органів земств ще не знайшов належного висвітлення в історичній літературі. Так, протягом 1865–1919 рр. Чернігівське земство очолювали одинадцять голів губернської земської управи, однак інформація про переважну більшість з них відсутня навіть у науково-довідкових виданнях [1].

Кожен із голів Чернігівської губернської земської управи намагався, у міру можливостей, здібностей, за підтримки державних органів влади чи навпаки їх протидії, покращити становище населення губернії. Однак найтяжче, напевно, довелося першому керівникові К.Є.Троцині, на плечі якого випав тягар створення органів місцевого самоврядування у Чернігівській губернії.

Костянтин Єлисейович Троцина народився 13 квітня 1827 р. у с.Карпилівка Прилуцького повіту Полтавської губернії у дворянській родині козацького походження. Його батько – Єлисей Якимович (1776–1849) служив у гвардії унтер-офіцером, а потім у "Государственной Юстиц-Коллегии Лифляндских, Эстляндских и Финляндских дел". У 1802 р. він був звільнений колезьким асесором, але продовжив службу хорунжим Прилуцького повіту (1807 р.), а потім Полтавським совісним суддею. Був нагороджений орденом Св. Володимира IV ступеня. Володів селами Карпилівкою та Охоньками Прилуцького повіту Полтавської губернії, маючи значні земельні масиви та майже 1800 душ кріпаків чоловічої статі. Мати К.Є.Троцини – Олена Дмитрівна Алексєєва (близько 1803 – ?) була дочкою дійсного статського радника і отримала від батька у спадок земельні володіння у селах Бакаївці, Вересочі, Дівиці, Перепутни та хутір Яхновщину та 887 душ кріпаків обох статей у Ніжинському повіті Чернігівської губернії [2].

Освіту Костянтин здобув у Ніжинському юридичному лицей князя Безбородька, який готував чиновників судових установ. У 1847 р. К.Є.Троцина закінчив курс навчання, отримавши золоту медаль за твір "Историческое обозрение судебных учреждений от Ивана III до позднейших времен".

28 квітня 1849 р. К.Є.Троцина розпочав службу чиновником канцелярії Петербурзького військового генерал-губернатора з чином губерньського секретаря, а у січні 1850 р. почав виконувати обов'язки столоначальника у Петербурзькій міській думі. Втім, на службі у Петербурзі він залишався недовго – у серпні 1852 р. його було звільнено з посади за власним бажанням.

Підлікувавшись удома, він продовжив службу у системі Міністерства народної освіти: 6 квітня 1855 р. був призначений почесним доглядачем Кобелякського повітового училища, а 8 жовтня 1858 р. був переведений на аналогічну посаду у Переяславське повітове училище Полтавської губернії. На цій посаді перебував до 23 березня 1861 р. [3].

Водночас починається його служба на виборних посадах. У 1860 р. дворянство Ніжинського повіту обрало К.Є.Троцину на посаду голови Ніжинської межової комісії. "За ревну службу" з листопада 1862 р. він був нагороджений орденом Св. Станіслава II ступеня. 19 листопада 1863 р. – затверджений на трьохріччя почесним попечителем Чернігівської гімназії [4].

Реформаторська діяльність імператора Олександра II, і, в першу чергу, здійснення селянської та земської реформ, визначили напрям подальшої діяльності К.Є.Троцини. 31 серпня 1863 р. "з Височайшого соизволення" він був зарахований до Міністерства внутрішніх справ на посаду члена від уряду Чернігівського губерньського у селянських справах присутствія і мав піклуватися справами селянства, звільненого від кріпосного права [5]. Незабаром йому довелося запроваджувати в життя й земську реформу. К.Є.Троцина був включений до складу, створеного 7 липня 1864 р. на чолі з чернігівським губернатором князем С.П.Голіциним, Чернігівського тимчасового губерньського комітету для місцевих розпоряджень щодо введення в дію Положення про земські установи. Комітет, у складі якого були найвищі посадовці губернії (губерньський предводитель дворянства, прокурор, управляючий палатою державних маєтностей, члени губерньського у селянських справах присутствія), мав здійснити організаційну роботу у створенні тимчасових повітових комітетів, організувати

проведення виборів повітових гласних та здійснити контроль за їх відповідністю закону [6].

Протягом липня 1864 р. – травня 1865 р. Комітет провів необхідну роботу, організувавши відповідно до закону вибори повітових гласних, визначив і узгодив з міністром внутрішніх справ строки проведення повітових земських зібрань і 23 червня 1865 р. припинив своє існування [7]. У червні–липні 1865 р. відбулися повітові земські зібрання, а з 25 вересня по 9 жовтня того ж таки року відбулася перша чергова сесія Чернігівського губернського земського зібрання, на якій 28 вересня головою губернської земської управи був обраний більшістю голосів (52 проти 21) К.Є.Троцина [8].

Проблем у новообраного голови було вдосталь. Ще не закінчилось перше губернське земське зібрання, а вже 2 листопада того ж таки року губернська управа приступила до прийняття справ і капіталів від "Приказа Общественного Призрения, Казенной Палаты, Особого в земских повинностях Присутствия" та інших установ [9]. Треба було організувати відповідні земські служби тощо.

Головою губернської управи він пробув лише рік. 9 грудня 1866 р. на черговому губернському земському зібранні голова зборів, губернський предводитель дворянства І.М.Дурново, оголосив заяву голови управи "п.Троцини про неможливість для нього, за незалежними від нього обставинами, займати посаду голови губернської управи, члена училищної ради і члена попечительської ради Чернігівської жіночої гімназії". 14 грудня новим головою управи був обраний О.П.Карпінський [10].

Надалі К.Є.Троцина займався, в основному, своїм великим господарством. 4 квітня 1871 р. він одружився у Ніжині з дочкою штабс-капітана Марією Георгіївною Ракович (1846–?) і мав з нею трьох синів і трьох дочок. До того ж, дружина збільшила його земельні володіння на 687 десятин землі, які мала у Ніжинському повіті поблизу села Курилівка та хуторів Пилипонівському та Захимовському [11].

Водночас К.Є.Троцина продовжував брати активну участь у громадському житті. З 10 грудня 1868 р. Ніжинським повітовим земським зібранням він постійно обирався на трьохріччя на посаду почесного мирового судді у Ніжинському мировому окрузі, а з 1 травня 1869 р. по 24 жовтня 1880 р. був головою з'їзду мирових суддів означеного округу. К.Є.Троцина був звільнений з

цієї посади за власним бажання указом Сенату від 24 жовтня 1880 р. [12].

З 19 серпня 1882 р. він служив у Міністерстві фінансів на посаді чиновника для особливих доручень VI-го класу. За дорученням Міністерства у травні–жовтні 1883 р. вивчав "дійсний стан і рух торгівлі на ярмарках Полтавської і Чернігівської губерній, а саме Вознесенської і Олександрівської у Ромнах, Ільїнської у Полтаві та Воздвиженської у Кролевіці". 20 квітня 1884 р. був звільнений з посади за власним бажанням [13].

Протягом 1887 – 1905 рр. К.Є.Троцина постійно обирався на посаду Ніжинського повітового предводителя дворянства, а у 1903 р. був висунутий кандидатом на посаду губернського предводителя дворянства. Однак похилий вік і поганий стан здоров'я унеможливили його подальшу службу [14].

Свої сили і знання К.Є.Троцина віддавав здебільшого Ніжинському повіту, але разом з тим, певною мірою, працював і для всієї губернії, оскільки він неодноразово обирався губернським гласним і входив у губернське земське зібрання за посадою повітового предводителя дворянства. Як засвідчив сучасник, "Как общественный деятель, К[онстантин] Е[лисеевич] имел всегда определенные мнения по главнейшим вопросам земской жизни, но отдавал он земству не только свой ум: он органически связан был с общественным делом, это было дело близкое его сердцу, он болел горестями земства и радовался его небольшими радостями. Не выставляя своей личности, своего я, Константин Елисеевич всегда поддерживал все хорошее, принадлежавшее инициативе других, вносил и свои мысли в общее дело" [15].

Його служба була належно оцінена владою. 30 серпня 1891 р. К.Є.Троцина одержав чин дійсного статського радника, а в 1895, 1897 і 1901 рр. нагороджений орденами Св. Анни II ступеня та Св. Володимира IV і III ступенів [16].

К.Є.Троцина дожив до відзначення 50-річчя земської реформи. 15 грудня 1913 р. на засіданні Чернігівського губернського зібрання закритим балотуванням його було одностайно обрано до складу депутації Чернігівського земства "для представлення Государю Императору и поднесения хлеба-соли по поводу 50-летнего юбилея земских учреждений" [17]. У відповідь на надіслане з цього приводу вітання, Чернігівська губернська зем-

ська управа отримала від нього телеграмму такого змісту: "Я был бы счастлив лично выразить вместе с другими членами депутации Черниговского земства верноподданнические чувства моей преданности Государю, продолжателю великих освободительных деяний своего Деда; но мое болезненное состояние и преклонный возраст лишают меня этой возможности, и мне остается только желать, чтобы великие основы народной свободы, выраженные в Высочайшем манифесте 17 октября 1905 года, были волею провозгласившего их в недалеком будущем действительно проведены в жизнь на счастье России" [18].

Ці слова найстарішого земського діяча Чернігівщини були проголошені в Петербурзі на зібранні представників усіх 43 губернських земств Росії в Петербурзькій губернській земській управі одним із представників Чернігівського земства. У вітальній телеграмі, надісланій К.Є.Троцині 7 січня 1914 р., зазначалося: "Собравшиеся сегодня в Петербургской земской управе депутации всех земств Империи и состав Петербургского губернского земского собрания, заслушав от черниговских земцев выраженные вами надежды и пожелания и всецело разделивши прекрасные слова, единодушно постановили выразить вам, первому земскому деятелю Черниговской губернии, почтительное и признательное приветствие. По уполномочию всех присутствующих председатель губернской управы Яковлев" [19].

Костянтин Єлисейович Троцина помер 23 січня 1914 р. у своєму родинному маєтку в с.Дорогинка Ніжинського повіту [20]. Похорон відбувся 26 січня. Співчуття та підтримку родині померлого від імені Чернігівського губернського земського зібрання висловили найвідоміші земські діячі Чернігівщини В.М.Хижняков та І.Г.Рашевський [21].

К.Є.Троцина стояв біля витоків створення земських установ у Чернігівській губернії, взявши безпосередню участь у їх створенні. На початковому етапі, у складний період становлення земств, він очолив Чернігівську губернську земську управу, а потім протягом своєї тривалої громадської діяльності був причетним до земських справ, віддаючи свої сили в кінці кінців покращенню життя народу.

Література

1. Калібаба Д. Відомі діячі культури, науки, політики Чернігівщини. – Чернігів, 1998; Хто є хто на Чернігівщині. Видатні земляки: Довідково-біографічне видання. – К., 2004.
2. Модзалевський В.Л. Малоросійський родословник. – К., 1998. – Т. V. – Вип. 2. – С. 22.
3. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО), ф. 127, оп.14, спр. 3859, арк. 1 зв. – 2.
4. ДАЧО, ф. 127, оп. 14, спр. 3859, арк. 2 зв. – 3.
5. ДАЧО, ф. 127, оп. 14, спр. 4306, арк. 4.
6. ДАЧО, ф. 776, оп. 1, спр.1, арк. 1–3.
7. ДАЧО, ф. 776, оп. 1, спр.1, арк. 84.
8. Холмский А.И. Свод постановлений Черниговского губернского земского собрания 1865 – 1882. – Одесса, 1884. – С. 589.
9. Грасс В. История развития счетоводства в Черниговском губернском земстве // Земский сборник Черниговской губернии. – 1898. – №11–12. – С. 63.
10. Холмский А.И. Свод постановлений Черниговского губернского земского собрания 1865–1882. – Одесса, 1884. – С. 589–590.
11. Модзалевський В.Л. Малоросійський родословник. – К., 1998. – Т.V. – Вип. 2. – С. 22.
12. ДАЧО, ф. 127, оп. 14, спр. 4306, арк. 6–7.
13. ДАЧО, ф. 127, оп. 14, спр. 4306, арк. 8.
14. Троцина К.Е. (Некролог) // Черниговская земская неделя. – 1914. – №6. – 7 февраля. – С. 6.
15. Там само. – С. 7.
16. ДАЧО, ф. 127, оп. 14, спр. 3859, арк. 10.
17. Журнал заседания Черниговского губернского земского собрания чрезвычайной сессии 15-го декабря 1913 года. – Чернигов, 1913. – С. 5.
18. Журналы заседания Черниговского губернского земского собрания 49-й очередной сессии 1913 года, состоявшейся 17–29 января 1914 г. (с приложениями). – Чернигов, 1914. – С. 101.
19. Земская и городская хроника Черниговской губернии // Черниговская земская неделя. – 1914. – №3. – 17 января. – С. 6.
20. К.Е. Троцина // Черниговская земская неделя. – 1914. – №4. – 24 января. – С. 1.
21. Журналы заседания Черниговского губернского земского собрания 49-й очередной сессии 1913 года, состоявшейся 17–29 января 1914 г. (с приложениями). – Чернигов, 1914. – С. 134.

Архівні джерела про історичні зв'язки України з державами Центральної Азії

Побудова нової системи відносин незалежної України з державами, що утворилися на пострадянському просторі, вимагає глибокого вивчення та узагальнення досвіду взаємин між ними на різних етапах історичного розвитку. Першочергове значення у вирішенні зазначеної проблеми відіграють архівні матеріали. Автор даного повідомлення ставить за мету подати огляд стану та перспектив вивчення архівних джерел з питань історичних зв'язків України з державами Центральної Азії – регіону, значення якого у взаєминах між Заходом та Сходом зростає.

Окремі контакти населення України із Центральною Азією мали місце ще з часів Київської Русі. Сталого характеру ці зв'язки набули після приєднання Туркестану до Росії у др. пол. XIX ст. За тривалий період перебування у складі єдиної держави склалася певна система економічних та культурних взаємин між Україною та населенням згаданого регіону. Зміст та характер цих взаємин визначалися, перш за все, інтересами центру (спочатку "єдиної та неподільної" Російської імперії, а потім – Радянського Союзу). Певний рівень міждержавних відносин і зацікавленість в їх подальшому розвитку збереглися і в пострадянські часи, хоч значно зменшився обсяг торгівельно-економічних зв'язків, послабилися культурні контакти. Згадані процеси знайшли відображення в архівах України та держав Центральної Азії – Туркменістану, Узбекистану, Киргизстану, Таджикистану.

Значний інтерес становлять архівні матеріали, що характеризують початковий етап ознайомлення українців із давньою культурою Центральної Азії. Згадаємо про "туркестанську одісею" Д.І.Яворницького. Майбутній видатний український історик, позбавлений права викладати за "пристрастие к истории Малороссии", вимушений був прийняти пропозицію поїхати на три роки до Ташкента чиновником для особливих доручень при туркестанському генерал-губернаторі. В його обов'язки входило історико-топографічне вивчення краю. У 1892–1895 рр. він працював на археологічних розкопках, вивчав традиції, побут населення, центри давньої культури, збирав колекцію предметів місцевих старожитностей, написав і видав перший путівник по

Середній Азії, підготував до друку "Хроніку царювання Кокандського хана Худаяр-хана", яку уклав Саттар-хан, брав участь у створенні історичного музею у Самарканді, популяризував краєзнавчі знання в місцевій пресі. За цю плідну роботу вчений був нагороджений Бухарською зіркою III ступеня.

Упереджене ставлення до творчої спадщини Д.І.Яворницького в радянські часи обмежувало можливості дослідників у вивченні архівних матеріалів, пов'язаних із його діяльністю, в тому числі в Середній Азії. Лише на поч. 1990-х рр. була перевидана тритомна "Історія запорізьких козаків" Д.І.Яворницького, розпочалася робота з підготовки видання повного зібрання його творів. У 1992 р. в журналі "Всесвіт" надруковано ґрунтовну статтю С.М.Кіржаєва та В.І.Ульяновського про діяльність вченого в Середній Азії, створену на основі матеріалів Архіву Інституту літератури НАН України (ф 61) та інших джерел [1]. У цьому ж номері вперше надрукований винайдений у відділі рукописів та упорядкований згаданими авторами літературно-науковий нарис Д.І.Яворницького "Магомет", що розповідає про життя та діяльність засновника ісламу.

В архівах України та держав Центральної Азії зберігаються матеріали, що характеризують економічні стосунки між ними в новітні часи. З перших років радянської влади фінансова політика держави забезпечувала випередження росту бюджету відсталих в економічному розвитку республік. Наприклад, бюджети центральноазіатських республік протягом багатьох років покривалися за рахунок дотацій із загальносоюзного бюджету. Через цей бюджет на їх користь перерозподілялася також частина ресурсів Української РСР, котрій поряд з центральними районами РФСР відводилася роль бази технічної реконструкції промисловості всієї країни. З України в цей регіон у плановому порядку відправлялися обладнання та матеріали, відряджалися робітники та інженерно-технічний персонал. Згідно з державною програмою на заводах України налагоджувалося виробництво сільськогосподарських машин для бавовництва, якому відводилась визначальна роль в господарському комплексі республік Центральної Азії.

З початком Великої Вітчизняної війни на Схід прямували потяги з евакуйованими та обладнанням з європейської частини СРСР, у тому числі з України. Тільки в Узбекистані було розміщено обладнання більше 90 українських заводів, знайшли притулок тисячі евакуйованих громадян. У регіоні перебувало багато

українських учених, композиторів, художників, літераторів. Частина евакуйованих, в основному молодь, осіли в цих місцях назавжди. Тема "дружби народів", значення міжреспубліканських зв'язків у досягненні перемоги над ворогом та ліквідації наслідків війни досить активно розроблялася дослідниками в післявоєнні роки. До наукового обігу вводилися архівні матеріали, що відображали процес евакуації, налагодження виробництва, допомогу фронту, участь представників народів цього регіону в боях за Україну та партизанському русі, допомогу визволеним від окупантів районам, у відродженні та розвитку господарства і культури [2].

Зазначимо, що матеріали з питань республіканських взаємозв'язків у ті часи містяться не тільки в центральних, а й в обласних архівах. Наприклад, в архіві Бухарської області (Республіка Узбекистан) зберігаються документи, пов'язані з евакуацією та розміщенням дитячих будинків, обладнання Харківського велосипедного заводу, Харківського театру опери та інших об'єктів [3].

У післявоєнні роки взаємозв'язки України з центрально-азіатськими республіками виявилися у співробітництві, відбудові та подальшому розвитку народного господарства, освоєнні цілинних земель, побудові крупних господарських об'єктів. Спеціалізація республік та характер взаємин між ними визначилися, перш за все, в інтересах центру, без урахування всієї сукупності національних інтересів народів. Прикладом може служити ініційована центром спроба створити на Півдні України нову для цього регіону галузь сільського господарства – бавовництво. Для здійснення проектів столичних чиновників на допомогу українським трударям залучали бавовнярів з Узбекистану. Однак їх щира допомога з об'єктивних причин не дала очікуваних результатів. Неприятливі для бавовника кліматичні умови України не дозволили отримувати сталих урожаїв. Тому в сер. 50-х рр. XX ст. цю галузь в республіці було ліквідовано [4].

Архівні матеріали свідчать і про розвиток культурних взаємин між Україною та центральноазіатськими республіками. Крім традиційних в радянські часи форм культурного обміну, пов'язаних із гастрольями творчих колективів, виставками, зустрічами представників творчої інтелігенції, контактами науковців, з кін. 50-х рр. почала впроваджуватися в життя практика проведення в республіках тижнів та декад національних культур [5]. Ініційовані офіційними ідеологами подібні заходи, часто помпезні, з присмаком офіціозу, об'єктивно сприяли взаємозбагаченню культур наро-

дів, встановленню дружніх стосунків не тільки між митцями, а й простими людьми – представниками різних народів [6].

Одним із напрямків міжреспубліканських зв'язків була взаємодопомога в подоланні наслідків стихійних лих. Населення України зробило свій внесок у ліквідацію наслідків Ашхабадського та Ташкентського землетрусів. Наприклад, у 1966 р., коли стався Ташкентський землетрус, з України до столиці Узбекистану відправляли машини, обладнання, будівельні матеріали, товари широкого ужитку. Організовано збиралися грошові кошти в фонд допомоги постраждалим. У Ташкенті був створений спеціальний будівельно-монтажний трест "Укрбуд", у складі якого працювало понад 5 тис. будівельників із різних регіонів України. Архівні документи свідчать, що організація допомоги в ліквідації наслідків землетрусу знаходилася під строгим контролем партійних та радянських органів, міністерств та відомств [7].

В архівних фондах навчальних закладів та управлінських структур збереглися матеріали про зв'язки освітян України та центральноазіатських республік. З 1960-х рр. у багатьох вузах України за рознарядкою центру готували вчителів з осіб місцевих національностей Центральної Азії. Лише в Миколаївському педінституті було підготовлено більше 300 кваліфікованих вчителів російської мови для Узбекистану. За роки навчання студенти не тільки набували професійних навичок, а й пізнавали український народ, його мову, культуру, традиції. Більшість підготовлених в Україні спеціалістів повернулися на батьківщину, працювали вчителями, директорами шкіл, організаторами навчальної та виховної роботи, держслужбовцями [8].

Після розпаду СРСР та утворення на пострадянському просторі незалежних держав зв'язки між Україною та державами Центральної Азії пройшли через серйозні випробування. Велися пошуки нових форм співробітництва в рамках СНД, ГУУАМ. Нові соціально-політичні та економічні реалії вимагали від підприємств різних форм власності ініціативи та оперативності у перебудові виробництва, пошуку замовників, ринків збуту своєї продукції. Велике значення для забезпечення України енергоносіями мав і має туркменський газ. У свою чергу, Україна постачає в Туркменістан газоперекачувальні агрегати, продукцію заводу "Первомайськдизельмаш", що використовується на газових родовищах. Розвивалися партнерські зв'язки між Миколаївським глиноземним та Таджикицьким алюмінієвими заводами. Підтримувалися й культурні контакти між інтелігенцією незалежних держав. Зокрема, у 1997 році відбулися Дні української культури в Республіці

Узбекистан, були створені національно-культурні осередки представниками української діаспори в Центральній Азії і представниками центральноазіатських народів в Україні. Наприклад, в Ташкенті створено Український культурний центр "Батьківщина". 2007 рік був проголошений роком Казахстану в Україні.

Велике значення у вивченні сучасного стану взаємин із державами Центральної Азії мають поточні архіви причетних до цих зв'язків владних структур, міністерств, відомств, громадських організацій, підприємств, закладів та засобів масової інформації.

Вивчена та введена до наукового обігу лише незначна частина архівних матеріалів, що характеризують окремі напрями багатогранних взаємин України з державами Центральної Азії. Але й те, що зроблено в цій справі, має велике науково-пізнавальне та практичне значення, свідчить про перспективність подальшої розробки даної проблематики.

Література

1. Кіржаєв С.М., Ульяновський В.І. Східні зорі академіка Д.І.Яворницького // Всесвіт. – 1992. – №№3–4. – С. 168–170, 181.
2. Ісмаїлова С.І. З історії братерської дружби узбецького та українського народів під час Великої Вітчизняної війни // УІЖ. – 1965. – №6; Кізченко В.І., Панібудьласка В.Ф., Шевченко Л.А. З історії українсько-туркменських зв'язків // УІЖ. – 1970. – №9.
3. Государственные архивы СССР: Справочник. – М., 1989. – Т. 2. – С. 64.
4. Центральний державний архів Республіки Узбекистан, фонд Міністерства сільського господарства (р 90); Державний архів Миколаївської області, фонд Миколаївського обласного управління бавовництва УРСР (р 2025).
5. Хаецкий А.П. Из истории сотрудничества Украины и Узбекистана в развитии науки и культуры (1945–1960) // Общественные науки в Узбекистане. – 1987. – №3. – С. 48–53; Хаецкий О.П. Україно-узбецькі культурні зв'язки в 1945–1960 рр. // УІЖ. – 1990. – №2. – С. 50–57.
6. Центральний державний архів-музей літератури та мистецтва України, фонди союзів художників, письменників та композиторів України (ф. 581, 590, 661); Центральний державний архів Республіки Узбекистан, фонди Головного управління у справах мистецтв головного управління культури (р 2087) та Союзу письменників Республіки Узбекистан (р 2356).
7. Заиров Ш.Ш. Сотрудничество Украины и Узбекистана в условиях совершенствования социализма (1966–1970 гг.): Автореф. дис. на соиск. учен. степ. канд. истор. наук. – К., 1986. – С. 24–26.
8. Там само. – С. 18–20; Державний архів Миколаївської області, фонд Миколаївського державного педагогічного інституту (р 993).

**Система європейських держав
та українська суспільно-політична думка Галичини
напередодні Першої світової війни
(на основі праць Костя Левицького)**

Загострення міждержавних суперечностей в Європі напередодні війни мало значний вплив на розвиток українського національного руху в Галичині. У зовнішній політиці великих держав актуалізувалося українське питання. Внаслідок чого галицька суспільність виявила значне зацікавлення міжнародними відносинами.

Українське питання та український національний рух напередодні війни досліджувалися низкою істориків. Однак для більшості дослідників зовнішньополітичний аспект суспільної думки (серед яких М.Стахів, В.Ріпецький, В.Кучабський, І.Карпинець, О.Думін, А.Міттер, Л.Васілевський, В.Фельдман) не був предметом безпосереднього дослідження, а розглядався лише в контексті ширших тем, зокрема історії політичних партій Галичини, історії Українських січових стрільців, Української революції тощо. З-поміж останніх праць можна назвати статті В.Расевича, О.Кураєва, в яких розглядається український рух у контексті міжнародної політики. І.Мацевко досліджувала відображення неославістського руху у поглядах націонал-демократичної партії Галичини. М.Швагуляк проаналізував образ Німеччини в політичній думці Галичини. Більшість названих праць, проте, стосу вала поглядів на українське питання політиків великих держав, тоді як дана стаття має на меті продемонструвати зворотне явище, а саме: появу міжнародного фактора в суспільно-політичній думці Галичини, який спричинив виникнення так званої "політики орієнтацій", що визначила участь українців Галичини у війні на боці Троїстого Союзу.

Вибір праць Костя Левицького підґрунтям для висвітлення проблеми є не випадковим. Як політичний діяч, один із керівників національно-демократичної партії, голова Українського парламентського клубу, К.Левицький був не тільки добре ознайомлений з політичним життям Галичини, але й брав безпосередню участь у його творенні. Позиція Костя Левицького часто відображала погляди всієї національно-демократичної партії – найвпливовішої

політичної сили Галичини. К.Левицький часто очолював між партійні організації чи делегації, що свідчило про авторитет його як політика в політичних середовищах Галичини. Тому на основі досліджень К.Левицького можна сформуванати уявлення про погляди українського суспільства загалом та національно-демократичної партії зокрема на систему європейських держав напередодні Першої світової війни.

Політичне життя Галичини характеризувалося надмірним зосередженням на внутрішній політиці. Найактуальнішими питаннями були справа виборчої реформи до сейму та утворення українського університету. Вирішення цих проблем відбувалося на тлі постійної українсько-польської конфронтації. Незацікавленість міжнародними подіями була зумовлена неможливістю реалізації власної зовнішньої політики, а також станом розвитку української національної ідеї, яка ідеалом своїх змагань вважала незалежну державу, однак, на практиці не виходила поза домагання автономії.

Передвоєнне десятиліття, а особливо 1912–1914 рр., характеризувалося стрімким наростанням напруження між європейськими державами, яке виражалося виникненням біполярної системи держав – Антанти і Троїстого союзу, – які постійно збільшували озброєння. Наслідком цього стало виникнення кризових ситуацій (Марокканські кризи 1906 р., 1911 р., Боснійська криза 1908 р., італо-турецька війна 1911–1912 рр., дві Балканські війни 1912–1913 рр.), кожна з яких могла стати поштовхом до європейської війни.

Стрімкі зміни в європейській політиці зумовили зацікавлення міжнародними подіями української громадськості. У зв'язку з ними українська проблема вийшла за межі внутрішньої політики Австро-Угорщини та Російської імперії і стала об'єктом міжнародної політики. Усвідомлення того, що напруження політичної ситуації у Європі може стати поштовхом до вирішення українського питання, призвело до зацікавлення перебігом подій у світі й поставило питання про необхідність витворення певної стратегії поведінки на міжнародній арені та формування мережі національних інституцій, які б стали основою майбутньої держави.

Основою поглядів на зовнішню політику європейських держав став її розгляд крізь призму протистояння між Антантою і Троїстим союзом. Антанта ототожнювалася передусім з Росій-

ською імперією, тоді як Троїстий союз – з Австро-Угорщиною та Німеччиною.

Образ Росії в українській суспільно-політичній думці Галичини був негативним (протилежної думки притримувалися тільки москвофіли). Вона трактувалася як ворог номер один української державності, й галичани вважали, що метою державотворчих змагань українського народу є, в першу чергу, "відірвання" українських територій від Росії.

Оцінка Австро-Угорщини не була такою однозначною. Більша частина українських політиків, в тому числі й Кость Левицький, займала проавстрійську позицію. Незважаючи на внутрішньополітичну полеміку в парламенті, українські політики підтримували Габсбурзьку монархію у її зовнішній політиці.

Німеччина займала осібне місце в українській суспільно-політичній думці, їй судилося стати репрезентантом Заходу в очах українського народу.

Напередодні Балканських воєн Росія мобілізувала свої військові підрозділи у київському та варшавському округах, за її ініціативою було створено Балканський союз (Сербія, Болгарія, Чорногорія, Туреччина). Австро-Угорщина стала активніше втручатися у Балканські справи, оскільки не хотіла посилення Сербії та Болгарії, що займали проросійську орієнтацію. Це дало привід К.Левицькому стверджувати, що "за кулісами балканських держав стояли дві великі держави: Австро-Угорщина і Росія". Суперництво цих держав могло стати причиною війни.

Важливими для розуміння відображення Балканських воєн в українській суспільно-політичній думці є позиція Костя Левицького, голови Українського парламентського клубу, який був єдиним репрезентантом українців у складі австрійської делегації, на сесії у Будапешті (листопад 1912 р.), що була скликана для обговорення міжнародних подій. У своєму виступі він засвідчив підтримку балканських народів українцями Галичини й висловив побажання, щоб Австро-Угорщина всіляко сприяла їхньому національному визволенню. Побудова незалежних балканських держав повинна була, на думку К.Левицького, нейтралізувати російські впливи на Балканах. К.Левицький висловив підтримку Австро-Угорщини в еventуальному збройному конфлікті з Росією.

Австрійські власті прагнули заручитися підтримкою всіх своїх народів з огляду на балканські події, тому українські політичні кола намагалися пристосувати зовнішньополітичну кон'юнктуру

для отримання певних поступок з боку Відня. Коли з початком воєнних дій на Балканах Відень оголосив про нові видатки на можливу війну, у відповідь посол Ю.Романчук заявив президентові міністрів графові Штірку, що українці не проголосують за дану постанову, якщо не буде задоволено українських вимог.

Події на Балканах мали вплив і на польсько-українське протистояння. Австрійці, щоб не втратити прихильність поляків, не поспішали йти на поступки українцям. Це викликало обурення в Галичині. Націонал-демократична партія прийняла резолюцію (15 жовтня 1912 р.), в якій стверджувала своє невдоволення з приводу ігнорування актуальних політичних питань, зокрема сеймової виборчої реформи та справи українського університету. Кость Левицький зайняв аналогічну позицію на сесії в Будапешті. Під час пленарного засідання австрійської делегації, що відбулася 16 листопада 1912 р., він підкреслив, що українці будуть в опозиції, доки не будуть реалізовані їхні вимоги. Однак політична полеміка не вплинула на зміну зовнішньополітичних орієнтацій, а була лише спробою пристосувати міжнародне напруження для вирішення внутрішніх питань.

Безпосереднім впливом Балканських воєн на українське політичне життя було скликання 7 грудня 1912 р. у Львові з'їзду послів та нотаблів. У ньому взяли участь представники провідних політичних партій Галичини – націонал-демократичної, радикальної, соціал-демократичної. Підсумком з'їзду стала резолюція, в якій, зокрема, йшлося: "На случай збройного конфлікту між Австрією і Росією ціла українська спільнота одногосно і рішуче стане по стороні Австрії, проти російської імперії, як найбільшого ворога України". Було утворено спільний міжпартійний орган – Національну раду. Провідною постаттю з'їзду був Кость Левицький. Він відкрив з'їзд і був обраний до президії разом з Антоном Горбачевським і Михайлом Павликом. Аналізуючи "орієнтаційну лінію", Кость Левицький наголошував, що безпосередньою причиною проавстрійської орієнтації українців було придушення українського руху в Росії. Аналогічні рішення були прийняті 15 грудня 1912 р. на жіночих довірочних нарадах у Львові та II Всеукраїнському студентському з'їзді, що відбувся 2–4 липня 1913 р. у Львові.

Однак декларація зовнішньополітичних орієнтацій не вплинула на вироблення продуманої тактики та стратегії поведінки у випадку війни. До того ж, як всередині партій, так і між

партіями існували протиріччя, які не давали змоги розпочати організаційну роботу. А на кінець Балканських воєн, коли міжнародне напруження зменшилося, політичні кола знову втратили інтерес до міжнародних справ. Заклики до створення власних військових формувань на базі січево-сокільських товариств залишалися здебільшого на рівні декларацій. Між радикалами та націонал-демократами відбувалися суперечки з приводу їх створення. Аналіз праці "Українська політична думка галицьких українців" дає підстави стверджувати, що інтерес українців до міжнародної політики був спорадичним й зростав тільки у випадку виникнення європейських криз і чергового російсько-австрійського протистояння. Тому після Балканських воєн політики знову сконцентрувались на більш важливих, на їхню думку, внутрішніх питаннях.

Наступне зацікавлення міжнародними подіями відбулось вже безпосередньо перед війною й було зумовлене червневим атентатом в Сараєво. Зі смертю Франца Фердинанда, який став жертвою кулі члена великосербської націоналістичної організації Гаврила Принципа, зникли надії на тріалістичну перебудову монархії. Саме з постаттю наступника престолу українці пов'язували новий етап розвитку національного руху. Кость Левицький передбачав особливі перспективи вирішення українського питання в разі приходу до влади ерцгерцога. Ще одним політиком, який поділяв погляди Костя Левицького, був Євген Олесницький – єдиний український політик, що зустрічався з майбутнім престолонаслідником. Націонал-демократи і вся галицька суспільність засудила події в Сараєво, однак, за словами К.Левицького, "спершу здавалося, що ця трагедія не викличе якихось небезпечних наслідків".

У зв'язку з подіями в Сараєво в Галичині актуалізувалося москвофільське питання. Українські політики проводили паралель між великосербським націоналістичним рухом та москвофільським рухом в Галичині. Обидва рухи трактувалися як різновиди великоросійської пропаганди, яка прагнула до від'єднання частини австро-угорських територій з метою їх інкорпорації з Російською імперією. Українці всіляко виступали проти поширення москвофільського руху, розгортання якого з новою силою розпочалося у 1911 р. Питання москвофільської пропаганди як способу втручання у внутрішні справи Австро-Угорщини гостро постало весною 1914 р. під час засідань австрійської делегації, на

яких від імені українських політичних середовищ виступав Кость Левицький. Він різко критикував російську пропаганду в краї, зазначив, що москвофільський рух – це "продукт імпортований з-за кордону, котрий без закордонної підмоги мусить зникнути". К.Левицький рішуче відкинув москвофільські тези про те існування окремого російського народу в Галичині. Пропаганда православ'я велася з метою "відірвання Галичини і Буковини від Австрії".

Політикум Галичини вважав, що Росія не тільки сприяє діяльності націоналістичних сербських організацій, але й безпосередньо стосується атентату в Сараєво. Участь Росії в австро-сербській конфронтації розглядалася як безпосередня загроза європейській рівновазі, внаслідок чого українці почали позиціонувати себе можливими суб'єктами міжнародної політики у наростаючому конфлікті. Однак поза публікаціями в пресі, українські політичні середовища утримувалися від оприлюднення офіційних декларацій до завершення офіційного розслідування у справі вбивства.

І широкі верстви населення, і політичні лідери до останнього моменту вважали, що австрійсько-сербську кризу вдасться вирішити якщо не мирним шляхом, то принаймні злокалізувати. Навіть після офіційного оголошення війни Сербії політичні партії приспускали, що до загальноєвропейського конфлікту не дійде. Про це свідчить скликання К.Левицьким 16 липня 1914 р. наради Українського парламентського клубу для вирішення "біжучих справ". Таке зволікання суттєво відбилося на стані українського національного руху. Аж до самого початку війни не було проведено організаційної підготовки, не оприлюднено програми дій та звернень до населення. Коли війна виявилася невідворотною, всі політичні партії, окрім москвофілів, які покинули Галичину, повторно задекларували свою лояльність австрійській державі. 1 серпня 1914 р. на базі націонал-демократичної, радикальної та соціал-демократичної партій було утворено Головну українську раду, яка репрезентувала інтереси українського народу в умовах війни.

З початком Першої світової війни українська суспільно-політична думка розвивалася в кардинально інших умовах. Український рух перейшов від декларацій до цілеспрямованої діяльності з метою створення Української держави, в якій принцип "політики орієнтацій" набуває нового трактування.

Література

1. Стахів М. Західна Україна і політика Польщі, Росії та Заходу (1772–1918): У 2 т. – Т. 1. – Скрантон, 1958. – 208 с.
2. Ріпецький С. Українське січове стрілецтво. Визвольна ідея і збройний чин. – Львів, 1995. – 358 с.
3. Кучабський В. Корпус січових стрільців: Воєнно-історичний нарис. – Чикаго, 1969. – 664 с.
4. Карпинець І. Галичина: Військова історія 1914–1921 років. Львів, 2005. – 376 с.
5. Думін О. Історія легіону Українських січових стрільців 1914–1918 рр. – Львів, 1936. – 375 с.
6. Mitter A. Galizien-Krisenherd in den Beziehungen zwischen Österreich-Ungarn und Russland (1910–1914) // Jahrbuch für Geschichte der sozialistischen Ländern Europas. Bd. 28. Berlin, 1984. S. 207–234.
7. Wasilewski L. Kwestja Ukraińska jako zagarnienie międzynarodowe. Warszawa, 1934. 146 st.; Wasilewski L. Ukraińska sprawa narodowa w jej rozwój historycznym. Warszawa, 1925. 221 s.
8. Feldman W. Dzieje polskiej myśli politycznej 1864–1914. Warszawa, 390 s.
9. Расевич В. Зовнішньополітичні орієнтації австрійських українців (1912–1918 рр.) // Матеріали засідань Історичної та Археографічної комісії НТШ в Україні. – Вип. II. – Львів, 1999. – С. 253–269.
10. Кураев О.О. Український чинник в системі політичних інтересів Відня та Берліна (1843–1914) // УІЖ. – 2006. – №1. – С. 43–61.
11. Мацєвко І. Російський неославізм в оцінці галицьких національних демократів (1908–1914) // Вісник Львівського університету. Серія історична. Вип. 34. – Львів, 1999. – С. 309–316.
12. Швагуляк М. Час надій, ілюзій і розчарувань // Політика і час. 1996. – №12. – С. 59–70.
13. Левицький К. Українська політична думка галицьких українців (1848–1914). На підставі споминів. – Львів, 1927. – Ч. 2. – С. 730.
14. Ріпецький С. Українське січове стрілецтво. Визвольна ідея і збройний чин. – Львів, 1995. – С. 24.
15. Детальніше див.: Швагуляк М. Час надій, ілюзій і розчарувань // Політика і час. – 1996. – №12. – С. 59–70.
16. Лисяк-Рудницький І. Між історією і політикою: Статті до історії та критики української суспільно-політичної думки. – Мюнхен, 1973. – С. 2.
17. Левицький К. Українська політична думка... С. 626–627.
18. Левицький К. Українська політична думка... С. 631.
19. Там само. – С. 631.
20. Там само. – С. 627.
21. Там само. – С. 627–628.
22. Там само. – С. 632.
23. Степанів О. На передодні великих подій. Власні переживання і думки. 1912–1914. – Львів, 1930. – С. 15.

24. Левицький К. Українська політична думка... С. 635.
25. Там само. – С. 638.
26. Верига В. Визвольні змагання в Україні. 1914–1923 рр: В 2 т. – Львів, 1998. – Т. 1. – С. 12.
27. Дмитро Донцов. Сучасне політичне положення нації і її завдання. – Львів, 1913. – С. 20.
28. Левицький К. Українська політична думка... – С. 717.
29. Кураєв О.О. Український чинник в системі політичних інтересів Відня та Берліна (1843–1914) // УІЖ. – 2006. – №1. – С. 57.
30. Расевич В. Зовнішньополітичні орієнтації австрійських українців (1912–1918 рр.) // Матеріали засідань Історичної та Археографічної комісії НТШ в Україні. – Вип. II. – Львів, 1999. – С. 258.
31. Там само. – С. 717.
32. Левицький К. Українська політична думка... С. 706.
33. Там само. – С. 706.
34. Австрія і Сербія // Громадський голос (Львів). – 1914. – 23 липня.
35. Левицький К. Українська політична думка... – С. 718.
36. Там само. – С. 719–720.
37. Стахів М. Західна Україна і політика Польщі, Росії та Заходу (1772–1918): У 2 т. – Скрантон, 1958. – Т. 1. – С. 161.

О.М.В'яла

Внесок ученого-історика В.К.Піскорського у вивчення пам'яток старовини Малоросії

Після проголошення незалежності України, коли відбувається закономірний процес переоцінки цінностей, ми маємо можливість повернути собі майже забуті імена вчених, письменників, державних діячів, які вивчали історичне минуле. До низки маловідомих і напівзабутих діячів минулого можна віднести й ім'я Володимира Костянтиновича Піскорського – видатного вченого-історика, дослідника середньовічних Іспанії, Португалії, Італії та інших європейських країн, талановитого викладача, невтомного просвітителя, активного громадського діяча.

Головною справою життя В.К.Піскорського була наука. Він вважав, що "немає життєвішої науки, ніж історія, вона сама – життя минулого людства, а історик більше, ніж який-небудь інший вчений повинен розуміти завдання життя і вимоги часу до суспільства, які покладаються на нього розвитком ідей" [1]. Хоча основні професійні інтереси Володимира Костянтиновича зосереджувалися на середньовічній, а пізніше на новій історії євро-

пейських країн, особливо Іспанії, його все ж цікавили і проблеми української історії. Зокрема, вчений приймав активну участь у вивченні пам'яток старовини Малоросії.

У працях багатьох дослідників творчої біографії історика проаналізовано науковий доробок В.К.Піскорського, з'ясовані його теоретико-методологічні позиції [2]. Серед них є декілька публікацій, в яких звертається увага на зацікавленість ученого минулим життям українського народу [3]. Однак, наявна інформація не є систематичною і не охоплює проблему в цілому. Таким чином, проведений аналіз літератури свідчить про те, що краєзнавчі інтереси Володимира Піскорського до цього часу залишаються практично невивченими.

Всі дитячі і студентські роки В.К.Піскорського пов'язані з Києвом. Тут він закінчив першу чоловічу гімназію і в 1886 р. став студентом історико-філологічного факультету Київського університету св. Володимира. Його вчитель, професор І.В.Луцицький, одразу помітив і оцінив здібного студента, який вирізнявся з-поміж інших як талановита, сумлінна, науково спрямована молода людина.

У 1890 р. Володимир Костянтинович став членом Історичного товариства Нестора Літописця при університеті св. Володимира, до складу членів якого входили майже всі українські історики і філологи, незалежно від того, де вони перебували – в Києві, чи у провінції (Полтаві, Харкові, Ніжині, Житомирі, Одесі, Конотопі, Чернігові і т.д.). До завдань товариства входило вивчення пам'яток старовини, збирання відомостей з місцевих архівів і бібліотек, поширення історичних знань.

На засіданнях товариства В.К.Піскорський неодноразово виступав із доповідями краєзнавчого характеру. Зокрема, у своїй доповіді "З історії Київського університету у 30-х роках" він на основі студентських творів, написаних ще в перші роки існування університету, простежив величезний інтерес студентства до вивчення минулого Малоросії. Деякі з цих творів ("Від'їзд до Малоросії", "Україна"), на думку вченого, є важливими джерелами, бо висвітлюють побут місцевого населення, давні традиції України, описують пам'ятки старовини тощо [4].

Під керівництвом професора І.В.Луцицького його учні – В.К.Піскорський, Є.О.Кілицький, Д.М.Петрушевський, В.О.М'якотин, Н.В.Молчановський та ін. – об'єдналися у товаристський гурток і назвали себе "бродниками". Вони займалися історичними

та краєзнавчими розвідками, проблемами історії України, суспільного життя Києва. Мандрували околицями Києва та історичними місцями України: відвідували Качанівку, Китаєве, Суботів, їздили на могилу Тараса Шевченка.

Так, у серпні 1891 р. Володимиру Піскорському довелося побувати у селі Суботові, де він оглянув пам'ятки старовини, які відігравали важливу роль в історії Малоросії. Спершу вченому вдалося оглянути Ільїнську церкву. Церква була побудована Богданом Хмельницьким, тому біля неї спочивав прах гетьмана. За словами В.К.Піскорського, "вороги не залишили Хмельницького у спокої і після смерті: вони зруйнували його гробницю і поглумилися з його решток" [5]. Не менш значущою пам'яткою Суботова історик вважав і Михайлівську церкву. Місцевість, на якій вона збудована, у минулі часи була кладовищем. Під нею існує склеп, в якому похований син Б.Хмельницького. В.К.Піскорський хотів потрапити у цей склеп, щоб особисто оглянути і обстежити його, та, нажаль, йому не вдалося це зробити. Натомість він устиг оглянути ще декілька пам'яток старовини: камінь, який слугував у часи гетьманщини ганебним стовпом для покарання злочинців, і місцевість, де колись розташовувалась будівля Б.Хмельницького [6].

Таким чином, оглянуті пам'ятки старовини і сама місцевість Суботова, на думку вченого, свідчать про гучне минуле села, де в давнину відбулись події, які мали важливі історичні наслідки.

У 1765–1769 рр. В.К.Піскорський брав активну участь у виданні "Рум'янцевського опису", генерального опису міст, містечок, державних і монастирських маєтків, козацьких володінь лівобережної України. На основі цього опису на прохання професора І.В.Лучицького Володимир Костянтинович повинен був скласти статистичні нариси певних малоруських земель і угідь [7]. Він вирушив до Переяслава, де в архівах збирав матеріали про Переяславську Раду, студіював відомості про важливі історичні події XVII ст., вивчав постаті гетьманів України: П.Сагайдачного, Б.Хмельницького, І.Мазепи, І.Брюховецького та ін. [8].

Після захисту в 1898 р. дисертації на здобуття ступеня магістра всесвітньої історії, Володимира Костянтиновича призначили екстраординарним професором кафедри всесвітньої історії в Ніжинському історико-філологічному інституті кн. Безбородька [9]. У Ніжинському інституті В.К.Піскорський читав лекції з всесвітньої історії, керував науковою роботою студентів, вів практичні

заняття. Крім того, після переїзду до Ніжина вченого продовжували цікавити проблеми минулого українського народу. 20 лютого 1899 р. він став членом історико-філологічного товариства при інституті. Пізніше професор писав, що "товариство історико-філологів було малолюдним і нежиттєздатним, між його членами не було живого обміну думками, а студентам навіть не завжди повідомляли про час засідання" [10].

Володимир Костянтинович висунув ідею перетворити історико-філологічне товариство у "центр вивчення Чернігівщини в історичному, економічному і побутовому відношеннях" [11]. Вчений наполягав на тому, щоб до інституту прийняли на зберігання давні документи міської думи, він доводив членам товариства, що "ці папери являють собою інтерес для місцевої історії, зокрема, для історії торгівельних відносин Ніжина з іншими містами Росії і Європи, а також для характеристики побуту та звичаїв ніжинського суспільства" [12]. Тож архів міської думи був приєднаний до архіву грецького магістрату, який знаходився при історико-філологічному товаристві. Разом з професором М.М.Бережковим В.К.Піскорський привів до ладу ці два архіви і почав складати їх описи.

У травні 1900 р. при історико-філологічному товаристві утворилася Археологічна комісія. До її складу увійшов і Володимир Піскорський. Комісія стала центральним місцем для всієї Чернігівської губернії із збирання і підготовки археологічних, історичних та етнографічних матеріалів для XII Археологічного з'їзду в Харкові, проведення якого було заплановане на 1902 р. До роботи Комісії, крім членів товариства, були також залучені деякі особи із духовенства, викладачі училищ, члени чернігівського земського статистичного бюро [13].

Свою роботу Археологічна комісія проводила за чітко визначеним планом, адже, як вважав її голова М.М.Бережков, "для успіху етнографічних спостерегань і досліджень, в інтересах археології, історії й етнографії, потрібна дружня робота добре підготовлених людей, які б діяли за систематичним планом, а не як кому заманеться" [14]. Головна увага Комісії була направлена на збір матеріалів для альбому пам'яток старовини Чернігівщини. За словами того ж М.М.Бережкова, на той час "не існувало словника пам'яток старовини Малоросії, хоча матеріалів для нього накопичилось достатньо, а потреба у такому словнику відчутна навіть для вчених спеціалістів" [15]. Тож до Комісії почали надходити письмові повідомлення про церкви і місцеві

пам'ятки старовини. Повідомлення надійшли від близько 150 приходів і монастирів, що складало порівняно невелику частину числа церков всієї Чернігівської єпархії.

Комісії було надано для користування або подаровано багато рукописів, книжок та літографії. Це, зокрема, "Нарис історії Ніжинського Благовіщенського монастиря", "Минуле чернігівської землі", "Чернігівські старці", "Малоруський народний одяг", "Малоруське весілля" тощо [16]. Всі письмові пам'ятки ретельно вивчались, деякі з них були передані до Харківського етнографічного музею. При цьому варто зазначити, що на одному із засідань Археологічної комісії В.К.Піскорський вніс пропозицію збирати для XII Археологічного з'їзду, крім старих рукописів і друкованих праць, також і новий друкований матеріал, який стосувався Чернігівщини в контексті майбутнього з'їзду [17]. Вчений вважав, що сучасні йому письмові пам'ятки стануть у пригоді майбутнім дослідникам старовини українського народу.

Члени комісії, у тому числі і Володимир Піскорський, проводили кропітку роботу із вивчення побутових речей, які були здобуті під час розкопок, або були випадковими знахідками, або ж передавалися жителями Чернігівської губернії. Серед них – мармурові плитки із зображеннями святих, низка стародавніх ікон, весільний і повсякденний одяг, прикраси, взуття, посуд і т.д. З-поміж усіх зібраних речей варто відмітити колекцію писанок, зібраних у крелевецькому, конотопському, глухівському й путівльському повітах. Ці писанки потрапили до Комісії у кількості до 150 штук, крім того, вони були з поясненнями народних назв кожного малюнку. Вся ця колекція потрапила до етнографічного музею в Харкові [18].

Усього до Археологічної комісії при історико-філологічному товаристві потрапило близько 350 одиниць різних предметів, або ж цілих груп однорідних предметів, тобто книжок, брошур, письмових повідомлень і документів, а також побутових речей [19]. Майже всі вони були доставлені в Харків і отримали кожна своє місце на виставках, проведених на XII Археологічному з'їзді, який тривав з 15 по 27 серпня 1902 р.

Отож, як бачимо, Володимир Костянтинович Піскорський здійснив помітний внесок у дослідження окремих питань минулого життя українського народу. Зокрема, вчений приділив багато уваги вивченню пам'яток старовини Малоросії. І можна з упевненістю сказати, що його інтерес до цієї проблеми не випадковий,

він пов'язаний з громадянською позицією історика. Невтомний дослідник із широким історичним кругозором, В.К.Піскорський був впевнений у тому, що історичні знання повинні стати надбанням широких кіл суспільства, а історик повинен завжди знаходитись у сфері тих високих людських інтересів, без яких заняття історичні не можуть бути ні плідними, ні необхідними.

Література

1. 3 листа В.К.Піскорського до З.З.Піскорської // Піскорський В.К. Вибрані твори та епістолярна спадщина / Упор.: О.О.Новікова, І.С.Пічугіна. – К., 1997. – С. 236.
2. Беляева И.С. Владимир Константинович Пискорский // Новая и новейшая история. – 1968. – №3; Ханина А.З. В.К.Пискорский (К 100-летию со дня рождения) // Вопросы историографии всеобщей истории. – Казань, 1968. – Вып. 3; Мильская Л.Т., Пичугина И.С. Русский историк-испанист – В.К.Пискорский (1867–1910 гг.) // Проблемы истории Испании. – М., 1975; Кучерук О. Медієвіст Володимир Піскорський // Всесвіт. – 1988. – №2; Новікова О.О. Посол вітчизняної науки // Всесвіт. – 1995.– №5–6.
3. Сохань П.С. Українець, який творив духовну спадщину Європи // Піскорський В.К. Вибрані твори та епістолярна спадщина / Упор.: О.О.Новікова, І.С.Пічугіна. – К., 1997; Новікова О.О. В.К.Піскорський. Біографічний нарис // Там само.
4. Пискорский В.К. Из прошлых лет Киевского университета (Заметка о студенческих сочинениях в 30-е годы) // Киевская старина. – 1894. – Апрель. – С. 56–57.
5. Пискорский В.К. Памятники старины в селе Субботове // Киевская старина. – 1892. – Март. – С. 485.
6. Там само. – С. 486.
7. 3 листа В.К.Піскорського до З.З.Піскорської // Піскорський В.К. Вибрані твори та епістолярна спадщина / Упор.: О.О.Новікова, І.С.Пічугіна. – К., 1997. – С. 238.
8. Новікова О.О. В.К.Піскорський. Біографічний нарис // Там само. – С. 22.
9. Дело историко-филологического института кн. Безбородко в Нежине о замещении вакантной должности приват-доцента В.К.Пискорского // Відділ Державного архіву Чернігівської обл. в м.Ніжин, ф. 1105, оп.1, спр. 930, арк. 4.
10. Пискорский В.К. История моего профессорства в Нежине // Піскорський В.К. Вибрані твори та епістолярна спадщина / Упор.: О.О.Новікова, І.С.Пічугіна. – К., 1997. – С. 209–210.
11. Там само. – С. 210.
12. Там само. – С. 211.

13. О составе и деятельности Общества // Сборник историко-филологического общества при институте кн. Безбородко в Нежине. – Нежин, 1903. – С. 32.
14. О занятиях Археологической Комиссии // Там само. – С. 38.
15. Там само. – С. 37.
16. Там само. – С. 43–45.
17. Археологическая летопись (к Археологическому съезду в Харькове) // Киевская старина. – Июнь. – 1901. – С. 200.
18. О занятиях Археологической Комиссии // Сборник историко-филологического общества при институте кн. Безбородко в Нежине. – Нежин, 1903. – С. 56.
19. Там само.

В.В.Мартиненко

Роль і місце I Всебілоруського з'їзду в становленні державності (грудень 1917 – березень 1918 рр.)

Револьюційні події в Росії, пов'язані з падінням царизму після Лютневої революції 1917 р. не сприяли вирішенню міжнаціональних проблем. Не дивлячись на спроби Тимчасового уряду протидіяти відцентровим тенденціям – спроби більш поспішні, ніж успішні, – ситуація в цій сфері лише погіршилася, що було зумовлено загальною кризою: політичною, соціальною, економічною. Національний рух на теренах колишньої постімперської Росії прагнув якнайшвидше досягти політичної і економічної самостійності регіонів, соціальної справедливості, вирішення аграрного питання, а також задовольнити претензії місцевих еліт. Майже в усіх областях колишньої Російської імперії мова йшла про гарантії вільного розвитку етнічної культури, про конфесійну рівність. Безумовно, жорсткий централізм і унітаризм на поч. ХХ ст. гальмував проведення перетворень, що давно назріли, а злам імперської системи дозволяв сподіватися на створення, принаймні, стабільної організації поліетнічного суспільства. Така організація не передбачала собою сецесії чи розпаду. Головним чином через те, що етноси знаходилися на різних рівнях розвитку, володіли неоднаковим досвідом політичної культури і діяльності, були значною мірою русифіковані. Проте всі вони прагнули федералізації країни і культурної чи територіальної автономії у рамках єдиної Росії.

Темою нашої розвідки є процес становлення білоруської державності в 1918 р., початок якій буде покладений І Всебілоруським з'їздом (грудень 1917 р.), що відкрив одну з важливих сторінок політичної історії Білорусі. Саме на ньому мала вирішуватися доля національного майбутнього білорусів. Звідси, її метою є аналіз діяльності Всебілоруського конгресу у питаннях державотворення, його роль і місце у консолідації суспільно-політичного руху зокрема і білоруської нації в цілому. А завданнями роботи – виявлення сильних і слабких сторін у його діяльності, виокремлення головних причин, що завадили планам реалізації побудови демократичної Білоруської держави.

Загалом, цьому аспекту у білоруській історичній науці присвячена значна кількість праць, що вирізняються різнобічністю підходів, неоднозначністю оцінок і суджень їх авторів. І це дає нам можливість всебічного неупередженого аналізу проблеми, не претендуючи, звичайно, на виключність власних тверджень.

Так, активізація наукових досліджень сприяла перевиданню робіт діячів національного руху, таких як Я.Воронка, А.Луцкевич, К.Єзовітов, М.Кравцов та багатьох інших. Можемо констатувати значний інтерес і зацікавленість вищеокресленими проблемами на сучасному етапі в Республіці Білорусь. Неабияку цінність у цьому плані має нещодавнє видання першого тому (у 2 кн.) Архіву Білоруської Народної Республіки.

Належно повнотою і об'єктивною риторикою наповнені дослідження В.Круталевича, І.Ігнатенка, В.Ладисьова, П.Бригадіна, Р.Платонова, М.Сташкевича, А.Резніка. У них одне з чільних місць відведено становленню білоруської державності, зазначаючи її хронологічні рамки 1917–1922 рр. Найбільш спірними є саме думки про роль і місце І Всебілоруського з'їзду. Натомість, багато науковців пише про БНР, як головний результат з'їзду, з гордістю і навіть із захопленням стверджуючи, що на той час це була найбільш демократична держава у Західній Європі. На таких позиціях стоять О.Пашкевич, В.Мазец. Близькими до них є погляди Г.Далідовича.

Виконавчий Комітет Великої Білоруської Ради, Виконавчий Комітет Центральної Військової Білоруської Ради, Білоруський Виконавчий Комітет Західного Фронту приймають спільну заяву "До всього білоруського народу". У ній йшлося про те, що Білорусія має бути демократичною республікою, будувати свої відносини з Великою Росією та іншими сусідніми республіками Росії на

основі федерації. Вся влада в Білорусії належатиме Крайовій Раді, яка обирається на основі загального, рівного, таємного і пропорційного голосування. Питання державного будівництва, міжнародної політики і торгівельні договори з іноземними державами належать до компетенції вищого законодавчого органу Російської демократичної федеративної республіки. Усі митні кордони між Білорусією і рештою республік федерації ліквідуються [1].

Варто підкреслити, що до кін. 1917 р. білоруські національні організації не виступали за відокремлення від Росії, віддаючи перевагу ідеї широкої автономії в її складі, яка повинна була об'єднати всі землі, де за даними російських етнографів кін. XIX – поч. XX ст. проживали білоруси (переважно територію Віленської, Вітебської, Гродненської, Мінської, Могильовської, частину Смоленської і Чернігівської губерній). Крім того, білоруси добивались вільного розвитку національної освіти і культури, створення власної армії, "білорусизації" адміністрації, автокефалії місцевої православної церкви. Вони підтримували ідею "війни до переможного закінчення", виходячи з того, що лише таким чином можна досягти об'єднання всіх земель [2].

У Грамоті до білоруського народу від 27 жовтня 1917 р. Велика білоруська рада (ВБР) з метою вирішення питання про національне самовизначення Білорусії прийняла постанову скликати на 5 грудня в Мінську Всебілоруський з'їзд. Рішення ВБР було негативно сприйняте Обласним виконавчим комітетом і обласним комітетом РСДРП(б). Така їх позиція витікала з факту невизнання ними білоруської нації. Вони вважали, що білоруської нації не існує, а, звідси, підстав для винесення питання про національне самовизначення Білорусії немає. Білоруський вчений І.Ігнатенко вважає основною причиною, що пояснювала негативне ставлення Центру до Білорусії, планування використати її територію для експорту революції в Західні країни [3].

Своє головне завдання білоруські національні партії бачили в тому, щоб не допустити в Білорусь "хвилю безпорядків", протиставивши програмі більшовиків свою програму побудови демократичної держави. Поставлені завдання білоруські національні партії виявились не спроможними здійснити. У боротьбі з більшовиками вони зазнали поразки. В результаті у Білорусі, так само як і на Україні і в Закавказзі, була реалізована більшовицька модель національно-державного будівництва. Хоча, заради об'єктивності наголосити, що вина лежить не лише на більшовиках, а й на німе-

цькій окупаційній адміністрації (це стосується Білорусі і України), і слабкості політичних еліт, що позначилося на розпорошеності сил.

Більшість білоруських національних партій і організацій з кін. 1917 р. почали виступати за створення суверенної незалежної Білорусі в її етнографічних кордонах. Визнавши радянську владу в Росії, вони відмовились визнати її у Білорусії. Природно, що білоруські партії і організації стояли на позиціях конфронтації з Північно-Західним обласним комітетом РСДРП(б), керівництво якого не визнавало існування білоруської нації, а всі вимоги про національно-державне самовизначення Білорусі сприймало як антирадянські і контрреволюційні. Разом з тим, ні політичних, ні військових важелів для зміни місцевої радянської влади у білоруських політичних партій і організацій не існувало. Економічно панівними класами в Білорусі залишалися поміщики польської і, значно меншою мірою литовської і російської національності, а також, переважно, єврейська міська буржуазія.

Активну антирадянську позицію займали національні соціалістичні партії і організації, які гуртувалися навколо Великої білоруської ради (ВБР) і Центральної білоруської військової ради (ЦБВР) і об'єднували представників сільської і міської інтелігенції, селянства, військових і державних службовців. Найбільшою і впливовою партією білоруського національного табору була Білоруська соціалістична громада (БСГ), яка восени 1917 р. нараховувала 10 тисяч членів.

Так само як українська Центральна Рада чи литовська Тариба, ВБР взяла на себе зобов'язання захищати увесь білоруський народ і представляти його інтереси на міжнародній арені. Але прагнення білоруських національно-політичних сил відвернути від своєї країни нові випробування, на повний голос заявити про національні інтереси Білорусії у світі не було сприйнято більшістю населення краю. Авторитет ВБР, її популярність були низькими. Водночас прагнення ВБР до проголошення незалежної Білоруської Республіки підтримували білоруська інтелігенція, частина солдат і офіцерів-білорусів, так звані "старі білоруські діячі" з когорта полонізованої білоруської шляхти.

На іншій платформі стояв Білоруський обласний комітет при Всеросійській раді селянських депутатів у Петрограді (БОК). Він уважав себе ідейним і організаційно-політичним центром тієї частини селянства й інтелігенції, яка орієнтувалась на Росію, і своє головне завдання вбачав у досягненні автономії Білорусі у

складі Росії. БОК звернувся до трудового селянства, земських і міських органів самоуправління, кооперативів, рад селянських депутатів, воїнів-білорусів, сільської інтелігенції в особі вчительства, до всього населення Білорусі із закликом об'єднатися для боротьби за автономію Білорусі як частини Російської федеративної демократичної республіки. І саме для здійснення самовизначення Білорусі ВБР спільно з БОК скликали Всебілоруський з'їзд, що офіційно відкрився у Мінську 14 грудня 1917 р. На конгресі були присутні 1872 делегати, 1167 із правом вирішального голосу. Найповніше були представлені військові організації білорусів і повітові земства. В політичному ж відношенні окреслились такі угруповання: земляцтва (позапартійні) – могилевське, мінське, вітебське, смоленське, віленське та гродненське, фракції соціалістичних партій; соціал-революціонерів центру, правих і лівих, соціал-демократів меншовиків та інтернаціоналістів, соціал-демократів, більшовиків білоруської соціалістичної громади, білоруської партії народних соціалістів, білоруської партії християнських демократів і ціла низка інших дрібних груп, із яких кожна фракція була представлена в Раді старійшин зїзду в кількості 71 особи. За становою ознакою з'їзд був переважно селянський, за класовою – дрібно-буржуазний [4].

Варто наголосити, що на ньому домінували дві групи: незалежницька і русофільська. Перша складалася головним чином з відомих, досвідчених білоруських діячів, представників Гродненщини, Віленщини, Мінщини і Смоленщини, які виступали за створення незалежної білоруської держави. Русофільська група, за якою стояли представники Вітебщини і Могильовщини, ратували за збереження зв'язків із Росією [5].

Після скликання Всебілоруського з'їзду значна частина делегатів винесла на обговорення питання про Білоруську Народну Республіку (БНР). Проте на з'їзді не вдалося сформува-ти сталу більшість, достатню для втілення цієї пропозиції в життя. Інша частина з'їзду вперто захищала лінію на створення автономії Білорусі у складі РСФРР. Після відхилення пропозицій щодо проголошення БНР і автономії Білорусі у складі РСФРР, з'їзд прийняв компромісне рішення про встановлення влади рад селянських, солдатських і робітничих депутатів, доручивши їй в найкоротші терміни скликати Установчі збори для вирішення питання білоруської державності. В резолюції зїзду з цього приводу зазначалося:

"1) закріплюючи своє право на самовизначення, проголошене російською революцією, утверджуючи демократичний республіканський устрій у межах білоруської землі і для врятування рідного краю, негайно створити зі свого складу орган крайової влади в особі Всебілоруської ради селянських, солдатських і робітничих депутатів, яка тимчасово стає на чолі управління краєм;

...6) з метою збереження народного багатства і гарантування безпеки краю, Рада вживає найрішучіших заходів за погодженням з Центральною владою про виведення польських легіонів за межі Білорусі і їх якнайшвидше розформування;

7) для створення гарантій, що забезпечують тимчасовій революційній владі в краї виконання всіх постанов з'їзду, Рада приступає до негайної організації територіальних білоруських військ на широких демократичних засадах, не завдаючи шкоди фронту;

...9) У земельному питанні Рада зобов'язана негайно передати всю землю з відповідним інвентарем без викупу в руки трудового селянства через земельні селянські комітети" [6].

Здавалося, вихід вдалося віднайти. Але в цей час за рішенням Ради Народних Комісарів (РНК) західної області і фронту в ніч з 17 на 18 грудня 1917 р. з'їзд був розігнаний, на що у постанові його Ради говорилось: "1) вважати І Всебілоруський з'їзд насильницьки розігнаним; 2) Раду з'їзду визнати виконавчим органом з'їзду, в обов'язки якого входить упровадження в життя всіх його рішень і постанов; ...4) Обласний комітет при Всеросійській Раді Селянських депутатів, Московська виконавча комісія, Велика Білоруська Рада, Тимчасове крайове бюро і т.п. організації негайно припиняють своє існування і передають усі свої справи і належне їм майно в розпорядження Ради; 5) Центральна Військова Рада існує як підпорядкований орган Раді з'їзду" [7]. Далі наголошувалося на тому, щоб довести до відома всіх громадян Росії, всіх республік Російської Федерації про грубе свавілля над вільним білоруським народом, який завоював і має права, нарівні з іншими народами Росії, на самовизначення; не визнавати влади насильників і закликати увесь білоруський народ стати на шлях відкритої і рішучої боротьби з представниками цієї влади у місті Мінську.

Як бачимо, Радянська влада завдала першого удару по демократії, яка тільки-но почала зароджуватися. Для залагодження конфлікту ЦК РСДРП(б) і РНК РСФФР засудили дії уряду

західної області і фронту. З'їзд воїнів-білорусів Південно-Західного фронту також одногосно вимагав звільнення заарештованих у ніч на 18 грудня членів Всебілоруського з'їзду і членів Білоруської Центральної Військової Ради і притягнення до відповідальності винних, а також у майбутньому не чинити перешкод з'їзду в його роботі [8].

Розгон I Всебілоруського з'їзду, інші події кін. 1917 – поч. 1918 р. в Білорусі і навколо неї, а саме – радянсько-німецькі переговори і підписання Брестського миру за повного ігнорування білоруської проблеми; проголошення незалежності Української Народної Республіки, а особливо – Литовської республіки, що означало безперспективність концепції віленських білоруських діячів у питанні створення єдиної білорусько-литовської держави; всезростаючі претензії на білоруські землі з боку поляків, про що, зокрема, свідчило безцеремонне господарювання тут корпусу Довбар-Мусницького, – переконали білоруських діячів громадсько-політичного руху шукати шляхи до проголошення незалежності Білорусі [9].

За такої ситуації, Виконавчий комітет Ради з'їзду, що діяв нелегально, вирішив надіслати неофіційну делегацію на мирні переговори у Брест-Литовську з наказом "оборони й дотримання його прав (з'їзду – Авт.) при підписанні демократичного миру, на основі єдності і неподільності Білорусі як рівноправної автономної частини Російської Демократичної Федеративної Республіки". Сподіваючись і на те, що всі біженці Білорусі повернуться на Батьківщину на кошти міжнародного фонду, за рахунок якого буде відбудоване зруйноване війною господарство і виплачена компенсація постраждалому від війни народу відповідно до вартості зіпсованого та знищеного майна [10].

Проте Німеччина та Росія вирішували долю Білорусі за її спиною. Білоруське питання на переговорах у Брест-Литовську не набуло самостійного значення. Інтереси білорусів не бралися до уваги жодною з Договірних сторін. Хоча ще в грудні 1917 р. Л.Троцький заявляв: "Радянський уряд в повній відповідності зі своєю програмою вважає, що ніхто, крім Білорусі, не має права вирішувати її долю. Цю позицію наша делегація буде захищати і в подальшому переговорному процесі" [11]. Складність свого становища і відповідальність, що покладалася на них, чітко розуміли представники білоруської делегації, плануючи взяти участь в роботі конференції:

"1) нас не визнають в якості учасника переговорів (п. 1 інструкції "добиватися самостійного місця") ні т.Троцький, ні австро-німецька делегація. В цьому разі – ми прагнутимемо можливості оголосити свою декларацію і протест. Не виключена наша поїздка в Салоніки чи інший пункт, звідки можна буде дати радіотелеграму про становище Білорусі;

2) нас не визнає т.Троцький і не включить до складу загальноросійської делегації, але визнає інша сторона. В цьому разі робимо заяву про те, що представник російської революційної влади штовхає нас в обійми німців. Однак ми не йдемо цим шляхом, не бажаємо вирішувати питання миру сепаратно і залишаємося в Бресті, як очі й вуха Білоруської ради, зберігаючи за собою право дорадчого голосу в переговорах;

3) нас визнають, включивши до складу загальноросійської делегації. В такому разі ми діємо згідно інструкції" [12].

19 лютого 1918 р. німецькі війська вступили на територію Білорусі. В ситуації що склалася Виконком ради І Білоруського з'їзду звертається до народу з І Статутною грамотою, в якій оголосив себе тимчасовою владою в Білорусі і сформував перший національний уряд – Народний секретаріат.

За Брестським договором між Радянською Росією і країнами Четвертого Союзу від 3 березня 1918 р. Білорусь фактично ділилась на три частини. Західна – Гродненська губернія і частина Віленської з Вільно – відійшла до Німеччини і отримала назву Нова Східна Прусія; населення даних територій ставало громадянами Німецької імперії. Центральна частина Білорусі – Мінська губернія, частина Вітебської і Могильовської губерній – вважалась тимчасово окупованою територією. Білоруське Підляшшя – Біла, Яново, Терасполь, Кодень, Константинів, Немирів, Межиріччя; Берестейщина – повіти Берестя, Кобрин, Пружани; Полісся – повіти Драгичин, Косів, Лунінець, Пінськ, Столін, Мозир, Речиця, Гомель визнавались Німеччиною за Україною і лише східні райони Білорусі залишались у складі Радянської Росії [13].

Підписання Брестської угоди прискорило процеси, пов'язані з проголошенням Білоруської Народної Республіки як суверенної держави. 9 березня 1918 р. Виконавчий комітет з'їзду прийняв ІІ Статутну грамоту, в якій проголосив Білоруську Народну Республіку. Законодавчим органом оголошувалась Рада Всебілоруського з'їзду, а виконавчим – Народний Секретаріат. Рішення про незалежність було оформлено ІІІ Статутною грамотою від 25 бе-

резня 1918 р.: "Від цього часу Білоруська Народна Республіка проголошується незалежною і вільною державою... Білоруська Народна Республіка повинна охопити усі землі, де живе і має чисельну перевагу білоруський народ, а саме – Могильовщину, білоруські частини Мінщини, Гродненщини (з Гродно, Белостоком і ін.), Віленщини, Вітебщини, Смоленщини, Чернігівщини, і суміжні частини сусідніх губерній, заселених білорусами" [14].

Своєрідність ситуації, її парадоксальність у тому, що незалежна, суверенна Білоруська Народна Республіка проголосувалась на території, де вся повнота влади належала німецькій окупаційній адміністрації. Як правило, успіх визвольного руху завершує і закріплює створення національної держави. В даному випадку все виглядало інакше: проголошувались цілком демократичні ідеї про національну свободу й державну самостійність, які ще потрібно було реалізувати. Німецький уряд розглядав військові, політичні та економічні аспекти ситуації з позиції необхідності зміцнення окупаційного режиму, максимального викачування на завершальній стадії Першої світової війни сировинних і продовольчих ресурсів з Білорусі. Дотримуючись своїх військово-політичних цілей, монархічна Німеччина не визнавала і не збиралася визнавати будь-яку паралельну владу. До її планів не входило визнання білоруської державності навіть у вигляді структури, підпорядкованої окупаційній адміністрації. Заяви керівництва БНР про готовність йти в руслі німецької політики не дали позитивних результатів. У Німеччині, як це можна судити з Брест-Литовської угоди, були плани поділу Білорусі з приєднанням її північно-західної частини до Прусії.

Підводячи підсумки, можна з упевненістю констатувати, що не дивлячись на неоднозначність оцінок ролі і місця I Всебілоруського з'їзду, він все ж таки відіграв помітну роль у консолідації білоруського суспільства і став однією з ланок на шляху становлення білоруської державності вже на радянській основі. Суб'єктивні і об'єктивні чинники (німецька окупація, часта зміна урядів), загалом несприятлива зовнішньополітична кон'юнктура, пов'язана з наслідками Першої світової війни і результатами Брестських домовленостей, стали на перешкоді білоруській нації відстояти, зберегти і зміцнити свою незалежність відразу після жовтневих подій 1917 р.

Література

1. История Беларуси в документах и материалах. – Минск, 2000. – С. 290.
2. Тихомиров А. Брестский мир 1918 г. и Беларусь // Белорусский журнал международного права и международных отношений. – 1999. – №2. – С. 44–45.
3. Игнатенко И.М. Революция в историческом процессе. – Минск, 1997. – С. 152–153.
4. Турук Ф. Белорусское движение. Очерк истории национального и революционного движения белорусов. – Москва, 1921. – 143 с. (38).
5. Найдзюк Я. Беларусь учора і сёння. Папулярны нарыс з гісторыі Беларусі. – Менск, 1944. – 304 с. (160)
6. Национальный Архив Республики Беларусь, ф. 60, оп. 3, д. 749, л. 20–22.
7. Ладзьсеў У.Ф., Брыгадзін П.І. На пераломе эпох: станаўленне, беларускай дзяржаўнасці (1917–1920 гг.). – Минск, 1999. – С. 105.
8. Национальный Архив Республики Беларусь, ф. 60, оп. 3, д. 749, л. 40.
9. Кулажанка У. Адкуль выйшлі і куды ідзем // Польша. – 1994. – №8. – С. 78–79.
10. Архівы Беларускай Народнай Рэспублікі: В 2 т. – Вільня; Нью-Ёрк; Менск; Прага, 1998. – Т. 1. – С. 40.
11. Игнатенко И.М. Октябрьская революция и самоопределение Белоруссии. – Минск, 1992. – С. 77.
12. Национальный Архив Республики Беларусь, ф. 60, оп. 3, спр. 749, арк. 307–308.
13. Павлова Т. К вопросу о границах БНР // Белорусский журнал международного права и международных отношений. – 1991. – №1. – С. 77.
14. Беларускі гістарычны часопіс. – 1993. – №1. – С. 71–72.

Н.М.Нагорна

Відділи для роботи серед робітниць і селянок в Україні: до історії становлення

У даній статті автор на основі комплексного дослідження найважливіших аспектів політики більшовиків щодо емансипації жіноцтва подає загальний огляд становлення і розвитку мережі партійних апаратів для роботи серед жінок на території України у контексті загальноросійського масштабу, розкриває їх внутрішню організаційну структуру, основні завдання та функції у перші роки становлення радянської влади.

Проблема місця та ролі жінки у суспільному житті була предметом численних дискусій для громадських діячів, політичних сил, дослідників протягом різних історичних епох. У результаті з'явилася ціла низка своєрідних, часом цілком протилежних, концепцій вирішення так званого "жіночого питання". Проект специфічного характеру емансипації жіноцтва розроблявся й у теорії фундаторів марксистсько-ленінської, комуністичної ідеології, де "жіноче питання" неодмінно розглядалося крізь призму класової боротьби, реалізації завдань соціалістичної революції пролетаріату, як безпосередньо залежне від характеру соціально-економічного укладу.

Теоретико-методологічні аспекти щодо можливостей корінної трансформації соціального становища жінки особливо активно розроблялися в ідейно-концептуальних працях В.І.Леніна та його сподвижників у справі організації робітничого жіночого руху (К.Цеткін, О.Колонтай, І.Арманд, Н.Крупська, К.Самойлова та ін.). Як результат, російські комуністи проголосили жіночу емансипацію однією з цінностей майбутнього соціального устрою. Основою теоретичних поглядів лідера більшовиків щодо шляху становлення функціональної рівності жінок у суспільстві був принцип тісного взаємозв'язку та єдності цілей жіночого руху із загально-пролетарською діяльністю. Відповідно, проблема політичного рівноправ'я вирішувалося не у площині боротьби між статями (що би передбачав фемінізм), а цілком залежала від зміни існуючого ладу та побудови суспільства, вільного від будь-якої експлуатації. До того ж, "власне жіночі проблеми" не могли бути відособленими чи ізольованими у русі трудящих жінок. В.Ленін доводив, що тільки беручи паритетну участь у побудові "нового життя", жінки зможуть практично реалізувати свої права. Адже забезпечення юридичного рівноправ'я за законом мало бути лише першим кроком радянської влади на шляху до емансипації, після чого необхідно було досягнути фактичної рівності статей шляхом залучення жіноцтва до суспільно-виробничої, громадсько-політичної, революційної діяльності [1, с. 193], [2, с. 201–202]. Ленін уважав, що розвиток соціальної активності трудівниць завжди повинен бути важливим напрямком діяльності Комуністичної партії за умови державного забезпечення охорони їх праці, соціальної функції материнства та заміни дрібного приватного господарства великим соціалістичним [3, с.201].

Формуючи перед робітничим класом завдання широкомасштабного включення трудівниць до суспільно-політичного життя країни, більшовики виходили із двох важливих положень. Передусім, імплементація жінок до громадсько-політичної сфери мала важливе значення для зміцнення радянської влади, проведення соціальних перетворень, оскільки це суттєво збільшувало ряди борців за перебудову суспільства на комуністичних началах. По-друге, участь їх у політичному житті та управлінні державою була вельми значима для ходу емансипації "слабкої статі", так як це давало реальну можливість де-факто набувати відповідного статусу в суспільстві. Адже, неодноразово підкреслювалося, що визволення жіноцтва – це справа рук самих жінок [4, с. 202].

Отже, пролетарське "жіноче питання" виникло наприкінці XIX ст. у робітничому русі і було невід'ємною його складовою частиною. Підтримуємо думку дослідника П.Чиркова, що воно було комплексом проблем про те, як підвищити активність жінок у боротьбі за інтереси робітничого класу, як досягти рівноправ'я статей в економічному, громадсько-політичному житті та у сім'ї, як організувати охорону жіночої праці і забезпечити умови поєднання виробничої та громадської діяльності жінок поза родинною сферою з функцією материнства.

Суттєвою була проблема "революції-пробудження" свідомості жіноцтва, як повноправної й дієздатної частини суспільства. Тому одним із основних принципів діяльності більшовиків серед "найбільш відсталого заgonу робітничого класу" було партійне керівництво жіночим пролетарським рухом та необхідність організації спеціальної роботи серед жінок шляхом створення відповідного апарату при комуністичних організаціях. Протягом 1920-х р. у країні Рад органами, про які йде мова, були комісії агітації і пропаганди серед робітниць (1918–1919 рр.) та жіночі відділи для роботи серед робітниць і селянок (жінвідділи) (1919–1930 рр.). Такі осередки мали на меті політично пробуджувати, виховувати, гуртувати жінок навколо Комуністичної партії та тримувати під її впливом.

Зауважимо, що багатогранні аспекти функціонування так званих жінвідділів на території України в історичній науці дослідженні недостатньо, чи-то фрагментарно й тенденційно. Більшість узагальнюючих праць, присвячених цій проблематиці, або ж розвідки щодо переоцінки досвіду діяльності більшовиків, Кому-

ністичної партії у справі організації жіночого пролетаріату крізь призму гендерних пошуків належать, головним чином, перу радянських та сучасних російських дослідників жіночих студій. Зокрема, це праці В.Більшай, Є.Ємельянової, П.Чиркова, С.Поленої, О.Хасбулатової, Н.Козлової, Т.Осипович та ін. [5]. Серед вітчизняних дослідників, які займалися розробкою теми, що нас цікавить, чи торкалися окремих її граней можна назвати Ж.Тимченко, О.Белінську, Т.Пікалову, Л.Вовк, Т.Курченко, Л.Стефаненко [6]. Та й на сьогодні, підкреслимо, загалом не існує жодної фундаментальної праці, яка би висвітлювала особливості вирішення "жіночого питання" на території України за радянської доби.

У даній статті автор ставить за мету на основі комплексного дослідження найважливіших аспектів політики більшовиків щодо емансипації жіноцтва дати загальний аналіз процесу становлення і розвитку мережі партійних апаратів для роботи серед жінок в Україні у контексті загальноросійського масштабу, розкрити їх внутрішню організаційну структуру, основні завдання та функції у перші роки становлення радянської влади.

Насамперед, наголосимо на тому, що теоретичною основою та спрямовуючою силою для діяльності комуністів щодо розвитку громадсько-політичної, трудової активності жіноцтва були постанови й рішення з'їздів керівної Комуністичної партії. У такий спосіб відбувалися розвиток та поглиблення марксистсько-ленінської теорії з вирішення "жіночого питання", конкретизація її відповідно до нових історичних умов.

На основі проаналізованих джерел та літератури автор виокремив ряд базових відпрацьованих принципів організаційної, політико-виховної діяльності партійних осередків зі згуртування робітниць і селянок:

- головний напрямок діяльності – залучення жіноцтва до соціалістичного будівництва; основний засіб подолання соціальної відсталості жінок – посилення їх практичної активності – принцип "живої агітації словом і ділом" навколо завдань господарчої і громадської розбудови "нового суспільства";

- підпорядкування специфічно жіночих питань загально-класовим чи загальнопролетарським;

- проведення роботи серед трудівниць міста і села у руслі вирішення головних завдань, які постають перед партією і народом у той чи інший момент;

– ставлення до роботи серед жінок, як до необхідної і відповідальної партійної праці комуністів;

– послідовне дотримання диференційованого класового підходу щодо соціальних груп жіночого населення (перевага віддавалася робітницям);

– врахування регіональних особливостей та специфіки певної категорії жінок в організації політичної та виховної діяльності;

– виокремлення "ударних регіонів" та першорядних проблем для проведення активної роботи за неможливості охопити широкі верстви населення.

Отже, проблеми активізації жіночого пролетаріату в радянській державі були підняті до рівня загальнопартійних завдань. Жіноцтво як соціальна група розглядалася більшовиками в якості однієї з рушійних сил соціалістичного суспільства. Поза тим, ми вважаємо, що емансипація жінок для Комуністичної партії була не стільки метою, скільки засобом й інструментом реалізації класової політики. Так, тема особистісної самореалізації жінки як основи емансипації практично витіснялася темою колективної боротьби жіночих мас за справу пролетаріату.

Зрозуміло, що первинні пошуки та практичні експерименти становлення відповідних форм і методів роботи серед жінок мали місце якраз у центральних регіонах радянської республіки. Згодом апробований досвід поширювався й на інших територіях, вдосконалювався і поглиблювався відповідно до місцевих особливостей. Першими компартійними органами для роботи серед жінок були комісії з пропаганди й агітації серед робітниць [7, с. 18], [8, с. 87–89]. Однак діяльність таких апаратів в Україні мала досить формальний агітаційний характер. Вони, в основному, функціонували лише у Харкові та Києві, зорганізовуючи жінок до громадсько-політичної роботи у тилу та для допомоги фронту [9, с. 58–59], [10, с. 26]. Характеризуючи досвід функціонування комісій робітниць загалом, варто зазначити, що вони були початковими апробаційними формами організації жіноцтва і досить швидко виявили свою недосконалість. Комуністична партія визнавала за необхідне підняти рівень керівництва даною сферою діяльності, тому у вересні 1919 р. ЦК РКП(б) прийняв постанову про реорганізацію комісій з агітації та пропаганди у відділи по роботі серед робітниць та селянок (жінвідділи) разом з інститутом жіночих делегатських зборів при них як на загальнодержавному, так і на регіональних рівнях.

Визначалися й головні завдання оновлених органів: "залучення робітниць і селянок до партійної і радянської роботи та виховання з них активних борців за ідеали свого класу й працівників у справі перебудови життя на нових комуністичних началах" [11, с. 4].

Варто зазначити, що процес становлення жінапаратів на місцях виявився насправді досить-таки складним і довготривалим. Основним гальмом були об'єктивні труднощі, викликані конкретною історичною обстановкою. Особливо у перші роки діяльності суттєвими перешкодами стали відсталість, безграмотність, надмірна релігійність, низький культурно-освітній рівень жінок, нерозуміння окремими комуністами необхідності спеціальної роботи серед жіночого населення, загострення класової боротьби, розруха, голод, безробіття, відсутність необхідного досвіду організації, брак матеріальної бази тощо.

Осередки Комуністичної партії України поступово розгортали активну роботу серед жіноцтва. Проте поряд із загальноросійськими рисами та умовами партдіяльності на цьому терені, в Україні виникали певні локальні особливості, породжені специфікою внутрішньої ситуації.

Перш за все, суттєвою перепоною на шляху становлення систематичної роботи серед жіночого пролетаріату були затяжні бойові дії громадянської війни, боротьба з іноземною інтервенцією та складна післявоєнна обстановка. Таким чином, формування спеціальних партійних органів для роботи серед робітниць і селянок розпочалося на території України пізніше, ніж у центральних регіонах країни Рад. Так, якщо в центрі Росії до весни 1920 р. жінвідділи були організовані вже не лише у губернських містах, а й практично у всіх повітах, то українські партійні осередки, у міру затишшя військових дій та становлення радянської влади, ще тільки бралися до старту цієї роботи [12, с. 21]. Сам Центральний відділ для роботи серед робітниць і селянок при ЦК КП(б)У як керівний орган був організований у січні 1920 р. [13, с. 6]. У цей період виникають і перші жінвідділи при Харківському та Київському губернських комітетах, згодом були сформовані аналогічні структури у Олександрійській, Донецькій, Одеській, Катеринославській, Чернігівській, Полтавській, Миколаївській, Волинській, Кременчугській та Подільській губерніях.

Однак, зважаючи на факт організації відділів для роботи серед робітниць і селянок у губернському масштабі в Україні протягом року, ми не можемо стверджувати, що, відтак, вони

запрацювали на належному рівні, а робота з жіноцтвом набула масового характеру. Акцентуємо, що дуже складним та довготривалим виявився процес становлення жінорганів при повітових комітетах партії та низових осередках, що розгорнувся й на 1921 р. По-перше, багатьом партійним комітетам доводилося по декілька разів заново розпочинати створення відділів та комплектування їх кадрами. До того ж, практично всі губжіноргани відзначали дуже слабку організацію на місцях чи взагалі її відсутність через порушений, несталий зв'язок із повітами. Це було викликано нестабільною обстановкою прифронтових регіонів, вимушеною евакуацією парткомів, поширенням бандитизму, розрухи тощо. По-друге, партапарати для роботи серед жінок республіки, особливо в перші роки функціонування, гостро відчували брак кваліфікованих кадрів, що звичайно, відбивалося на їх працездатності. Поза тим, партійці часто недооцінювали значення спеціальної діяльності серед жіночого пролетаріату, що виражалося у тенденційних намаганнях ліквідувати жінвідділи, як недоцільні та зайві органи [14, с. 58–83], [15].

Звернемо увагу, що з початком відбудовчого періоду, зміною економічної політики держави, переходом до мирного будівництва діяльність партії із формування та зміцнення жінвідділів набувала значно швидших темпів та мала ряд особливостей, пов'язаних з новими умовами і завданнями роботи серед жінок. Однак, у процесі становлення та удосконалення апарату жінвідділів партійні організації всіх рівнів зіткнулися з великими труднощами. Перш за все, серйозною перепорою на шляху подальшого розвитку органів по роботі серед жіночого пролетаріату стали "ліквідаційні настрої", поява яких тісно була пов'язана з ускладненою економічною та політичною обстановкою в країні, станом справ у партії, зумовлених переходом до курсу НЕПу. Наголосимо на тому, що так звана "ліквідаційна хвиля" 1921–1922 рр. досить відчутно позначилася на відділах робітниць, коли ті ще організаційно не зміцніли у загальнопартійному апараті та перебували на етапі становлення. Разом з тим, можемо стверджувати, що хоча у 1921 р. губпартійні комітети республіки активно приймали участь в обговоренні питання про доцільність існування жінвідділів, вони не вдалися до крайніх заходів, спрямованих на офіційне їх розформування, як це було зроблено у деяких російських регіонах [16, с. 109]. Однак, формально не розпустивши органи робітниць, більшість парткомів

перестали приділяти їм належну увагу та комплектувати фахівцями, що й призвело до фактичної деформації мережі апаратів для роботи серед жінок [17, с. 70].

Вважаємо, що лише після категоричної постанови чергового XI з'їзду РКП(б) щодо необхідності збереження спеціальних відділів для роботи серед жіноцтва, як самостійних при партійних комітетах, та поповнення їх якісними працівниками, "ліквідаційна хвиля" поступово почала спадати [18, с. 528]. Позиція партійного керівництва була цілком зрозумілою: необхідність збереження мережі жінвідділів диктувалася, перш за все, тим, що для здійснення планів соціалістичного будівництва більшовикам необхідна була широка підтримка мас жіночого населення.

На основі проаналізованих документів можна виокремити основні, накреслені у той час, перспективи удосконалення партійної роботи серед жіночого пролетаріату в нових умовах. Це насамперед:

- докорінна реконструкція відділів робітниць і селянок;
- посилення систематичного керівництва парткомми роботою жінвідділів та спрямування її, перш за все, в русло вирішення економічних завдань країни (мобілізація робітниць і селянок до всіх видів діяльності для підняття промисловості, сільського господарства та кооперації);
- зміна структури жінапарату в напрямку тісного взаємозв'язку, узгодження та чіткого розподілу роботи з іншими відділами парткому, радянськими та профспілковими організаціями (зادля уможливлення паралелізму їх дій та "розвантаження" сумарних функцій жінвідділів).

На нашу думку, заходи ЦК КП(б)У та діяльність місцевих партійних організацій, спрямовані на збереження відділів по роботі серед жінок, мали загалом позитивні наслідки, оскільки протягом 1922 р. систему жінвідділів України вдалося, в основному, відродити. Характерно, що низовий штат жінпрацівників – жінорганізатори партійних осередків підприємств, волосні організатори – відроджувався значно повільніше, ніж верхівкові структури [19, с. 150].

Таким чином, ми можемо стверджувати, що весна–літо 1922 р. були ключовим моментом для партійної організації України у подоланні "ліквідаторських настроїв" стосовно жінвідділів. Налагодивши належне керівництво їх роботою та відповідні ділові контакти з іншими відділами парткомів, КП(б)У

закладала передумови для нормального функціонування апарату робітниць і селянок та виконання ним своїх основних завдань. Враховуючи вищесказане, варто констатувати, що формування мережі апаратів для роботи серед робітниць і селянок на території України необхідно розглядати не як одномоментний акт, а як затяжний процес становлення, який розпочався у 1920 р. й тривав включно до 1923 р. Саме тоді жінвідділи неухильно набирали обрисів дійсно повноправних органів партійних комітетів.

Варто підкреслити, що відділи робітниць і селянок не були самостійними чи автономними організаціями жінок. Вони діяли під безпосереднім керівництвом осередків Комуністичної партії, будучи невід'ємною складовою частиною її цілісного апарату. Однак ці структури мали розгалужену мережу власних органів, своєрідну внутрішню побудову та відповідний кадровий склад жінпрацівників. Що ж до організаційної структури системи відділів для роботи серед жіночого пролетаріату, то найвищим керівним органом у цій піраміді, звісно, вважався Відділ для роботи серед жінок при ЦК РКП(б). При цьому Центральний жінвідділ перебував у безпосередньому підпорядкуванні Організаційного бюро та одного із секретарів ЦК [20, с. 13]. Відділ робітниць і селянок ЦК КП(б)У вважався обласним апаратом Жінвідділу ЦК РКП(б) та був йому підзвітний [21, с. 41]. На чолі вітчизняних жінорганів протягом 20-х рр. стояли К.Самойлова, В.Мойрова, О.Кравченко, М.Левкович та О.Пілацька.

Загалом, відділи для роботи серед жіночого пролетаріату мали подвійне підпорядкування – вертикальне і горизонтальне. Так, по вертикальній лінії повітові і районні жінвідділи підпорядковувалися "вищим" губернським, губернські – жінвідділам республік, обласних бюро ЦК, а ті, відповідно, – жінвідділу ЦК РКП(б). Окрім цього, жіноргани управлялися тими партійними комітетами, до складу яких вони входили [22, с. 76]. Наголосимо, що створення відділів робітниць і селянок не передбачалося при партійних осередках у волості, на селі та виробничих підприємствах – там функції згуртування жіноцтва покладалися на спеціальних низових організаторів. Отже, так званий "верхівковий апарат" для роботи серед робітниць і селянок був побудований за принципом централізованої організації (центрального, губернського, повітового (окружний), районний рівні). Серед жінпрацівників "низового" рівня були осередкові виробничі організатори робітниць на підприємствах, установах різного типу; волосні

(сільські) організатори селянок, батрачок, трудівниць сільгосподарств; організатори дружин робітників та домашніх господарок [23, 1а, с. 151], [24, с. 34–45].

В інструкції ЦК КП(б)У про організацію жінвідділів так визначалися їх завдання: розробка методів і форм та постановка агітації і пропаганди серед широких мас жінок-трудівниць з метою залучення їх до партійного, радянського і професійного будівництва; вивчення і спрямування діяльності місцевих партійних організацій у сфері роботи серед жінок; систематизація і врахування досвіду жінроботи; участь у розробці питань загальнопартійного, радянського, професійного будівництва і внесення пропозицій щодо проблем, пов'язаних з фактичним розкріпаченням жінки та завданнями материнства. Відповідно жінвідділами велася робота у двох напрямках – організаційно-інструкторському та агітаційно-пропагандистському. Чітке визначення завдань і функцій жінвідділів стало свідченням того, що вони були не осередками жіночого руху, а виступали прямою ініціативою партії [25, 1а].

Треба сказати, що окрім власне штатних кадрів (завідуюча, фахові інструктори) відділи для роботи серед робітниць і селянок в Україні мали ще й спеціальні колегіальні органи (колегії жінвідділів), що дозволяло покращувати їх функціональну діяльність [26, 27]. Автором досліджено, що вони зазнавали еволюційної трансформації внутрішнього складу, проте не були ліквідовані, як це мало місце у російських регіонах [27, 1, 30]. До того ж, при відділах робітниць функціонувала ціла низка комісій, як-от: Комісія з колективізації побуту, Комісія з вивчення і покращання праці жінок, Комісія для боротьби з проституцією тощо [28, 33]. У свою чергу, жінпрацівники, вважаємо, надмірно завантажували себе представництвами у різноманітних радянських комісіях, а це негативно позначалося на їх профільній партійній роботі [29, 78].

Для керівництва та регулювання всією роботою мережі жінапарату, розробки поточних питань та врахування досвіду партійної діяльності серед жіночого пролетаріату скликалися спеціальні регулярні наради, з'їзди жінпрацівників різних рівнів (губернські, окружні, районні, волосні). Зв'язок із місцевими жінвідділами, спрямування їх діяльності та контроль здійснювалися шляхом надсилання відповідних інструкцій, циркулярних листів, постанов, розпоряджень, резолюцій; індивідуального

листування із завідуючими; систематизації звітів про виконану роботу як в усній (доповіді при вищих жіноцтвах), так і в письмовій формі. Так званий "живий зв'язок" відбувався протягом перевірочних об'їздів відповідальними інструкторами локальних відділів робітниць [30, 78].

Отже, протягом пер. пол. 20-х рр. у лоні республіканської партійної організації склалася своєрідна внутрішня структура органів по роботі серед жіноцтва, починаючи від Центрального Комітету з його Відділом робітниць і селянок, і закінчуючи осередковими, волосними та сільськими організаторами на місцях, яка дозволяла охопити комуністичним впливом широкі маси жіночого пролетаріату. Проте однією з головних перешкод на шляху до нормальної організації та інтенсифікації діяльності мережі жінвідділів, особливо у перші роки їх існування, була проблема гострого дефіциту фахівців із роботи серед жінок: зміцнення у кількісному та якісному плані системи жінпарату, підвищення його дієздатності через забезпечення кваліфікованими спеціалістами. Поза тим, працівники відділів робітниць і селянок зазвичай були надміру завантажені покладеними на них функціями та обов'язками, до того ж, змушені були суміщати по декілька посад. Все це загалом призводило до послаблення апарату по роботі серед жінок, негативно відображалось на системності й плановірності його діяльності, спричиняло потенційну плінність кадрів. Зауважимо, що на чисельність та якісний склад контингенту жінпрацівників негативно впливали також ліквідаційні настрої та неодноразове скорочення штатів у структурах партійних комітетів. Тому питання щодо комплектування жінвідділів республіки підготовленими організаторами набирало неабиякої актуальності протягом всього періоду їх існування.

У своїй діяльності щодо організації трудящих жінок партія використовувала вже апробовані форми та методи виховання народних мас. Однак, безперечно, застосовуючи їх у роботі серед робітниць та селянок, вони мали набувати специфічного відтінку. Їх своєрідність, перш за все, полягала не тільки у формі та способі використання, але й у побудові змістового компоненту функціонування. З одного боку, за допомогою "специфічних підходів" більшовики вдавалися до вирішення комплексу питань, пов'язаних із соціальним становищем жінок та їх суспільною діяльністю; з іншого – здійснювали залучення їх до громадсько-

політичної, виробничої активності, перевиховували, розвиваючи нову комуністичну свідомість, одним словом – "ставили на службу" справі побудови соціалізму.

Цілковито погоджуючись із дослідницею Є.Ємельяною, вважаємо, що найбільш уживані форми і методи партійної роботи серед жіночого пролетаріату в перші роки існування радянської влади можна умовно розділити на три основні групи, відповідно до критерію змісту та характеру впливу на розвиток соціальної активності трудящих жіночих мас: агітаційно-пропагандистські форми та методи (мітинги, мітинги-концерти, листівки, екскурсії, святкування 8 Березня, "Дні робітниці", жіноча преса); організаційно-виховні (жіночі з'їзди, безпартійні конференції, збори, секції робітниць та селянок); форми та методи громадсько-практичної діяльності жіноцтва (суботники, різноманітні "тижні", участь жінок у боротьбі з голодом, епідеміями, дитячою безпритульністю тощо) [31]. Зауважимо, що таке групування, безумовно, не є абсолютним, адже, неможливо знайти форми і методи у "чистому вигляді", які б не здійснювали, наприклад, виховного впливу чи не вносили б елементів організації й агітації в діяльність робітниць та селянок. Однак, така класифікація дозволяє більш предметно провести аналіз й дати оцінку відповідним напрямкам роботи партії серед жіночого пролетаріату.

Показово, що делегатські збори представниць, з огляду на їх специфічну змістову значимість та особливу результативність, вважалися основною ефективною формою організаційної і виховної роботи партії серед широких мас трудівниць та методом залучення їх до громадсько-практичної активності [32, с. 89]. Зауважимо, що названа форма роботи в процесі становлення зазнавала відчутних змін, пройшовши шлях від спонтанно створеної групи робітниць, вибраних для підготовки I Всесоюзного з'їзду жіноцтва, до зборів делегаток, які працювали за сталою програмою та систематичним розкладом.

Як самостійні одиниці делегатські збори створювалися: у містах на великих фабриках при партійних осередках чи навіть в окремих цехах; при міських, районних, повітових жінвідділах для робітниць дрібних підприємств, службовців установ, кустарок, прислуги, домогосподарок, дружин робітників, що розглядалися, як "розпоршені маси"; при волосних (районних) і сільських партійних осередках.

Делегатські збори мали забезпечувати політичне й культурно-просвітнє виховання жіночих мас, а також розвивати конкретні вміння й навички практичної громадської діяльності. Тому в процесі "навчання" делегаток логічно поєднувались три основні етапи: теоретичні заняття, проходження навчальної практики в державних закладах, громадських організаціях, участь в політичних і господарських кампаніях та інших формах громадсько-політичного життя держави. Необхідно зазначити, що з 1923 р. делегатські збори всюди, де була на те можливість, переходили на секційно-гуртковий метод роботи. Основними секціями делегатських зборів уважалися радянські (з охорони материнства і дитинства, народної освіти, комунального господарства), профспілкові, кооперативні, існували також сімейно-побутові, правові відділи, гуртки політграмоти й школи ліквідації неписьменності – всі вони діяли на базі відповідно розроблених програм та передбачали добровільний характер вступу. Практична діяльність делегаток передбачала три основні форми – екскурсії, обстеження-перевірки й участь в поточній роботі конкретних закладів, організацій, установ, комісій тощо [33, с. 28]. Наголосимо, що після навчальної практики делегатки не тільки набували досвіду роботи та розширювали власний кругозір, вони були тою суттєвою робочою силою, яка упорядковувала та інтенсифікувала діяльність ряду закладів чи організацій.

По суті, делегатські збори були тим резервом, з якого партія черпала у свої ряди вже підготовлені, політично грамотні сили. Власне, в Україні кількість делегаток збільшилася протягом 1922–1925 рр. із 16456 до 69275 чоловік, якими у свою чергу було представлено й охоплено більше 1,5 млн. трудящих жінок [34, с. 39]. Національна особливість виявлялася у показовому зростанні саме сільських делегатських зборів: так, наявність представниць-селянок сягала 84% від загального числа делегаток [35, с. 35].

Автор проаналізував та узагальнив напрями діяльності жінвідділів серед робітниць і селянок. Зокрема, вдалося виокремити такі їх основні групи: культурно-просвітню й політико-виховну роботу; роботу із залучення жіноцтва до органів державної влади та громадських організацій трудящих усіх рівнів; роботу з вирішення специфічно-жіночих питань (жінки-матері-дружини-трудівниці) та організацію допомоги державі у розв'язанні гострих соціальних проблем.

Отже, створення широкої мережі партійних апаратів по роботі серед робітниць і селянок, становлення відповідних завдань, форм та методів діяльності у даній сфері дозволило радянській владі розпочати цілеспрямовану роботу щодо виховання, підготовки й залучення широких жіночих мас до участі у справі будівництва соціалізму, а отже, підвищення їх соціального статусу в суспільному житті і досягнення фактичного рівноправ'я статей. Проте це були лише перші кроки на шляху до реалізації емансипаторського проекту більшовиків. Тоді ще відчувалася велика прірва між проголошеним партією розкріпаченням, звільненням жінок й тим фактичним положенням, яке вони продовжували займати. Шлях від декларування юридичного рівноправ'я статей до втілення їх у реальну дійсність виявився, як показала практика, більш складним і довготривалим, ніж на те сподівалися комуністи.

Література

1. Ленин В.И. Полное собрание сочинений. – Т. 40. – М., 1963.
2. Ленин В.И. Полное собрание сочинений. – Т. 37. – М., 1963.
3. Ленин В.И. Полное собрание сочинений. – Т. 39. – М., 1963.
4. Там само. – С. 202.
5. Бильшай В.Л. Решение женского вопроса в СССР. – М., 1959; Емельянова Е.Д. Революция, партия, женщина. Опыт работы Коммунистической партии среди трудящихся женщин (1917–1925). – Смоленск, 1971; Чирков П.М. Решение женского вопроса в СССР (1917–1937). – М., 1978; Поленина С.В. Женский вопрос и строительство социалистического правового государства // <http://www.a-z.ru/women/texts/s/>; Хасбулатова О.А. Обзор опыта советской государственной политики в отношении женщин // www.oax.tpi.ru/files/Khasbulatova2004; Козлова Н.Н. Женотделы в контексте эмансипаторского прозкта большевиков // <http://tvergengerstudies.ru/>; Осипович Т. Коммунизм, феминизм, освобождение женщины и А.Коллонтай // Общественные науки и современность. – 1991. – №4.
6. Тимченко Ж.П. Трудящі жінки в боротьбі за владу Рад на Україні (1917–1920). – К., 1966; Белінська О.Ф. Залучення робітниць партійними організаціями України до активного суспільно-політичного життя (1921–1925) // Український історичний журнал (УІЖ). – 1963. – №4; Вовк Л.П. Розвиток освіти серед жінок УРСР (1917–1941) // УІЖ. – 1975. – №11; Пикалова Т.И. Коммунистическая партия Украины – организатор вовлечения женщин в осуществление культурной революции в период строительства социализма (1917–1937). Автореф. дис. ... канд. истор. наук. – Харьков, 1985; Курченко Т.Е. Опыт работы КП(б)У по осуществлению ленинских идей о вовлечении женщин работниц в активную общественно-

политическую жизнь в начале 20-х годов: Дис. ... канд. истор. наук. – К., 1990; Стефаненко Л. Жіноцтво України у довоєнний період // Жіночі студії в Україні. Жінка в історії та сьогоденні / За заг. ред. Л.Смоляр. – Одеса, 1999.

7. Первый Всероссийский съезд работниц 16 ноября 1918 г. и его резолюции. – Харьков, 1920.

8. Емельянова Е.Д. Революция, партия, женщина. Опыт работы Коммунистической партии среди трудящихся женщин (1917–1925). – Смоленск, 1971.

9. Тимченко Ж.П. Організаційні заходи Комуністичної партії по залученню робітниць і селянок до радянського будівництва на Україні (1919–1920) // УІЖ. – 1975. – №11.

10. Коммунарка Украины. – 1920. – №1–2.

11. Сборник инструкций ЦК РКП(б) по работе среди женщин. – М., 1920.

12. Опыт КПСС в решении женского вопроса / Под ред. М.И.Кондаковой. – М., 1981.

13. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГОУ), ф. 1, оп. 20, спр. 348.

14. ЦДАГОУ, ф.1, оп. 20, спр. 819.

15. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 349.

16. Емельянова Е.Д. Вказана праця. – с. 109.

17. ЦДАГОУ, ф.1, оп. 20, спр. 1783.

18. КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций, пленумов. – Т. 2. – М., 1983.

19. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 1558.

20. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 2029.

21. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 347.

22. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 346.

23. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 815.

24. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 346.

25. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 815.

26. Коммунарка Украины – 1920 – №1–2.

27. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 1860.

28. Итоги и перспективы работы среди женщин на Украине (по материалах Всеукраинского совещания женотделов 10–15 апреля 1925 г. – Харьков, 1925.

29. Очередные задачи работы среди женщин. Резолюция XIII съезда РКП(б) и Всеукраинского совещания женотделов. – Харьков, 1925.

30. Там само. – С. 78.

31. Емельянова Е.Д. Вказана праця.

32. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 346.

33. Коммунистка. – 1925. – №7.

34. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 2029.

35. Итоги и перспективы работы... – С. 35.

**Упереджений та репресивний характер
державної політики радянського керівництва
щодо населення Західної України у 40-х рр. ХХ ст.**

Здобуття державної незалежності та переборення наслідків тоталітаризму поклали на плечі сучасних дослідників історії відповідальну місію, яка повинна сприяти позитивному вирішенню низки проблем нинішньої соціально-політичної ситуації у країні. Надзвичайно актуальним з цього приводу є висвітлення фактів, пов'язаних із репресивною практикою здійснення національної політики щодо населення Західної України у 40-х рр. ХХ ст.

Депортація у 1939–1941 рр. населення із західних областей країни займає особливе місце в історії України. По суті, населення виселялось із власної землі державою, яка не зуміла й не бажала стати для них власною. Вона засвідчила цинічність проголошених радянським режимом державних, в тому числі, національних цінностей, підтвердила антинародну сутність внутрішньої політики партійного керівництва.

Указані події були повторені в діях комуністичного керівництва післявоєнної Польщі під час операції "Вісла". Несправедливість та жорстокість втручання держави в етнополітичні стосунки між українцями і поляками дається взнаки в ході налагодження сучасних відносин між сусідніми державами і народами.

За радянської влади про антинародний характер національної політики партійного керівництва щодо народів СРСР говорити в голос було не прийнято, більше того, вважалось злочином, а тому історіографія питання досить бідна, переважно необ'єктивна, кон'юнктурна відповідно до ідей національної політики КПРС [1].

Лише останнім часом з'явилася низка статей, автори яких тією чи іншою мірою порушують окремі аспекти цієї проблемної теми [2].

Автор статті ставить за мету проаналізувати факти виселення населення Української РСР, показати сутність національної політики тоталітарної держави, її антинародний і негуманний характер.

Відповідь про узагальнені причини депортації знаходимо в тексті звернення українців, які прохали у 1947 р. польський уряд

(операція "Вісла") не переселяти їх до радянської України. Це – небажання насильницької колективізації, переслідування духовенства, насаджування войовничого атеїзму, русифікація суспільного життя.

У 30–50 рр. серед депортованих під різноманітними приводами опинилися 3 226 340 (за іншими джерелами 3441582) представників різних національностей і народностей СРСР. Значна їх частина припадає на національні меншини, що проживали на території України [3].

Переселення народів мало чітку структуру управління. Ці заходи проводилися системою державних органів влади і, в першу чергу, Народним комісаріатом внутрішніх справ СРСР (НКВС). У його структурі з червня 1931 р. до 1940 р. діяв Відділ по спецпоселенням ГУЛАГу. А пізніше, 24 березня 1944 р., у структурі НКВС СРСР був створений як самостійний Відділ спецпоселень (Наказ НКВС СРСР №00332), який діяв до 1948 р., коли 21 лютого Рада Міністрів СРСР постановою №418–161 забор'язала МВС СРСР встановити суворий режим у місцях поселень, посилити боротьбу з бандитизмом та іншими кримінальними злочинами, організувати в спецпоселеннях чіткий облік, правильне і обов'язкове використання спецпоселенців [4].

Під лозунгом необхідності "проявлення революційної пильності" радянська система повела жорстоку боротьбу за зміцнення своїх позицій. РНК СРСР прийняла 28 квітня 1936 р. постанову №776–130 сс про переселення "як політично неблагонадійних" поляків із Української РСР у Казахську РСР.

Таким чином громадяни польської національності, які проживали в УРСР стали першими, кого напередодні війни було депортовано на Схід. Цей акт поклав початок акціям депортації народів СРСР у 30–50-і рр.

Депортація народів на Схід із районів України та Білорусії – наслідок непродумано проведеної сталінської національної політики. Без суду і слідства і навіть без письмового звинувачення було депортовано близько 10% населення Західної України та Західної Білорусії.

Народи цих районів сприйняли включення Західної України та Західної Білорусії, як акт вільного волевиявлення. Однак прихід сюди Червоної армії і встановлення радянської влади сприйнялися по-різному, в тому числі і поляками, які становили близько однієї третини 11 млн. населення краю. 29 грудня 1939 р.

було прийнято Постанову РНК СРСР №2122-617 сс і затверджено "Положення про спецпоселення і трудове влаштування осадників, виселених із західних областей УРСР і БРСР" [5].

У сучасному розумінні "осадники" – це назва польських колоністів на західноукраїнських і західнобілоруських землях у 20–30-х рр. ХХ ст. Вони отримали від держави кращі земельні наділи й щедрі фінансові субсидії, їм були передані місцеві органи адміністративної влади. У Західній Україні до 1929 р. 77 тис. осадників отримали 600 тис. га землі, [6] а у Західній Білорусії 8,4 тис. осадників – 143 тис. га [7].

У 1940–1941 рр. із Західної України та Білорусії було виселено більше, ніж 300 тис. поляків – осадників, поміщиків, жандармів, служителів церкви, військовослужбовців, чиновників та членів їх родин, а також майже 100 тис. колишніх громадян Польщі, які утікли з території, окупованої фашистами. За польськими джерелами, на східних землях довоєнної Польщі проживало не більше 8 тис. польських родин осадників. У 1940 р. фактично було депортовано більше 27 тис., тобто у 3–4 рази більше реального їх числа. Звідси випливає, що термін "осадники" вживався радянським керівництвом досить широко, охоплюючи інші категорії виселеного сільського населення польського походження [8]. В СРСР вони вважалися "найлютішими ворогами трудового народу" і майже стовідсотково з родинами були виселені у східні райони країни.

Названий контингент переміщувався за суворо встановленими правилами спеціально затвердженої РНК Союзу РСР інструкції від 29 грудня 1939 р. В інструкції зазначалося: "При виселенні осадників все нерухоме майно, сільгоспінвентар, домашня худоба залишаються на місці і приймаються по акту місцевими управліннями. Загальна вага речей не повинна перевищувати 500 кг на родину" [9].

Причинами переселення називали розкрадання соціалістичного майна, бандитизм, розбій, зґвалтування, крадіжки, контрабанда, зберігання вогнепальної зброї тощо.

Переселення проходило у важких умовах. Щоб зібрати необхідні речі, давали дві години, а то і менше. Людей заштовхували у товарні вагони майже роздягнутих. Відомий факт, коли під депортацію потрапила жінка, яка приїхала до знайомих із сусіднього містечка в спортивному костюмі з лижами і палками, вона потрапила до Сибіру [10].

Згідно з інструкцією відправлення осадників до місця поселення проводили ешелонами з 55 товарних вагонів, у тому числі один класний вагон для охорони і один обладнаний ізолятор. У кожному вагоні розміщували 30 осіб дорослих і дітей з їх речами. Для громіздких речей на кожен ешелон відводили 4 товарні вагони.

Фактичне положення речей було дуже далеким від наведеної "гуманної" інструкції. У холодну зиму 1940 р. неопілені заплomboвані вагони з голодними заарештованими дорослими і дітьми тижнями тяглися "диким степом" у 40-градусний мороз з усіма наслідками цього. Високою була смертність. З моменту прибуття на спецпоселення і до 1 липня 1941 р. народилося 4211 і померло 12319 людей [11].

Місцеві органи влади, одержавши вказівку, особливо не поспішали із забезпеченням належних умов для прибулих спецпоселенців. Свідченням цього є доповідь НКВС СРСР Л.Берії, направлена у ЦК ВКП(б) та РНК СРСР, в якій зазначалось: "Після доповіді Вам НКВС СРСР у квітні-липні 1940 р. про недоліки трудового використання осадників та біженців, переселених із західних областей УРСР та БРСР, Наркомліс не вжив необхідних заходів по організації повного використання на роботі цих коїтингентів і по поліпшенню їх житлових умов. У Надомському районі Архангельської області із 1549 спецпоселенців, яких використовують на роботі, 737 чоловік не мають взуття". До того ж, у деяких випадках до місця виробництва потрібно було 10–15 км йти пішки. В усіх спецпоселеннях Алтайського краю бараки до зими не були підготовленими: печі не складені, вікна не зашклені. Багато з бараків не освітлювалися через відсутність газових ламп. Аналогічне становище було і в спецпоселеннях інших областей [12].

Матеріальні умови життя, праці, забезпечення спецпоселенців і місцевого населення було надзвичайно важливим. Але існував моральний гніт, дискримінація. Спецпоселенцям не видавали на руки паспортів, навіть свідоцтв про народження і смерть, про одруження. Вони не мали права змінювати прізвище і всиновлювати дітей, призиватися до лав армії.

Антисанітарія у спецпоселеннях призводила до "захворювань екземою, чесоткою, педікульозом, різними наривами". Епідемії спалахували у Комі АРСР, Свердловській, Іркутській та інших областях.

Депортовані були поставлені на найтяжчі роботи, а відсутність інструментів (у спецпоселенні Колос на 5 осіб була одна сокира, у Подосиновському районі на 120 працівників лісопильні лише 10 пилок) призводила до того, що депортовані не могли заробити навіть на харчування [13].

"Очищення міст і сіл від ворожого елементу" проводилось без урахування позицій, поглядів і бажань кожної окремої людини, а шляхом розповсюдження "заходів" на всі категорії підозрюваного кола осіб та на членів їх родин, співчуваючих, або навіть просто знайомих. Без правових і юридичних підстав, з нехтуванням прав людини і громадянина, записаних в конституції СРСР. Ці дії в міжнародному праві згодом названо злочином проти людства.

30 липня 1941 р. між радянською владою й емігрантською владою Польщі була підписана угода про становлення дипломатичних відносин і про створення польської армії на території СРСР. До угоди був доданий протокол такого змісту: "Радянська влада надає амністію всім польським громадянам, які утримуються в ув'язненні на радянській території в якості військово-полонених" [14]. Відповідно до цього протоколу 12 серпня 1941 р. був прийнятий Указ Президії Верховної Ради СРСР про амністію всіх польських громадян [15].

У серпні 1941 р. радянське керівництво видало директиву про звільнення з тюрем, виправно-трудовах таборів, "спецпоселень", із місць заслання засуджених і тих, які знаходились під слідством, поляків. Для виконання цього рішення всім органам НКВС була направлена директива від 19 серпня 1941 р. Звільненим дозволялось проживати на території СРСР за виключенням прикордонних і заборонених зон, місцевостей, які знаходились у військовому стані.

На практиці це положення не виконували. У спеціальному листі, надісланому за підписом Л.Берії Наркомату внутрішніх справ республік і управлінням НКВС, наказувалося звернути особливу увагу на поляків, які були заарештовані на території західної України і західної Білорусії після 19 вересня 1939 р. і до 17 вересня 1940 р. Вони, як зазначалося, звинувачувалися у виступах проти радянської влади. Деяко пізніше заступник Наркома внутрішніх справ СРСР А.Кабулов вказав, що спецпоселенці із поляків, які заарештовані до 17 вересня 1939 р., дезертири і

провокатори, злочинці та "звільненню з-під спецпоселення не підлягають".

І все ж, заходи зі звільнення громадян польської національності проводилися. Амністія принесла свободу близько 400 тис. депортованим полякам. Згідно довідок НКВС, станом на 1 вересня 1942 р., не були амністовані 341 в'язень. Іншим радянським і польським громадянам довелося чекати аж до 1956 р.

Депортація народів, у тому числі й українського, нічого крім збитків у відносинах між народами, мук і страждань, жорстоких поневірянь людям не принесла. Були відчутно підірвані традиції дружніх зв'язків, нанесено шкоди економіці фактично всіх регіонів країни, співпраці у культурній сфері.

Підсумком цих акцій стало руйнування природного і соціального оточення багатьох народів, деградація їх неповторних культур, а також взаємні образи і претензії. Депортація народів СРСР віддається відгомном і нині, створюючи все нові й нові складні проблеми у сфері міжнаціональних відносин, що вимагають свого негайного вирішення.

Визнання правди подій тих років – гарантія того, що подібне більше ніколи не повториться.

Література

1. Супруненко Н.И. Украина в Великой Отечественной войне Советского Союза. – К., 1965; Великая Отечественная война Советского Союза 1941–1945 гг. – М., 1965; Украинская ССР в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг.: В 3 т. – Т. 3. – К.: Политиздат Украины, 1975; Масловский В.И. В борьбе с врагами социализма в западных областях Украины 1935–1950. – Львов, 1984. та інші.

2. Курашвили Б.П. Политическая доктрина Сталина // История СССР. – 1989. – №5; Цикора С. КГБ вносит ясность // Известия. – 1990. – 10 февраля; Бугай Н.Ф. Депортация // Политический собеседник (Минск). – 1990. – №6 та інші.

3. Бугай М.Ф. Депортації населення з України (30–50-ті роки) // УІЖ. – 1990. – №10. – С. 34.

4. "За повідомленням НКВС СРСР, були переселені..." Про депортацію населення з України у 30–40 роки. – К., 1992. – С. 11.

5. Там же. – С. 12–13.

6. История Украинской ССР. – К., 1984. – Т. 7. – С. 518.

7. История Белорусской ССР. – Минск, 1961. – С. 352.

8. Тижневик 2000. – 2007. – №4. – 26 січня – 1 лютого.

9. Бугай М.Ф. Депортації населення з України (30–50-ті роки) // УІЖ. – 1990. – №10. – С. 34–35.

10. Парсаданова В.С. Депортация населения из Западной Украины и Западной Беларуси в 1939–1941 гг. // Новая и новейшая история. – 1989. – №2. – С. 32–34.

11. Земсков В.Н. Заключение, спецпоселенцы, ссыльнопоселенцы, ссыльные и высланные // История СССР. – 1995. – №5

12. "За повідомленням НКВС СРСР, були переселені..." Про депортацію населення з України у 30–40 роки. – К., 1992. – С. 16–17.

13. Парсаданова В.С. Депортация населения из Западной Украины и Западной Беларуси в 1939–1941 гг. // Новая и новейшая история. – 1989. – №2. – С. 36–37.

14. Документы и материалы по истории советско-польских отношений. – М., 1978. – Т. 7. – С. 208.

15. Там же. – С. 214.

Л.Коваленко

Організаційно-правові основи роботи архівних установ на звільненій від фашистської окупації Сумщині (1943–1944 рр.)

Прогресивний розвиток держави і громадянського суспільства можливий лише на основі збереження культурно-історичної спадщини попередніх поколінь. І, в першу чергу, архівні установи забезпечують виконання цього фундаментального завдання. Період окупації німецько-фашистськими загарбниками брутально перервав поступальний розвиток архівної справи на Сумщині. Під загрозою знищення, пограбування, вивезення опинились архівні матеріали – скарбниця надбань нашого народу. Але небезпека втрати архівних документів залишалась і після звільнення – через зруйновані приміщення архівів, відсутність належних умов зберігання тощо. І саме негайне відновлення роботи архівних установ одразу ж після звільнення від загарбників міст Сумської області врятувало і зберегло документальні матеріали для наступних поколінь. Тому дослідження діяльності радянської влади з відновлення роботи архівних установ на Сумщині (1943–1944 рр.) є важливим для розвитку сучасної незалежної Української держави і суспільства.

Уплив влади на відновлення роботи архівних установ Сумщини в останні воєнні та перші повоєнні роки є майже не дослідженим. Характеризуючи лише окремі владні документи цього часу, торкається вищевказаної проблеми в масштабах колишнього

СРСР Т.Хорхордіна [1]. У межах УРСР період відбудови архівного господарства досліджується у "Нарисах історії архівної справи в Україні" під загальною редакцією І.Матяш та К.Климової [2]. Що ж до Сумщини, то деякі факти з розвитку архівної справи взагалі у вищевказані роки надаються у виданні "Державний архів Сумської області: Путівник" [3] та публікаціях в періодичній пресі Л.Заїки [4] та В.Белашова [5]. Таким чином, можна стверджувати, що дослідження саме діяльності радянської влади щодо відновлення роботи архівних установ на звільненій від фашистської окупації території Сумщини залишилось поза увагою сучасних істориків.

Перші розпорядження влади стосовно відновлення роботи архівів видаються вже в той час, коли значна частина України ще залишалась окупованою. 26 квітня 1943 р. НКВС УРСР затверджено "Інструкцію про організацію робіт органів Управління держархівами в районах України, звільнених від німецько-фашистських загарбників". Інструкція визначає п'ять основних завдань архівного будівництва на звільнених українських територіях, а також докладно розкриває порядок їхнього виконання:

1. Збирання документальних матеріалів Вітчизняної війни радянського народу проти окупантів. Визначається, що "працівники органів Управління держархівами НКВС–УНКВС повинні слідувати до свого місця призначення одразу за передовими частинами Червоної Армії у складі оперативних груп НКВС–УНКВС" [6, арк. 1]. Робота по збиранню документальних матеріалів періоду окупації повинна розпочатись негайно по прибуттю [6, арк. 1]. Документом також визначаються окупаційні установи, відомості про які потрібно було збирати в першу чергу: Гестапо, Штандарткомендатура, "СС", поліція, жандармерія та ін. Варто зауважити, що до списку установ, відомості про які потрібно було не тільки негайно збирати, а й передавати для оперативних розробок в органи НКВС, потрапляють, окрім каральних, судових і владних, також учбові та лікувальні заклади, промислові та сільськогосподарські підприємства, МТС, Біржа праці та громадські організації національного спрямування (в Україні – "націоналістичні контрреволюційні організації – "Просвіта" та ін.) [6, арк. зв. 1]. І, дійсно, архівісти починали свою роботу відразу після звільнення території від ворога. Ще диміли руїни, звучала канонада, а вже працівники архівів обстежували горища, підвали, приміщення колишніх установ окупаційної влади [4, с. 34].

Але з огляду на те, що на звільнених територіях будуть особи, зацікавлені у знищенні певних документів окупаційних установ, в інструкції є примітка: об'яви про здачу документів "проголошувати після збирання їх основної частини самими працівниками архівних органів" [6, арк. зв.1]. До того ж, у керівництві НКВС розуміли, що населення з недовірою та острахом поставиться до розпорядження здавати документи, свідчення саме в органи внутрішніх справ. Тому в тій же примітці говориться: "у тексті об'яв потрібно вказати, що матеріал необхідно здавати в Науково-історичний Державний Архів – без вказання НКВС" [6, арк. зв. 1].

2. Використання документів для оперативних цілей. Ознакою тоталітарного режиму є те, що з визначених п'яти завдань архівного будівництва на другому місці стоїть використання документів саме для оперативних цілей. Цей нехарактерний (з професійної точки зору) напрям діяльності архівних працівників, брутально нав'язаний їм владою, залишиться на провідному місці в останні воєнні та десять повоєнних років. В інструкції визначається, що одночасно зі збиранням документів архівні органи повинні готувати та негайно передавати оперативним відділам списки всіх окупаційних установ та їхніх працівників (з адресами); німців, що живуть у населеному пункті; членів націоналістичних організацій ("Просвіта", ОУН); осіб, що добровільно виїхали на роботу в Німеччину тощо [6, арк. 2].

3. Використання документів у науковій та агітаційно-масовій роботі. Визначається тематика документальних матеріалів, яку рекомендується опубліковувати у першу чергу, а також містяться вказівки щодо того, як саме підходити до публікації: не рекомендується публікувати лише самі документи, а пропонується – у вигляді "документів з анотаціями, статей і брошур, написаних на основі документів" [6, арк. зв. 2].

4. Збирання актів про звірства, руйнування та інші заподіяні збитки громадянам і державі СРСР німецько-фашистськими загарбниками. В документі говориться, що всі акти про звірства повинні тимчасово зберігатись в Обласному державному архіві НКВС з наступною передачею в Управління держархівами НКВС УРСР для постійного зберігання [6, арк. зв. 2].

5. Повне відновлення роботи відділів держархівів, обласних державних архівів та їхніх філіалів, районних та міських архівів. Інструкція визначає основні заходи щодо відновлення роботи архівних органів: забезпечити охороною документи, що зберег-

лися; привести до ладу архівосховища; відремонтувати двері, вікна, дах тощо [6, арк. 3].

Наступні владні розпорядження надсилаються вже на звільнену від ворога Сумщину. 10 листопада 1943 р. виконуючий обов'язки начальника Управління держархівами (УДА) УНКВС УРСР Гудзенко надсилає директиву начальнику відділу держархівів УНКВС Сумської області Супруну. У документі визначаються завдання відновлення і організації архівних органів області, а також збирання і використання документів Великої Вітчизняної війни [6, арк. 5]. Увага акцентується на необхідності використати все можливе для збирання документальних матеріалів періоду Великої Вітчизняної війни, начальникам філіалів у Ромнах та Конотопі пропонується весь штат переключити на цю роботу. Щодо використання зібраних документів, то у першу чергу називаються знову оперативні, а потім – агітаційні та народно-господарські цілі. І завдання на шляху використання документів в оперативних цілях одразу ж визначаються: "взяти на облік весь контрреволюційний елемент" і "скласти списки-довідники, своєчасно висилати їх в УДА НКВС УРСР і передавати УНКВС для оперативного використання" [6, арк. 5].

Директива від 10 листопада 1943 р. остаточно вирішує долю Глухівського філіалу Сумського обласного архіву. Констатується факт, що при захопленні німцями Глухова були знищені повністю будівля Глухівського філіалу та архівні матеріали. "Відновлювати роботу філіалу у м.Глухів, – говорить документ, – не доцільно" [6, арк. зв. 5].

Наступний загальносоюзний документ визначає новий – кропіткий і в той же час масштабний напрям роботи всіх архівних органів та установ УРСР, і, відповідно, Сумщини. Це – "Циркуляр Народного Комісаріату Внутрішніх Справ СРСР про організацію роботи по встановленню збитків, нанесених німецько-фашистськими військами документальним матеріалам державного фонду СРСР" від 12 листопада 1943 р. Циркуляр визначає зміст роботи по встановленню збитків, нанесених документальним матеріалам, порядок її виконання та оформлення: 1) створення спеціальних комісій при відділах держархівів НКВС–УНКВС для визначення характеру і розміру збитків; 2) взяття на облік всіх документальних матеріалів державних архівів, установ, організацій підприємств, що збереглися; 3) встановлення характеру і розміру збитків тощо [7, арк. 1]. Завершальним етапом вищевказаної роботи повинно стати складання спеціальних актів про збитки, до

яких потрібно додати описи втрачених документальних матеріалів, а також описи знищеного і зіпсованого майна, показання свідків та інші документи. Термін виконання цієї досить об'ємної роботи встановлюється короткий: всі акти про збитки повинні бути представлені не пізніше 2-х місяців після отримання циркуляра в Управління держархівами НКВС СРСР [7, арк. зв. 1]. І завдяки цим, складеним у 1943–1944 рр., актам ми маємо інформацію про втрати, які понесли архіви Сумщини під час війни: за роки окупації з архівних матеріалів Сумщини загинуло 726 405 од. зб., у тому числі 253 272 од. зб. Сумського облдержархіву, 70 тис. од. зб. Конотопського філіалу; документальна база Глухівського філіалу, крім невеликої частини (1750 од. зб.) евакуйованих документів, була знищена повністю [3, с. 15].

Наступний важливий владний документ із розвитку архівної справи на звільнених від ворога землях України – це постанова РНК УРСР від 31 серпня 1944 р. "Про заходи по створенню документальної бази по історії України та історії Вітчизняної війни і впорядкування архівного господарства УРСР". У документі поставлені такі завдання: 1) зобов'язати НКВС УРСР протягом 1944 р. провести ремонт приміщень державних архівів, впорядкувати архівні матеріали; 2) дозволити Управлінню держархівами НКВС УРСР сконцентрувати з обласних державних архівів України в Центральному державному архіві УРСР в м. Києві найважливіші документи з історії України; 3) зобов'язати всі установи та організації УРСР, у яких знаходяться документи колишніх окупаційних німецьких установ, негайно передати їх архівним органам НКВС УРСР; 4) доручити Управлінню держархівами НКВС УРСР та Інституту історії Академії Наук УРСР організувати підготовку і видання документальних збірників з історії України та з історії Вітчизняної війни [8, арк. 1].

Визначені завдання відбудови архівного господарства підкріплюються матеріально: передбачається у плані відбудови народного господарства в 1944 р. відпуск коштів у сумі 1,5 млн. крб. на капітальний ремонт приміщень державних архівів УРСР [8, арк.1], а також включення архівних органів УРСР на постачання будівельними матеріалами [8, арк. зв.1].

У постанові також передбачається розпочати роботу із забезпечення архівних органів УРСР кваліфікованими кадрами: Управлінню держархівами НКВС УРСР дозволено поновити роботу історико-архівної аспірантури при Центральному історичному

архіві УРСР у Києві, а Народному Комісаріату Освіти УРСР запропоновано організувати на історичному факультеті Київського державного університету підготовку істориків-архівістів [8, арк. зв. 1].

На виконання вищевказаної постанови РНК УРСР від 31 серпня 1944 р. Виконком Сумської обласної Ради депутатів трудящих 14 жовтня 1944 р. приймає рішення "Про заходи по створенню документальної бази по історії України та історії Вітчизняної війни і впорядкування архівного господарства Сумської області". У цьому документі поставлені завдання перед архівним відділом УНКВС Сумської області: протягом 1944 р. провести ремонт приміщень державних архівів Сумщини, посилити контроль за станом та збереженням документальних матеріалів в установах, організаціях і підприємствах та за вчасною їх здачею в державні архіви. Облплану доручається включити архівні органи Сумської області до постачання будівельними матеріалами. Виконкоми Сумської міської Ради, міських та районних Рад депутатів трудящих повинні забезпечити відповідно будинком облдержархів та приміщеннями міські і районні архіви [8, арк. 2].

Підсумовуючи вищесказане, варто зазначити достатню наполегливість дій радянської влади з організаційно-правового забезпечення роботи архівних установ на звільненій від ворога Сумщині. У складних умовах воєнного часу видаються необхідні розпорядження, на основі яких на місцях в короткі терміни проводиться масштабна різнопланова робота – від збирання документів по історії Вітчизняної війни до впорядкування приміщень архівів і забезпечення необхідних умов для зберігання документальних матеріалів. На нашу думку, саме завдяки організаційним діям влади, а також, беззаперечно, самовідданій роботі архівних працівників, документальні матеріали було збережено для наступних поколінь і зібрано документи з історії Великої Вітчизняної війни на Сумщині. У даному випадку тотальна централізація та регламентація життя держави і суспільства мали позитивний результат. Але тоталітарна влада, з іншого боку, завдала значної шкоди розвитку архівної справи у визначений період, поставивши на провідне місце саме розробку документів в оперативно-чекістських цілях. Відновлені архіви відчували катастрофічну нестачу кадрів і були змушені докласти значних зусиль для пошуку ворожих елементів, складання і надсилання в органи внутрішніх справ десятки так званих "списків-довідників" не тільки на злочинців періоду окупації (що було дійсно необхідно

в інтересах суспільства), а й на невинних людей, які працювали у школах та лікарнях, сільському господарстві, промисловості тощо. Архівні працівники, змушені виконувати цю роботу, були фактично поставлені між владою та суспільством, оскільки саме подані ними матеріали стають основою для розгортання нової кампанії репресій. Означені та інші тенденції політики влади щодо архівного будівництва на Сумщині яскраво виявляються у повоєнне десятиліття, що потребує подальшого вивчення та аналізу документів на регіональному та всеукраїнському рівнях.

Література

1. Хорхордина Т.И. История Отечества и архивы: 1917–1980 гг. М.: Росийский Гуманитарний Университет, 1994. – 360 с.
2. Нариси історії архівної справи в Україні / За заг. ред. І.Б.Матяш та К.І.Климової. – К.: Видавничий дім "КМ Академія", 2002. – 612 с.
3. Державний архів Сумської області: Путівник / Держкомархів України. Держархів Сумської області: Автори-упорядники: Л.Покидченко (відпов. упор.) та ін. – Суми, 2002. – 320 с.
4. Заїка Л. Скарбниця людської пам'яті // Площа незалежності, 2. – 2003. – №11–2. – С. 32–35.
5. Белашов В. Доля глухівського архіву та глухівські періодичні видання // Соборний майдан. – 2006. – №6(18). – С. 3.
6. Державний архів Сумської області (далі – ДАСО), р. 2445, оп. 10, спр. 1.
7. ДАСО, р. 2445, оп. 6, спр. 4.
8. ДАСО, р. 2445, оп. 10, спр. 5.

Ю.О.Ніколаєць

Процес десталінізації в роки Хрущовської "відлиги" у дослідженнях вітчизняних учених

Процес десталінізації у роки хрущовської "відлиги" був явищем досить суперечливим, оскільки критика культу особи не повинна була зачепити основ радянського ладу та створити сумнів у здатності партії та її лідерів керувати суспільством. Тому поруч із критичними зауваженнями на адресу сталінського керівництва, але без аналізу причин появи та наслідків існування культу особи, висловлювалися думки про необхідність возвеличення партійного керівництва суспільно-політичним життям загалом, а не під впливом певних партійних лідерів, та необхідності безумовного виконання партійних рішень. Історіографічний аналіз досліджень вітчизняних учених, які у своїх роботах зачіпали різні

аспекти проведення десталінізації у вказаний період, фактично не проводився. Тому метою даної праці є визначення стану дослідження процесу десталінізації вітчизняними вченими.

Для більшості вчених радянського періоду процес боротьби із наслідками культу особи ототожнювався із втіленням у життя принципу колективності керівництва та необхідністю розширення повноважень партійних органів на місцях. Фактично розробляючи ці напрямки, вчені повинні були сприяти зміцненню суспільної думки про прогресивність марксистсько-ленінської теорії побудови держави, для якої культ особи був лише "випадковим" явищем.

Відповідно до рішень XX з'їзду КПРС було змінено акценти у вивченні історії партії з метою відокремити партію від дій певних її членів, які були причетні до порушення законності. Необхідність "наукового обґрунтування" зміцнення та піднесення ролі партії в суспільстві, як один із аспектів десталінізації із заміною культу вождя культур правлячої партії, призвела до формування трьох напрямів історичних досліджень, автори яких висвітлювали різні аспекти боротьби із наслідками культу особи в радянській історії. До них можна віднести роботи, присвячені доведенню історичної обумовленості партійного керівництва суспільством та його прогресивний характер [1, с. 25–40; 2, с. 50–57; 3, с. 124–138; 4, с. 113–122; 5, с. 106–123; 6, с. 3–22; 7, с. 17–32], вивченню так званого "ленінського стилю керівництва" та обґрунтуванню необхідності повернення до нього [8; 9; 10; 11; 12; 13, 3; 14; 15; 16, с. 112–122; 17, с. 123–136] та праці, в яких вивчалася діяльність партії по "зміцненню" первинних партійних організацій і посиленню уваги до проблем рядових комуністів із частковим залученням їх до управління виробництвом.

Така постановка питання дозволяла певною мірою відвернути увагу суспільства від роздумів стосовно того, чому майже половина часу панування радянської влади припадала на існування культу особи Й.В.Сталіна та яким чином відбувся "відхід" від ленінських принципів керівництва державою, нехтування думкою рядових членів партії в угоду вождеві. Така ситуація призвела до поступового "обожнення" думок та суджень Леніна, коли його принципи державного будівництва практично не аналізувалися і оголошувалися бездоганними.

Оцінюючи критику культу особи, що пролунала на з'їзді, та власне процес десталінізації, радянські вчені розставляли дещо різні акценти у визначенні її впливу на суспільно-політичне життя.

Однією з перших праць, присвячених аналізу рішень XX з'їзду, була робота О.Ф.Горкіна, який розглядав критику культу особи у якості подальшого розвитку радянської демократії. По суті, присвятивши значну кількість своїх досліджень діяльності рад депутатів трудящих, він, аналізуючи рішення з'їзду, розумів розвиток радянської демократії, як певне розширення прав місцевого керівництва, але не аналізував причин відсутності реальної змагальності кандидатів на посади депутатів [18].

Проголошення після XX з'їзду офіційного курсу на розвиток внутріпартійної демократії, як одного із засобів боротьби за подолання негативних наслідків культу особи, стало причиною наукових пошуків у цій сфері.

У якості розвитку внутріпартійної демократії вчені у 1960–1970-х рр. називали збільшення кількості комуністів на виробництві [19, с. 103–104; 20, с. 156–168; 21; 22, 23; 23, с. 17–27; 24, с. 71]. Вважалося, що за рахунок кількісного розширення місцевих партійних організацій можна було вагоміше впливати на прийняття рішень керівництвом відповідних підприємств. Однак вчені оминали увагою той факт, що абсолютна більшість керівників підприємств також належали до членів партії і діяли відповідно до принципів партійної дисципліни. Тому, фактично, розширення місцевих парторганізацій відіграло велику роль не у розвитку демократії, а у посиленні контролю за місцевими керівниками.

Вже на поч. 1970-х рр. у роботі В.Ф.Шевченка була зроблена спроба проаналізувати діяльність партії із посилення ролі місцевих партійних організацій як органів політичного та організаційного керівництва [25, с. 40–51].

Більш детально проаналізував діяльність партії із розгортання внутріпартійної демократії після XX з'їзду В.Т.Позняк, який вважав, що при розширенні пленумів та партактивів їх представництво повинно визначатися міркуваннями доцільності і діловитості [26]. На думку О.І.Неделіна, важливим показником відновлення ленінського принципу колективного керівництва було регулярне скликання конференцій, пленумів партійних комітетів та участь комуністів у обговоренні партійної політики і виробленні заходів щодо її здійснення [27, с. 109]. Діяльність партійних комітетів із розвитку внутріпартійної демократії у роки семирічки на території західних областей УРСР вивчав П.Ю.Бурак, який звернув увагу на роботу партійних комітетів із розвитку внутріпартійної демократії,

дотриманню колективності, організації виборності та звітності, критики і самокритики, залученню широкого активу до партійної роботи [28, с. 42–53; 29, с. 3–9].

Втілення ленінських принципів критики і самокритики в діяльності КПРС вивчав В.І.Кос, наголошуючи, що в повоєнні роки в умовах культу особи норми партійного життя нерідко порушувалися, а в діяльності партійних організацій мали місце прояви бюрократизму, адміністрування, внутріпартійна демократія штучно звужувалася, що знижувало активність комуністів. Вчений підкреслював, що важлива роль у боротьбі проти цих негативних явищ у діяльності партії належала XX з'їзду КПРС, на якому партія заявила про помилки і перекручення, допущені внаслідок культу особи Сталіна, а рішення з'їзду про боротьбу проти культу особи і його наслідків схвалили всі комуністи, що дозволило партійним організаціям рішуче боротися проти найменших спроб затискування критики [30, с. 20–21].

Наприкінці 1970-х рр. проблема розвитку внутріпартійної демократії привернула увагу М.П.Тітенко та М.А.Тітенко, які у своїй статті проаналізували процес подолання культу особи на рівні місцевих партійних організацій із розвитком колективності керівництва, підвищенням ролі членів партійних комітетів, поглибленням критики та самокритики. Автори наголошували, що зміцненню зв'язків партії та народу сприяла робота партійних організацій України із прийому скарг та заяв від населення із скороченням терміну їх розгляду і подання необхідної допомоги [31, с. 52–59].

Однак непослідовність і обмеженість процесу десталінізації в СРСР в цілому і в Україні зокрема обумовили незавершеність наукової критики сталінського стилю керівництва. Вже через кілька місяців після XX з'їзду КПРС вищим політичним керівництвом були прийняті рішення, які націлювали партійні організації, силові структури на всіляку протидію опозиційним настроям різних верств населення. Обговорення листа ЦК КПРС від 19 грудня 1956 р. "Про посилення політичної роботи партійних організацій на місцях і припинення вилазок антирадянських ворожих елементів" у низових партійних осередках вилилось у гучну ідеологічну кампанію, під час якої зводилися нанівець ті позитивні здобутки, які були досягнуті в процесі десталінізації країни. У висвітленні суспільно-політичних процесів вітчизняними вченими така політика вищого керівництва відбилася у посиленні уваги до вдоско-

налення організації політичної пропаганди та агітації [20, с. 159–160; 32, с. 7–9; 33, с. 23–24; 34, с. 165; 35, с. 122–123; 36, с. 96].

Відповідно до обраної теми дослідження вітчизняні науковці радянського періоду звертали увагу й на інші аспекти впливу ХХ з'їзду партії і початку процесу десталінізації на суспільно-політичне життя: накреслення курсу на комуністичне будівництво [37, с. 31; 38, с. 87] із покращанням житлових умов робітників [39, с. 115–116], розвиток технічного прогресу та забезпечення економії сировини та матеріалів [40, с. 175], нарощування енергетичних потужностей [1, с. 26; 41, с. 101], забезпечення подальшого зміцнення колгоспного ладу [42, с. 88; 43, с. 48], економічної освіти кадрів [44, с. 105], зміцнення радянської влади на території західноукраїнських областей [45, с. 143], піднесення культурно-технічного рівня трудящих [46, с. 78; 47, с. 143]. Уплив процесу десталінізації на суспільно-політичне життя також висвітлювався через визначення його значення у піднятті ролі профспілок [48, с. 80] та місцевих рад [49, с. 43] у господарському і культурному будівництві, у задоволенні повсякденних потреб і запитів населення. А також через відродження діяльності товариських судів [50, с. 101].

У зв'язку із втіленням у життя курсу на боротьбу за подолання наслідків культу особи О.К.Зубань, засуджуючи культ особи, підкреслював безпідставність критики патріотичних творів М.Рильського, В.Сосюри, О.Довженка та інших провідних діячів української літератури і мистецтва, звинувачуючи в цьому насамперед Л.Кагановича, який працював певний час в Україні і організував цькування і рознос письменників старшого покоління, прикриваючись боротьбою проти буржуазного націоналізму, намагався протиставити молодих літераторів письменникам старшого покоління [3, с. 136].

Фактично більшість позитивних моментів у житті суспільства та досягнень радянської країни в цілому розглядалися у якості доведення виваженості курсу політики правлячої партії та успішності подолання наслідків культу особи.

Переосмислення наслідків критики культу особи та причин посилення пропагандистської роботи в роки Хрущова відбувається вже у сучасний період. У цей час з'являються публікації, автори яких прагнули проаналізувати сприйняття широкими верствами радянських людей початку проведення політики десталінізації в країні. Розглядаючи моральний стан суспільства та його політичні настрої під час обговорення доповіді Генерального секретаря на ХХ з'їзді, Ю.І.Шаповал відзначав численні антипар-

тійні висловлювання та критику партійних керівників у народному середовищі з одного боку, а з іншого – думки із засудженням критики Сталіна, оскільки це могло б підірвати всю радянську систему [51, с. 14]. Детально сприйняття та реакцію на XX з'їзд в Україні вивчав О.Бажан, який вказував, що партійне керівництво не змогло передбачити небувалу активність громадян під час обговорення рішень з'їзду, а тому було змушене вдатися до обмеження плюралізму думок та до політичних репресій [52, с. 115–117]. А Ю.І.Шаповал висвітлив процес продовження та особливості репресій у часи "відлиги", пов'язаний із їх посиленням стосовно "інакодумців" [53, с. 95–97].

Реакцію населення Криму на доповідь М.Хрущова досліджував Д.В.Омельчук, вказуючи на неоднотайність сприйняття цієї події різними категоріями осіб: більшість кримчан засуджували злочини, але залишалось немало й таких, хто не вважав Сталіна злочинцем [54, с. 118–122]. Процес ознайомлення широких верств населення із доповіддю Хрущова зачепив у своїй праці Р.А.Офіцинський, який виокремлював три антисталінські кампанії – 1953, 1956–1957 і 1961–1962 рр., – наголошуючи, що першу з них почали Л.Берія та Г.Маленков відразу ж після похорону Сталіна, але пізніше ініціативу зміг перехопити Хрущов. Причому, всі радянські лідери за допомогою критики "вождя народів" прагнули зміцнити власні позиції [55, с. 113–135].

Сучасні вітчизняні вчені висловлюють думку, що процес десталінізації, започаткований М.С.Хрущовим, був для нього засобом зміцнення власної влади. Хрущов не сподівався на досить бурхливу реакцію на свою доповідь, потрібну для підкорення владної вершини, і для того, щоб втримати владу через деякий час пішов на обмеження демократичних перетворень у суспільстві [51, с. 9–10, с. 32–33; 56, с. 69; 57, с. 49–50].

Загалом варто відзначити, що ґрунтового дослідження наслідків проведення процесу десталінізації в країні радянські науковці не зробили. Згадки про нього залишилися у їхніх роботах фрагментарними та безсистемними. Особливо це стосувалося праць, написаних у часи правління Л.І.Брежнєва. Ґрунтовні дослідження ролі XX з'їзду у суспільно-політичному житті республіки почалися вже у сучасний період. Однак потрібні спеціальні роботи, автори яких комплексно висвітлювали б реакцію пересічних людей на критику культу особи та визначили б вплив цієї критики на ставлення до радянської влади загалом та її керівників зокрема. Крім того, варто було б проаналізувати міру впливу незавершеності цього процесу на радянських людей та їх

ставлення до поступового згорання процесу десталінізації у радянські часи.

Література

1. Білик Б.І. Партиїні організації України в боротьбі за здійснення ленінської ідеї суцільної електрифікації в період будівництва комунізму // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 32. – К., 1969.
2. Ватуля О.С. Здійснення партійними організаціями України ленінських ідей про електрифікацію залізничного транспорту (1956–1961 рр.) (На матеріалах Південної залізниці) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 38. – К., 1970.
3. Зубань О.К. Боротьба Комуністичної партії України за здійснення ленінських ідей культурної революції // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 22. – К., 1968.
4. Макара М.П. Турбота Комуністичної партії про культурний розвиток трудящих всіх національностей Закарпаття (1946–1966 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 24. – К., 1968.
5. Столяренко В.П., Стецюра Г.А. Торжество ленінського кооперативного плану на Україні // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 22. – К., 1968.
6. Тронько П.Т. Торжество ленінського плану побудови соціалізму на Україні // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 22. – К., 1968.
7. Юрчук В.І. Проти буржуазної фальсифікації історії Комуністичної партії України // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 35. – К., 1969.
8. Беренштейн Л.Ю. Авангард радянського народу. – К.: Знання, 1966.
9. Беренштейн Л.Ю. В авангарді трудівників села (Колгосп. і радгосп. парт. організації України між ХХ і ХХІІІ з'їздами КПРС). – К.: Вид-во Київського ун-ту, 1968.
10. Беренштейн Л.Ю. КПРС – партія усього радянського народу. – К.: Знання, 1964.
11. Беренштейн Л.Ю. КПРС – ядро політичної системи радянського суспільства. – К.: Знання, 1979.
12. Беренштейн Л.Е. В.И.Ленин – організатор и вождь Коммунистической партии. – К: Знание, 1965.
13. Беренштейн Л.Ю. Обґрунтування В.І.Ленінін необхідності здійснення Комуністичною партією керівної ролі в соціалістичному суспільстві // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 49. – К., 1971.
14. Беренштейн Л., Мольченко В. Поліпшення умов життя трудящих Київщини за роки Радянської влади. – К.: Тов-во поширення політ і наук. знань УРСР, 1957.
15. Беренштейн Л., Корольов Б. Славні традиції. – К.: Знання, 1966.

16. Богатирьов В.М. Творчий розвиток КПРС ленінського вчення про соціалістичну державу // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 34. – К., 1969.

17. Шевчук В.П. Ленінські принципи розвитку активності мас у діяльності Комуністичної партії (1965–1968 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 34. – К., 1969.

18. Горкин А.Ф. XX съезд КПСС о дальнейшем развитии советской демократии. Стенограмма лекции. – М.: Знание, 1956.

19. Горбул О.Д. Творче застосування Комуністичною партією України ленінських принципів організаційно-партійної роботи в період між XXI–XXIII з'їздами КПРС (На матеріалах Чорноморсько-Азовського та Дунайського басейнів) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 38. – К., 1970.

20. Позняк В.Т. Ідеологічна робота парторганізацій України і зростання активності комуністів (1956–1961 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 13. – К., 1967.

21. Позняк В.Т. Деякі питання розвитку внутріпартійної демократії на основі рішень XX з'їзду КПРС (1956–1961 рр.). (З досвіду роботи партійних організацій України) // Вісник Київського ун-ту. Серія суспільних наук. – 1966. – №7.

22. Рудик П.А. Деякі питання організаційно-партійної роботи сільських партійних організацій України // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 38. – К., 1970.

23. Рудик П.А. Питання партійного будівництва на селі в працях В.І.Леніна та рішеннях партії // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 49. – К., 1971.

24. Шевчук В.П. Робота партійних організацій України по забезпеченню авангардної ролі комуністів на виробництві (1959–1965 рр.) (На матеріалах важкої промисловості УРСР) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 16. – К., 1967.

25. Шевченко В.Ф. Місцеві партійні комітети – органи політичного та організаційного керівництва // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 49. – К., 1971.

26. Позняк В.Т. Деятельность Коммунистической партии Украины по развертыванию внутривнутрипартийной демократии (1956–1961 гг.): Автореф. дис. ... канд. истор. наук. – К., 1966.

27. Неделін О.І. Здійснення ленінського принципу колективного керівництва місцевими партійними органами (З досвіду роботи партійних органів української частини Донбасу в 1956–1961 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 61. – К., 1973.

28. Бурак П.Ю. Діяльність партійних комітетів по організаційному зміцненню первинних партійних організацій і підвищенню їх боєздатності (1959–1965 рр.) (На матеріалах західних областей УРСР) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 53. – К., 1972.

29. Бурак П.Ю. Діяльність партійних комітетів по розвитку внутріпартійної демократії у роки семирічки (На матеріалах західних областей УРСР) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 75. – К., 1975.
30. Кос В.І. Втілення ленінських принципів критики і самокритики в діяльності КПРС // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 75. – К., 1975.
31. Титенко М.П., Титенко М.А. Деяельність Компартії України по осуществлению і розвитку ленинских норм и принципів партійної жизни в 1956–1961 г. // Науч. труды по истории КПСС. – Вип. 101. – К., 1979.
32. Борцов Б.П. В.І.Ленін і КПРС про ідеологічну боротьбу як найгостріший фронт класової боротьби двох суспільних систем на світовій арені // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 48. – К., 1971.
33. Борцов Б.П. Комуністична партія Радянського Союзу про особливості ідеологічної боротьби, характерні риси і методи імперіалістичної пропаганди // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 48. – К., 1971.
34. Тітенко М.П. Діяльність партійних організацій Донбасу по зміцненню і розвитку співдружності працівників науки та виробництва (1952–1958 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 18. – К., 1967.
35. Меженін М.М. Ідейно-політична діяльність парторганізацій Донбасу серед робітників у 5-й п'ятирічці // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 41. – К., 1970.
36. Шкварець В.П. Масово-політична робота партійних організацій на селі (1959–1965 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 20. – К., 1968.
37. Новосад А.Ф. Роль партійних організацій у формуванні робітничого класу – основної сили будівництва соціалізму і комунізму (1945–1969 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 43. – К., 1971.
38. Турченко В.П. Діяльність Комуністичної партії України щодо посилення ролі профспілок у розвитку технічного прогресу в роки шостої п'ятирічки // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 32. – К., 1969.
39. Крижановський В.С. Піклування КП України про поліпшення житлових умов робітничого класу республіки (1956–1959 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 67. – К., 1974.
40. Садов Т.В. Діяльність партійних організацій Донбасу по збільшенню випуску сільськогосподарських машин і механізмів (1953–1958 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 18. – К., 1967.
41. Олійниченко М.Д. Здійснення ленінської ідеї суцільної електрифікації на Україні // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 22. – К., 1968.
42. Столяренко В.П., Шкварець В.П. Здійснення Комуністичною партією ленінської політики в галузі культурного будівництва в українському селі (1956–1966 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 50. – К., 1972.
43. Харченко В.П. Розробка Комуністичною партією Радянського Союзу питання про міжколгоспну кооперацію // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 50. – К., 1972.

44. Сауляк П.О. Діяльність Комуністичної партії по поліпшенню ідейно-політичного виховання сільської інтелігенції в системі партійної освіти (1956–1965 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 43. – К., 1971.

45. Аніров П.М., Сульженко В.К. Під інтернаціональним прапором Комуністичної партії у братній сім'ї народів СРСР // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 17. – К., 1967.

46. Тітенко М.П., Маковська Г.М. Діяльність партійних організацій Донбасу по підвищенню культурного рівня робітничого класу (1956–1958 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 73. – К., 1975.

47. Шульга І.В. Трудовий вклад робітничого класу в зміцнення матеріальних основ культури села (1951–1965 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 41. – К., 1970.

48. Зеніна А.М. Радянські профспілки у кривому дзеркалі антикомунізму // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 57. – К., 1972.

49. Кисельов В.П. Діяльність Комуністичної партії України в галузі дальшого поліпшення організаційно-масової роботи місцевих Рад (1956–1961 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – К., 1970.

50. Безпалко Є.Я. Робота партійних організацій України по подоланню пережитків капіталізму в свідомості колгоспників (1959–1961 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 26. – К., 1968.

51. Матеріали "круглого столу" 23 лютого 2006 року // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей. – Вип. 10: Хрущовська "відлига": передумови, реалії, наслідки / Відп. ред.: В.М.Даниленко. – К.: Ніка-Центр, 2006.

52. Бажан О.Г. ХХ з'їзд КПРС: сприйняття та реакція населення України // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: Збірник статей. – Вип. 10: Хрущовська "відлига": передумови, реалії, наслідки / Відп. ред.: В.М.Даниленко. – К.: Ніка-Центр, 2006.

53. Шаповал Ю.І. Емблематична доповідь Микити Хрущова // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей. – Вип. 10: Хрущовська "відлига": передумови, реалії, наслідки / Відп. ред.: В.М.Даниленко. – К.: Ніка-Центр, 2006.

54. Омельчук Д.В. Реакція населення Криму на доповідь М.Хрущова на ХХ з'їзді партії та постанову ЦК КПРС "Про подолання культу особи та його наслідків" // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей. – Вип. 10: Хрущовська "відлига": передумови, реалії, наслідки / Відп. ред.: В.М.Даниленко. – К.: Ніка-Центр, 2006.

55. Офіцинський Р.А. Микита Хрущов як викривач сталінізму: фвілейні коментарі з геополітичної межі Захід–Схід // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: Збірник статей. – Вип. 10: Хрущовська "відлига": передумови, реалії, наслідки / Відп. ред.: В.М.Даниленко. – К.: Ніка-Центр, 2006.

56. Баран В.К., Даниленко В.М. Україна в умовах системної кризи (1946–1980 рр.). – К., 1999.

57. Емельянов Ю. Миф ХХ съезда // Слово. – 2000. – №3.

**Основні проблеми зайнятості населення УРСР
(60–80-і рр. XX ст.)**

Однією з важливих соціальних проблем сучасності є безробіття. Зараз у світі кожна третя особа працездатного віку не має роботи, або має випадковий заробіток [1]. Громадяни колишнього Радянського Союзу приєдналися до величезної армії безробітних на поч. 90-х рр. минулого століття. Сьогоднішня криза зайнятості в пострадянських республіках бере свій початок з радянських часів, тому вивчення передумов її появи є актуальним дослідницьким завданням.

Востаннє найбільш повні статистичні дані з проблеми безробіття в СРСР були зібрані в 1926 р. під час проведення першого Всесоюзного перепису населення, а вже з 30-х рр. XX ст., після згорання політики непу, соціалістична зайнятість була визнана повною і всебічною. Однак тогочасна влада дещо ідеалізувала ситуацію. Зокрема, в УРСР 60–80-х рр. на регіональному рівні почав формуватися певний надлишок робочої сили, що суперечило офіційним заявам. На жаль, вітчизняні дослідники і досі не дали наукової об'єктивної оцінки вказаним процесам. Залишається відкритим питання про те, чи дійсно існувало безробіття за радянських часів, чи проблеми зайнятості були в ті часи лише проявом незбалансованості в територіальному розміщенні трудових ресурсів і за умов існування позаекономічного примусу до праці не могли тлумачитись як безробіття.

За радянських часів основних тематичних напрямів у дослідженні проблеми було декілька. Так, аналіз економічної діяльності окремих суспільних верств інколи передбачав характеристики незайнятого населення, хоча, як правило, в якості тематичних ілюстрацій до основних дослідницьких питань, пов'язаних із підтвердженням наявності загальної зайнятості працездатного населення [2].

Наступний дослідницький напрям – це вивчення особливостей працевлаштування та забезпечення кваліфікаційного росту молодих працівників і фахівців [3]. Найбільш злободенні питання, пов'язані з освітою та працевлаштуванням сільської молоді, з регіональними непогодженнями щодо випуску спеціалістів та реальними можливостями забезпечення їх роботою за фахом, залишалися недослідженими.

Окрему групу складають праці, в яких здійснювалися спроби проаналізувати особливості соціально-професійної зайнятості жінок в СРСР [4]. Такі дослідження характеризуються відсутністю належної наукової уваги до самого факту існування гендерних проблем у питаннях працевлаштування, кар'єрного росту, реалізації законодавчих актів про рівні можливості чоловіків і жінок.

Ще один важливий напрям у дослідженні проблем зайнятості за радянських часів презентують праці, в яких розглянуті правові аспекти та особливості боротьби уряду з проявами соціального паразитизму [5]. Історичних досліджень, в яких було б поєднано комплексну характеристику цього явища з аналізом проявів кризи зайнятості в УРСР др. пол. XX ст., немає.

Сучасній науці теж бракує дослідницької уваги до вивчення сутності кризових ознак зайнятості в тогочасній Україні. Виняток із загальної історіографічної тенденції – монографія "Демографічна криза в Україні" [6], підготовлена науковцями Інституту економіки НАН України під керівництвом проф. В.С.Шешенко. У цій праці порушуються питання правомочності тверджень про існування безробіття в СРСР. На відміну від переконань співробітника Інституту російської історії доктора історичних наук Б.М.Казанцева, який на основі аналізу архівних матеріалів фондів колишнього ЦСУ СРСР дійшов висновку про існування довготривалого безробіття в республіках колишнього Радянського Союзу з 60-х рр. XX ст. [7], українські фахівці, на наш погляд, більш переконливо вказують на формування в ті часи лише підвалин руйнування соціалістичної зайнятості [8].

Отже, метою даної статті є вивчення сутності основних проявів кризи зайнятості в УРСР 60–80-х рр. XX ст., яке буде здійснено на базі комплексного аналізу опублікованих та архівних матеріалів Всесоюзних переписів населення і вибіркового обстежень зайнятості мешканців міст, а також архівної інформації законодавчого характеру. Об'єктом дослідження є категорія населення республіки, яка внаслідок різних причин не була зайнята у суспільному виробництві і виявляла бажання працювати. Предметом вивчення є фактори, які спричиняли наявність вказаної групи незайнятих осіб та їх соціально-демографічна характеристика.

За даними Всесоюзного перепису населення 1959 р. у складі населення УРСР нараховувалося 13,2% утриманців окремих осіб [9]. Серед них лише 2,4% осіб навчалися, решта – не працювали і

не навчалися. Ще 4,3% осіб працювали в особистому підсобному господарстві, і за радянською методологією також вважалися неохопленими суспільно-корисною працею. На перший погляд, частка представників зазначеної категорії населення була великою для радянського суспільства. Втім, 89,6% з числа утриманців, які не навчалися і не працювали, складали жінки, більшість з яких мали дітей віком до 14 років, що пояснює причини їх незайнятості. До 1979 р. питома вага утриманців серед населення працездатного віку зменшилась до 5,1%, а частка працюючих в особистому підсобному господарстві скоротилася більше, ніж в двадцять разів і становила лише 0,2% [10].

Урядові документи радянського періоду містять чимало інформації про гостру нестачу трудових ресурсів. З метою виявлення умов, за яких непрацюючі особи погодились б стати до роботи, проводилися вибіркові обстеження потенційної робочої сили, до програм переписів 1979, 1989 рр. увійшли додаткові опитувальні листи, що призначалися для виявлення потенційних робітників.

Першим масштабним заходом ЦСУ стало вибіркове обстеження зайнятості міського населення СРСР, яке було проведене 10 травня 1965 р. За його підсумками (тут і надалі екстрапольовані дані) в Україні налічувалося 244,6 тис. осіб, що не навчались і не працювали, переважну більшість з яких складали жінки (95,6%) [11]. Про своє бажання працевлаштуватися у найближчий час заявили 125,3 тис. респондентів (51,2% від загальної кількості непрацюючих осіб).

Важливо зазначити, що категорія осіб, які мали потребу у невідкладному працевлаштуванні, складалася із представників найрізноманітніших професій: від тесль до наукових робітників. Однак, здебільшого це були: різнороби та особи, що працювали в сільському господарстві без зазначення спеціальності (24,2%); робітники планування та обліку, діловоди (9,7%); особи, що не мали спеціальності (8,4%); швачки, кравчині та інші швейники (8,2%) і т.д. Варто підкреслити, що 82,3% від загальної чисельності представників указаної категорії не мали загальної (повної) середньої освіти, з них 13,6% не мали навіть початкової освіти.

Значна частина непрацюючих респондентів (50,4%) або взагалі ніколи не працювала, або знаходилась без роботи десять років та більше, ще 13% осіб не були працевлаштованими від 6 до 9 років, майже чверть опитаних не працювала від 1 до 5 років.

Такі дані нескладно використати як свідчення того, що приховане безробіття, причому в його довготривалій формі, існувало в СРСР. Однак, подібне твердження було б некоректним. Особи, що заявляли про своє бажання працевлаштуватися, не завжди були готові стати до роботи без усяких умов. Більшість опитаних або не мали реальної потреби у працевлаштуванні, або у них були поважні причини, через які вони не працювали: з причини догляду за дітьми – 25,9%, у зв'язку із зайнятістю в домашньому та особистому підсобному господарстві – 20,8%, внаслідок хвороб – 20,2% та відсутності роботи поблизу житла – 12,4%. Лише 13,3 тис. осіб (5,4%) назвали чинником незайнятості відсутність роботи за спеціальністю [12].

Звернемося до інших даних. У 1970 р. із 164,7 тис. осіб, які звернулися з приводу працевлаштування (з них 43,9% – жінки), 150,4 тис. було направлено на роботу, а працевлаштовані лише 123,5 тис. або 75% [13]. Серед усіх, хто звернувся з приводу працевлаштування, нараховувалося: робітників, що мали професію – 50,5%, робітників, що не мали професії – 36,6%, ІТР та інших спеціалістів – 7,7%, службовців – 5,2%. Передусім вражає кількість тих, хто мав професію, але не був забезпечений роботою. Однак, передчасною може стати заява про те, що "безробіття" в УРСР мало відношення здебільшого до кваліфікованих працівників (така риса притаманна найбільш негативним проявам цього явища). Робити подібний висновок можна лише на підставі поєднання цих даних з відомостями про статеві-віковий склад представників усіх названих груп.

У досліджуваних архівних відомостях відсутнє комплектування вказаних соціально-демографічних даних у межах однієї тематичної розробки. Однак деякі висновки ці матеріали дозволяють зробити. Так, показники частини молоді, яка звернулася з питання працевлаштування, серед чоловіків: 48% – юнаки віком до 24 років включно і жінок: 59,4% – дівчата відповідного віку, є підтвердженням того, що саме молодь могла складати більшість серед кваліфікованих працівників, які по закінченню навчальних закладів ще не встигли знайти постійної роботи. Запропоновані дані дозволяють припустити і наявність групи молодих матерів, які через певний час після народження дітей бажали б повернутися на роботу.

Розрахунки дозволяють виокремити ще одну важливу тенденцію – найменшою реалізація прагнення працевлаштуватися була у групах інженерно-технічних робітників (з яких було пра-

цевлаштовано тільки 55,1%) та службовців (відповідно 54%). Натомість найшвидше знаходилася належна робота для тих, хто раніше не мав професії. Це можна пов'язати з фактом присутності у складі останньої категорії значної кількості молодих людей, які ще не набули належної професійної освіти. Протягом досліджуваного періоду відсоток молоді серед усіх, хто щорічно звертався за допомогою у працевлаштуванні коливався в межах від 40 до 50% щодо чоловіків та від 50 до 60% щодо жінок.

У 1975 р. з 469,9 тис. осіб, які прагнули знайти роботу було працевлаштовано 363,0 тис. претендентів (77,3%) [14]. Отже, показник працевлаштування продовжував зростати. Загалом, до кін. 70-х рр., з одного боку, постійно зростала чисельність усіх, хто звертався з приводу працевлаштування, з іншого – збільшувалася питома частка осіб, забезпечених робочими місцями. Так, в 1979 р. з 776,4 тис. непрацюючих осіб на роботу було влаштовано 631,6 тис. Цього року розрив між показниками частки всіх направлених працювати (92,8%) та працевлаштованими (81,4%) становив лише 11,4%. Пізніше кризові прояви в соціально-економічній сфері життєдіяльності радянського суспільства негативно вплинули на стабільність у вирішенні питань, пов'язаних із трудовими ресурсами. У 1985 р. з 1229,3 тис. непрацевлаштованих осіб роботу було надано тільки 73% [15].

Варто підкреслити, що значну увагу радянський уряд приділяв справі виявлення молоді, яка не працювала і не навчалася. Щорічно відповідними закладами надавалися довідки із працевлаштування випускників середніх загальноосвітніх шкіл, в яких серед інших категорій виокремлювалася група тих, хто на кінець року після випуску був непрацевлаштованим. Як правило, частка молодих людей, які залишалися без роботи в 60–70 рр. не перевищувала 0,4% від усіх, хто закінчив школу. Так, за період з 1960 по 1966 рр. лише в 1961 р. такий показник сягав 1% [16]. Зрозуміло, що навіть за умов ототожнення цих даних з інформацією про дійсне безробіття, підстав стверджувати про існування реальної кризи зайнятості молоді в УРСР немає.

Наступний важливий аспект, що свідчить не на користь заяв про існування безробіття в СРСР, виявляє дослідження законів і постанов Верховної Ради щодо "посилення боротьби з антигромадськими, паразитичними елементами в Українській РСР". Детальний аналіз архівних документів дає підстави припустити, що кількість незайнятих працездатних громадян, бажаних

працювати, насправді була значно меншою, ніж та, що надходила до органів статистики.

За умов соціалізму небажання працювати розцінювалося як злочин. Починаючи з кін. 40-х – поч. 50-х рр. XX ст., проводилася боротьба з "паразитичними елементами" по всій території Радянського Союзу [17]. У подальшому боротьба з особами, які ведуть "паразитичний спосіб життя", посилювалася. Достатньо було звинувачувальної заяви окремого громадянина, щоб виконкомом місцевих Рад трудящих та загальними зборами громадян розпочалось вирішення питання про заслання "дармоїда". Часто такі заяви писалися з помсти, а встановлення справедливості вдавалось домогтися лише після того, як осуджений відбув більшість строку покарання [18].

Указом Президії Верховної Ради УРСР від 12 червня 1961 р. за втечу з місця поселення вводилася кримінальна відповідальність. Під дію постанови підпадали всі працездатні особи "віком від 18 років, чоловіки до 60 років і жінки до 55 років, які ведуть антигромадський паразитичний спосіб життя, тривалий час (понад 3 місяці) ухиляються від суспільно корисної праці" [19]. Надмірний ентузіазм при виконанні даного Указу призводив до того, що жінок-домогосподарок таврували паразитами, що їдять хліб своїх чоловіків, а інвалідів війни висилали на п'ять років за небажання працювати [20]. Документи того часу містять чимало інформації про помилкове засудження учнів вечірніх шкіл, осіб похилого віку, жінок, що мали на утриманні малолітніх дітей тощо.

У листуванні за скаргами окремих громадян, до яких було застосовано Указ, знаходиться чимало відхилених прохань про помилування навіть домогосподарок [21]. Показовою є справа гр. М.І.Павленко, яка в 1961 р. була виселена на п'ять років із залученням до фізичної праці за те, що "протягом тривалого часу ніде не працювала, суспільно корисною працею не займалась, вела паразитичний спосіб життя, у себе вдома влаштовувала п'янки" [22]. У проханні про помилування ця жінка стверджувала, що вона сирота, вихованка дитячого будинку, працювала у суспільному виробництві з 14 років, і лише внаслідок "жіночих захворювань" залишила роботу і, за згодою чоловіка, займалася домашнім господарством (у селі). Однак радянську владу не влаштовували такі пояснення і обіцянки негайно знайти роботу. Важливішим було реальне "перевиховання", після якого колишні "дармоїди" писали в газети щось на кшталт наступного: "Я дуже рада, що

мене примусили працювати ... моє сумління стало чистим ... Я не соромлюсь дивитися людям в очі..." [23].

Таким чином, принцип "хто не працює, той не їсть" беззастережно втілювався в життя, щоб домогтися "максимального залучення працездатних громадян до суспільно-корисної праці" [24]. Думка переважної більшості людей (принаймні тих, чії листи публікувалися в пресі) зводилася до того, що слід посилити відповідальність за дармоїдство, зокрема, збільшити строк вислання до восьми–десяти років, змусити працювати юнаків віком 16–18 років, що жили на кошти батьків та жінок-домогосподарок [25]. У 70-і рр. в республіці щорічно виявляли і піддавали офіційному застереженню органами міліції 20–25 тис. осіб.

З 4.09.1975 р. осіб, що вели паразитичний спосіб життя, почали притягувати до кримінальної відповідальності за статтю 214 Кримінального кодексу УРСР. Активна боротьба з дармоїдством продовжувалась до кін. 80-х рр. XX ст. У 1984 р. на Всесоюзній науково-координаційній міжвідомчій нараді Генеральний прокурор СРСР відмітив, що "завданням, висунутим на перший план самим життям, є рішуча боротьба з тунеядством..." [26]. Аж до поч. 90-х рр. XX ст. боротьба з соціальним паразитизмом залишалася однією з нагальних проблем радянського суспільства [27]. Зрозуміло, що за таких умов небагато знайшлося б сміливців, які заявили би про своє небажання працювати.

І, зрештою, існує ще один фактор, який ставить під сумнів коректність уживання поняття "безробіття" відносно населення республік колишнього Радянського Союзу – це відсутність у ті часи належної методології обчислення категорії безробітного населення. Зокрема, в Україні наявність вільних робочих місць була вищою за чисельність осіб, що потребували працевлаштування. Так, чисельність осіб, що звернулися з питання працевлаштування в першому кварталі 1974 р., становила 89,9 тис. чол., а кількість вільних робочих місць (вакансій) дорівнювала 107 тис. Подібні моменти треба враховувати при визначенні статусу безробітного.

Утім, аналізуючи стан зайнятості, не можна не помітити регіональні проблеми. У розсекречених архівах ЦСУ УРСР та Верховної Ради УРСР міститься чимало даних про певний надлишок робочої сили в окремих регіонах республіки. Так, в містах Сталінської, Дніпропетровської, Харківської, Луганської областей ще наприкінці 50-х рр. значну кількість непрацевлашто-

ваних і незабезпечених житлом сімей було заплановано направити на роботу до Казахської РСР [28]. У 1974 р. надлишок робочої сили спостерігався у Ворошиловградській, Донецькій, Запорізькій, Кримській, Одеській, а також Волинській, Закарпатській, Львівській, Ровенській областях [29].

Наведені дані передусім є свідченням незбалансованості організованих міграційних потоків в СРСР. Незважаючи на бажання уряду встановити певний баланс між кількістю вакансій та чисельністю наявних працівників, організоване переміщення населення внаслідок певної хаотичності не завжди мало завершений цикл: чимало людей поверталось внаслідок неточної інформації щодо потреби в їх прибутті, неможливості забезпечення за місцем прибуття роботою за фахом та відсутності належних житлових умов [30]. Фактично водночас відбувалося два процеси: здійснювалися оргнабори з числа міського тимчасово непрацюючого населення індустріально розвинених областей для міжреспубліканських переселень і заохочувався набір робітників у промислове виробництво цих же областей з числа непрацюючого сільського населення аграрних регіонів України [31]. Ці процеси підпорядковувались намаганню рівномірно розподілити трудові ресурси, що не завжди здійснювалося планомірно і органічно.

Враховуючи наведені факти про стан зайнятості населення УРСР 60–80-х рр. XX ст., можна стверджувати наступне: в цілому тогочасні офіційні заяви про повну ліквідацію безробіття та встановлення повної зайнятості можна вважати відповідними дійсності, а незначну кількість неохопленого суспільно корисною працею населення навряд чи, навіть із певними застереженнями, можна назвати безробітними.

Однак протягом досліджуваного періоду в республіці виник ряд соціальних проблем, які можна розцінювати як прояв майбутньої кризи. Перші негаразди почали проявлятися на регіональному рівні – з кожним роком кількість областей, в яких існував надлишок робочої сили, збільшувалася. Організовані набори робочої сили, створення служб зайнятості мали сприяти вирішенню проблем із працевлаштуванням для всіх бажаючих. Ці та інші заходи радянського уряду в напрямку нейтралізації "некерованих елементів у структурі соціалістичної зайнятості" [32] повинні стати об'єктом подальшого вивчення фахівцями з досліджуваної проблематики.

Література

1. Пухлій В. Зайві люди?.. // Профспілки України. – 2005. – №6. – С. 64–66.
2. Демографическое развитие Украинской ССР (1959–1970 гг.). – К.: Наукова думка, 1977. – 221 с.; Демографическое развитие Украинской ССР (1970–1979 гг.). – К.: Наукова думка, 1987. – 255 с. та ін.
3. Молодежь как общественная проблема // Молодой коммунист. – 1989. – №2,4,6; Соціальне нерівність і молодь // Філософська і соціологічна думка. – 1989. – №8. – С. 10–19; Соціалізм і молодь. – М.: Молодая гвардия, 1988. – 254 с.; Харчева В. Молодежь и труд // Коммунист. – 1989. – №4. – С. 66–68 та ін.
4. Багрова И.В. Женский труд: социально-экономические проблемы. – К.: Вища школа, 1983. – 152 с.; Кунгурова Н.И. Женщина в общественном производстве при социализме (экономико-демографический аспект). – М.: Финансы и статистика, 1983. – 166 с.; Машинка Т.А. Занятость женщин и материнство. – М.: Мысль, 1989. – 285 с.; Сергеева Г.П. Профессиональная занятость женщин: проблемы и перспективы. – М.: Экономика, 1987. – 135 с.; Трудовая активность женщин / Отв. ред. В.С.Стешенко. – К.: Наукова думка, 1984. – 233 с. та ін.
5. Ахвердян Г.С. Понятие уголовно-наказуемого паразитического образа жизни // Повышение эффективности деятельности органов прокуратуры, суда, юстиции по борьбе с преступностью в свете решений XXV съезда КПСС. – М., 1977. – С. 59–61; Джафаров С.А., Рябинин В.Н. За чужой счет: борьба с паразитическим образом жизни. – М., 1986; Зарипова Д.М. Опыт профилактики социального паразитизма // Укрепление законности и борьба с преступностью в условиях формирования правового государства. – М., 1990. – С. 59–62 та ін.
6. Демографічна криза в Україні. Проблеми дослідження, витоки. Складові, напрями протидії / За наук. ред. В.Стешенко. – К.: Ін-т економіки НАН України, 2001. – 560 с.
7. Казанцев Б.Н. Проблема занятости городского населения (середина 60-х годов) // Социс. – 1996. – №5. – С. 78–82.
8. Демографічна криза в Україні... – С. 119.
9. Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года. Украинская ССР / Отв. за выпуск К.А.Орехов. – М.: Госстатиздат ЦСУ СССР, 1963. – С. 74–75.
10. Джерела засобів існування населення України (За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 р.) // За ред. О.Г.Осауленко. – К.: Держкомстат України, 2003. – С. 54–55.
11. ЦДАВО України, ф. 582, оп. 20, спр. 311, арк. 1–3.
12. Там само, арк. 7.
13. ЦДАВО України, ф. 4626, оп. 3, спр. 506, арк. 2–3.
14. Дані за 1975 р. наведено та розраховано автором за: ЦДАВО України, ф. 4626, оп. 3, спр. 776, арк. 5.
15. ЦДАВО України, ф. 4626, оп. 3, спр. 1437, арк. 2.

16. Розраховано автором за: ЦДАВО України, ф. 4623, оп. 3, спр. 323, арк. 1.
17. Пихоя Р. Бесправие крестьян, или Как Н.С.Хрущев применил опыт царской России // Международный исторический журнал. – 1999. – №6.
18. ЦДАВО України, ф. 1, оп. 21, спр. 87, арк. 4.
19. Там само, спр. 404, арк. 6–7.
20. Див.: ЦДАВО України, ф. 1, оп. 20, спр. 612, 265 арк.; там само, ф. 1, оп. 18, спр. 152, 146 арк.; там само, ф. 1, оп. 21, спр. 219, 54 арк.
21. Див.: ЦДАВО України, ф. 1, оп. 18, спр. 80, 340 арк.
22. ЦДАВО України, ф. 1, оп. 18, спр. 80, арк. 301.
23. Там само, оп. 21, спр. 110, арк. 11.
24. Там само, оп. 18, спр. 103, арк. 114.
25. Там само, оп. 20, спр. 612, арк. 6–7.
26. Павлов В.Г. Вопросы уголовной ответственности за ведение паразитического образа жизни // Правоведение. – 1985. – №5. – С. 23–28.
27. Див.: Зарипова Д.М. Опыт профилактики социального паразитизма // Укрепление законности и борьба с преступностью в условиях формирования правового государства. – М., 1990; Орешкина Т., Беляева Н. Усилить борьбу с паразитическим образом жизни // Советская юстиция. – 1987. – №17 та ін.
28. ЦДАВО України, ф. 4626, оп. 3, спр. 97, арк.18; там само, спр. 93, арк. 14.
29. Там само, спр. 281, арк. 108.
30. Там само, спр. 97, арк. 5–6.
31. Там само, спр. 281, арк. 107–108.
32. Демографічна криза в Україні... – С. 119–120.

О.Г.Воронко

Особливості соціально-демографічної політики радянського уряду в УРСР 80-х рр. ХХ ст.

Соціально-демографічна проблематика складає важливу ланку в системі дослідження структурних змін у суспільстві. Вивчення питань, пов'язаних із демографічними кризовими проявами, повинно здійснюватись водночас з аналізом соціально-економічних процесів та політичних рішень. Науковці вже висловили переконання в тому, що як демографія, так і історична демографія у своїй предметно-об'єктній сфері повинні виходити на рівень макропроцесів, які не обмежені суто статистичними параметрами [1]. Такий методологічний підхід передбачає вивче-

ння демореальності з урахуванням усіх сфер життєдіяльності суспільного організму. При цьому провідні фахівці-демографи, історики, соціологи наполягають на необхідності детального аналізу генезису сучасної кризової ситуації в пострадянській Україні.

Сьогодні гострі форми демографічної кризи беруть свої витoki у суспільних процесах радянських часів. Те, наскільки об'єктивно і комплексно будуть оцінені умови і особливості виникнення відповідних кризових проявів, буде визначати не лише історико-теоретичну цінність одержаної інформації, але й дозволить моделювати і реалізовувати варіанти запобігання демографічної катастрофи.

Необхідно зазначити, що проблематика дослідження потребує фундаментального вивчення. Існуючі традиції у студіюванні питань демографічного змісту по праву належать демографам та економістам [2]. Історична наука тривалий час оминала увагою аналіз соціально-демографічних змін в УРСР, хоча вони напряду визначили сутність і наслідки нинішніх суспільних деформацій. У працях з історичної демографії, як правило, основна увага приділялася більш раннім періодам розвитку українського суспільства. Існує невелика кількість наукових статей [3] та монографій [4], підготовлених фахівцями-істориками з різних суспільствознавчих проблем, у яких розглядалися соціально-демографічні питання. Рішення та заходи радянського уряду, спрямовані на регулювання суспільних процесів, у таких працях майже не згадуються, що актуалізує подальший науковий пошук у зазначеному напрямі.

Отже, метою статті є визначення особливостей соціально-демографічних заходів, здійснюваних радянським урядом в Українській республіці напередодні політичної трансформації СРСР, яка мала для всіх його регіональних складових негативні економічні та демографічні наслідки. Об'єктом дослідження є українське суспільство, а предметом – комплекс урядових дій, покликаних коригувати кризові прояви демографічних процесів у 80-х рр. минулого століття.

Не можна вважати справедливим переконання деяких сучасних вчених щодо визначального впливу на демореальність тоталітарних проявів у суспільному житті в СРСР [5]. Загальновідомою є тенденція до зниження природного приросту населення у більшості високорозвинених країн світу внаслідок свідомого обмеження народжуваності [6]. До кін. 70-х рр. ХХ ст. Україна у

зв'язку з появою сучасного звуженого режиму відтворення населення разом з декількома іншими союзними республіками остаточно перейшла до європейського типу відтворення населення [7]. Зменшення народжуваності супроводжувалося зростанням тривалості життя, що, до речі, вигідно відрізняло демографічну ситуацію тих часів від сучасної.

Згідно з даними Всесоюзного перепису населення 1979 р. перші прояви зменшення чисельності населення з'явилися на регіональному рівні – в деяких областях центральної і північно-східної України. Серед факторів, які спричинили таку ситуацію варто назвати, по-перше, міграційний вплив населення з цих регіонів і, по-друге, нижчі за середньореспубліканські показники народжуваності. До 1989 р. проблема депопуляції стала актуальною у Вінницькій, Житомирській, Кіровоградській, Сумській, Хмельницькій, Черкаській, Чернігівській областях [8]. Більш стабільною у демографічному сенсі залишалася ситуація в західних областях України з їх традиційно високими показниками народжуваності.

Указані зміни в демографічних процесах, які відбувалися на регіональному рівні, негативно позначилися й на загальнореспубліканській ситуації. Коефіцієнт постаріння населення поступово зростав: у 1979 р. він дорівнював 15,7%, а в 1989 р. – 18,0% [9]. Уже 4 серпня 1980 р. у доповіді Президії Верховної Ради УРСР зазначалося, що приріст населення в республіці у порівнянні з 1960 р. зменшився майже втричі, а за період з 1970 по 1979 рр. кількість сімей із двох осіб зростала чи не вдвічі інтенсивніше, ніж сімей із трьох осіб (батьки з дитиною) [10]. Разом з констатацією фактів зменшення народжуваності і зростання смертності в республіці, Президія постановила вирішити питання про збільшення матеріальних пільг матерям-героїням та про необхідність покращення якості медичної допомоги матерям та дітям. Указані рішення мали реальні позитивні наслідки: у 1983 та 1985 рр. були надані суттєві економічні і соціальні пільги сім'ям, які мають дітей. Процес зменшення народжуваності було призупинено, а відсоток дітей віком до 14 років у 1989 р. порівняно з 1979 р. навіть зросла на 0,1% і становила 21,6% від загальної чисельності населення республіки.

Негативним для соціально-економічних процесів у 80-х рр. стало загальне зниження показників відносної чисельності населення працездатного віку разом із збільшенням частки

представників старших вікових груп. У 1989 р. питома вага осіб працездатного віку становила 55,8%, що було на 3,6% менше за аналогічний показник 1959 р. [11]. Тривалий процес поступового зниження народжуваності призвів до того, що молодші вікові групи не могли забезпечити збільшення чисельності представників середніх вікових груп, необхідне для компенсації кількості осіб, які вибували з когорти населення працездатного віку.

На кін. 70-х – поч. 80-х рр. складна ситуація з наявністю трудових ресурсів виникла передусім у сільській місцевості: понад 90 % сільських районів відчували нестачу робочої сили, яка виникла внаслідок погіршення демографічної ситуації та великого міграційного руху з сіл до міст [12]. Зрозуміло, що основну частку переселенців складала молодь. З одного боку, село втрачало надію на оптимістичні перспективи у плані народжуваності, з іншого – швидкими темпами зменшувалася чисельність працездатного сільського населення. Масово переїздили до міст кваліфіковані робітники: у 1971–1976 рр. у республіці було підготовлено 990 тис. трактористів, комбайнерів та водіїв, а їх загальна чисельність у сільському господарстві за ці роки зросла лише на 108,5 тис. осіб [13].

Надалі зазначена проблема продовжувала залишатися актуальною. Вже 18 червня та 30 червня 1981 р. ЦК КПРС та ЦК КПУ і Рада Міністрів УРСР прийняли постанови "Про обмеження промислового будівництва у найбільших містах" [14]. Першочергова увага при цьому приділялася запобіганню поповненню лав учнівської міської молоді (в першу чергу учнів ПТУ) вихідцями із сіл та селищ міського типу. Поставлене завдання найкраще вирішувалося міською владою Києва та Ворошиловграда, в яких укомплектування ПТУ жителями самих цих міст досягла у 1987 р. відповідно 72% та 80% [15]. В інших великих містах згаданий показник не досягав 50%. Така ситуація явно не відповідала запланованим змінам і підлягала негайному виправленню.

Однак, незважаючи на різнобічність заходів із запобігання міграції сільської молоді до міст, означений процес зупинено так і не було. Недосконалою була соціальна інфраструктура в сільській місцевості, яка не могла приваблювати молодь навіть за умов підвищення заробітної платні в колгоспах і радгоспах.

Враховуючи зменшення частки працюючих осіб і в містах, інтенсивно почала проводитися робота щодо механізації праці для виконання більших обсягів роботи за рахунок діяльності

меншої кількості трудящих. У звіті Державного комітету праці УРСР від 28 квітня 1980 р. зазначалося, що лише в 1979 р. у республіці було комплексно механізовано та автоматизовано 3548 промислових об'єктів, уведено в дію 6268 механізованих поточних і автоматичних ліній [16]. Усього з ручної праці на механізовану було переведено 177 тис. осіб.

Зазначені зміни не стали менш інтенсивними і в др. пол. 80-х рр.: тільки за 1986 р. було введено в дію 1800 механізованих поточних, автоматичних та роторних ліній, 25 гнучких виробничих систем різного технологічного призначення, 2200 промислових роботів, було комплексно механізовано та автоматизовано 1,4 тис. цехів [17]. Наслідком подібних дій стало переведення з ручної праці понад 200 тис. осіб.

Водночас виявлялася і турбота про здоров'я трудящих. Тільки за вказаний період було приведено у відповідність до діючих норм техніки безпеки робочих місць для 502 тис. осіб, в тому числі для 224 тис. жінок. Загалом гендерна спрямованість була однією з особливостей соціально-демографічної політики 70–80-х рр. Питанню безпеки жіночої праці приділялася підвищена увага, що засвідчувало реальну турботу про материнство, а, отже, і про здоров'я майбутнього молодого покоління. Так, планами заходів із механізації і подальшого покращання умов праці жінок на 1979–1985 рр. передбачалося перевести з ручної праці понад 850 тис. працівниць народного господарства [18]. Майже весь обсяг запланованого було виконано.

Проблеми жіночої зайнятості у контексті змін у демографічних процесах враховувались урядом у плануванні розміщення трудових ресурсів та підготовці кваліфікованих кадрів для народного господарства. У доповіді Державного комітету праці СРСР від 5 липня 1989 р. вказувалося, що високий рівень зайнятості жінок став одним із визначальних факторів зниження народжуваності, зростання кількості розлучень, неповних сімей, погіршення здоров'я і виховання дітей. У 1950 р. на 100 шлюбів припадало 2,2 розлучення, а в 1987 р. – вже 36 розлучень [19]. Наслідком цього стало зростання показників частки неповних сімей до 12,8%, а чисельність дітей, які виховувалися в таких сім'ях перевищила 1,5 млн. осіб.

Визнаючи однією з причин низької народжуваності в УРСР розповсюдження тенденції малодітності як стійкої моделі сім'ї і вказуючи на те, що у республіці із загальної кількості сімей з

дітьми віком до 18 років 55% мають одну дитину, ще 35,6% – двох дітей, в офіційних інстанціях вважали ці процеси наслідком відсутності належних умов для поєднання жінками сімейно-побутових і професійних функцій за високої їх зайнятості у суспільному виробництві. Тому в проекті програми "Розвиток народонаселення Української РСР на 1991–2005 роки" було передбачено перевести більшу кількість жінок на роботу на пільгових режимах (з неповним робочим часом, вдома або за гнучким графіком) з 0,8% у 1989 р. (лише 86 тис. жінок) до 24–30% у 2005 р.

Ще одним важливим моментом, який засвідчував радикальність урядових кроків у напрямку поліпшення демографічної ситуації, стало втілення в життя проекту загальнодержавної програми з профілактики та подолання пияцтва та алкоголізму згідно з постановами ЦК КПРС та Ради Міністрів СРСР від 7 травня 1985 р. [20]. Про фундаментальність підготовки та здійснення запланованих заходів свідчить склад Тимчасової науково-технічної комісії, яка була створена за ініціативою Державного комітету з науки і техніки і якій доручалася реалізація проекту. До неї входило 76 фахівців, з них: 9 діючих академіків та 7 членів-кореспондентів Академії наук СРСР, Академії медичних наук СРСР та Академії педагогічних наук СРСР, а також 27 докторів та 11 кандидатів наук.

У прийнятій програмі зазначалося, що за попередні два десятиліття у країні відбулося збільшення обсягів вживання алкоголю у 2,3 рази або, станом на 1980 р., 8,7 літрів абсолютного алкоголю на душу населення без урахування спиртних напоїв домашнього виготовлення. Приблизно 40% чоловіків систематично зловживали алкоголем (не менше трьох випивок на тиждень і понад 0,3 літра за випивку), з них 20% хворіли на алкоголізм. Зростали показники пияцтва і серед жінок, підлітків та молоді, процес звикання яких до алкоголю був у 3–4 рази швидшим, ніж у чоловіків. У цілому по країні жінки становили майже 10% всіх, хто перебував на обліку у зв'язку з алкогольною залежністю і найвищими ці показники були в Молдавській РСР, Російській РФСР та Українській РСР.

Тривалість життя хворих на алкоголізм зменшувалася на 15–20 років порівняно з середньою тривалістю життя населення країни. Так, 60% чоловіків, які зловживали алкоголем, помирали у віці до 50 років. Від отруєння алкогольними напоями щорічно в СРСР гинуло 40 тис. осіб. Зростала кількість одиноких, удових,

розлучених, чисельність шлюбних пар, що страждали на безпліддя, осіб призивного віку з фізичними та психічними вадами. Все вищезазначене реально загрожувало демографічним перспективам країни. На жаль, не всі заплановані форми і методи боротьби з пияцтвом були виправданими (зокрема, явним перегином стала вирубка виноградників), а сам масштабний проєкт так і залишився безрезультатним. Виправлення потребувала суспільна система, а не тільки зовнішні прояви кризових явищ.

Невдовзі соціальна політика була проголошена пріоритетним напрямом на всіх рівнях державного управління: червневим Пленумом ЦК КПРС 1987 р. уло прийнято розгорнуту програму "корінної перебудови" [21]. Особливу увагу в зазначеному контексті передбачалося приділити демографічній політиці. Пропонувалося організувати розробку регіональних програм із народонаселення з урахуванням демографічних особливостей районів.

Основними завданнями вказаного проєкту вважалися: досягнення і підтримування оптимальних темпів приросту населення, підвищення рівня народжуваності, зниження дитячої та повікової смертності, збільшення тривалості життя. У здійсненні заходів у галузі народонаселення передбачалося підвищити роль підприємств і безпосередньо трудових колективів. Першочерговими проголошувалися вдосконалення системи допомоги на дітей та збільшення прожиткового мінімуму. Однак результати втілення в життя гасел "перебудови" загальновідомі. Більшість задекларованих заходів були здійснені лише частково, а всі перспективні плани залишилися нереалізованими з розпадом СРСР.

Таким чином, значна частина урядових заходів 80-х рр. мала за мету дійсне поліпшення демографічної ситуації в країні, а не формальне звітування перед суспільством. Як правило, фундаментальною і науково забезпеченою була й підготовка до реалізації запланованого. Однак механізм централізованого планування передбачав досягнення успіху нововведень репресивними методами, а не внаслідок поступового поліпшення умов життя населення. Така ситуація призводила до появи недовготривалих позитивних результатів. Тому, якщо у розбудові незалежної української держави критично не осмислювати і не враховувати досвід найближчого минулого, перспективи її соціально-демографічного майбутнього будуть остаточно втрачені.

Література

1. Див. про це: Вишне夫斯基 А.Г. Воспроизводство населения и общество: история, современность, взгляд в будущее. – М.: Финансы и статистика, 1982. – С. 36–37; Стешенко В.С. Демография в современном мире. – М.: Статистика, 1978. – С. 230.
2. Демографическое развитие Украинской ССР (1959–1970 гг.). – К.: Наукова думка, 1977. – 221 с.; Демографическое развитие Украинской ССР (1970–1979 гг.). – К.: Наукова думка, 1988. – 255 с.; Демографічна криза в Україні. Проблеми дослідження, витоки, складові, напрямки протидії / За наук. редакцією В.Стешенко. – К.: НАН України. Інститут економіки, 2001. – 560 с.; Лібанова Е.М. Ринок праці: (соціально-демографічні аспекти). – К.: Державний центр зайнятості, 1996. – 132 с. та ін.
3. Курносів Ю.О. Изменения социально-классовой структуры УССР и вопросы демографии на этапе развитого социализма // Вопросы истории. – 1985. – №6. – С. 3–21; Панченко П.П. Деформації у розвитку українського села у 80-х – на поч. 90-х рр. // УІЖ. – 1992. – №1. – С. 18–29; Панченко П.П., Падалка С.С. Зміни в структурі сільського населення України в 60–80-ті роки ХХ ст. // Історична пам'ять. – 1999. – №1–2. – С. 92–101; Чирков О., Винниченко І. Етнодемографічний розвиток України: історія, сучасність, перспективи // Сучасність. – 2000. – №7–8 та ін.
4. Наулко В.І. Етнічний склад населення Української РСР: Статистико-картографічне дослідження. – К.: Наукова думка, 1965. – 130 с.; його ж. Развитие межэтнических связей на Украине. – К.: Наукова думка, 1975. – 236 с.; Пономарьов А.П. Межнациональные браки в УССР и процесс интернационализации. – К.: Наукова думка, 1983. – 171 с. та ін.
5. Піскунов В. До з'ясування чинників сучасної кризи демореальності в Україні. – К.: НАН України: Інститут економіки, 1990. – С. 23.
6. Статистика населения с основами демографии. – М.: Финансы и статистика, 1990. – С. 284, 287.
7. Див. про це: Субботіна І.В. Зміни в територіальному розміщенні і чисельності населення України у другій половині ХХ – на початку ХХІ ст. // Вища школа: проблеми, пошуки, тенденції: Матеріали науково-методичного семінару. – Вип. 5. – Чернігів, 2004. – С. 170.
8. Див. про регіональний аспект проблеми: Субботіна І.В. Назв. праця. – С. 172–173.
9. Розраховано за: Итоги Всесоюзной переписи населения 1979 г. – М.: ЦСУ СССР, 1989. – Т. 2. – Ч. 2. – С. 433–781; Склад населення Української РСР за статтю і віком на 12 січня 1989 року (за

даними перепису населення 1989 року). – К.: Міністерство статистики Української РСР, 1991. – 310 с.

10. ЦДАВО України, ф. 4626, оп. 3, спр. 1029, арк. 25–26.

11. Розраховано за: Социальная и профессионально-отраслевая структура населения Украинской ССР (по данным Всесоюзной переписи населения 1979 года). – К.: ЦСУ УССР, 1981. – 234 с.; Соціальна і професійно-галузева структура населення України (за даними перепису населення 1989 року). – К.: Міністерство статистики України, 1992. – 255 с.

12. ЦДАВО України, ф. 4626, спр. 1031, арк. 119.

13. Там само, арк. 120.

14. Там само, спр. 1510, арк. 33–37.

15. Там само, арк. 34.

16. Там само, спр. 1031, арк. 36.

17. Там само, спр. 1510, арк. 2.

18. Там само, арк. 37.

19. Там само, спр. 1561, арк. 22.

20. Там само, спр. 1449, арк. 24–105.

21. Там само, спр. 1502, арк. 52–84.

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ КУЛЬТУРИ

МИСТЕЦТВОЗНАВСТВО

А.Корнєв

Смерть героїв: фольклор та історія (доба Хмельницького)

Життя і смерть – дві головні парадигми людського життя, основні складові культури, завжди будуть залишатися на перехресті уваги з боку науковців різних галузей гуманітаристики. І у відносно спокійні історичні періоди тема смерті часто слугує відбиттям повсякденного буття, пануючої суспільної моралі. Однак у періоди неспокою і глобальних потрясінь вона виступає на передній план і сама стає моральним імперативом, прикладом і настановою.

Бурхливе XVII ст. відзначилося кривавими релігійними і військовими зіткненнями у житті всієї Європи. Для України головною подією, в якій тісно переплелися релігійний, національний, політичний, територіальний аспекти, безперечно, стала визвольна боротьба під керівництвом Б.Хмельницького. Вона залишила значний слід у фольклорі, літописанні, літературі.

Сьогодні науковий доробок, присвячений добі визвольних змагань XVII ст., є одним із найпотужніших. Та попри це, можна констатувати певну нестачу досліджень культурологічного характеру, які б висвітлювали проблеми, пов'язані з ментальними характеристиками тієї непростой епохи. Вдалі спроби поєднання історичного дослідження з виходом на описання ментальних характеристик певних верств населення України знаходимо у працях З.Когута, М.Корпанюка, С.Плохія, Н.Яковенко [1]. В контексті означеної проблеми важливо пригадати монографію Ю.Фігурного, у якій простежується взаємозв'язок козацької культури з більш архаїчними епохами, значна увага приділяється військовій символіці, в тому числі темі смерті [2]. Окремі дослідження, присвячені ставленню до смерті (за виключенням регіональних поховальних обрядів суто етнографічного плану) в житті і культурі українського населення у різні історичні епохи, досі відсутні.

Саме тому метою статті є постановка проблеми і можливі підходи її вирішення у контексті доби Б.Хмельницького. При

цьому, об'єктом дослідження є документальні свідчення сучасників, козацькі літописи та пісенна епіка. Предметом – постають обставини смерті відомих діячів тієї епохи та реакція на них в історичних документах і фольклорі.

Козацький період справедливо вважають "героїчним", бо саме так він затвердився у національній українській свідомості. Наприклад, В.Горський центральною фігурою українського бароко називає "героїчну особу", яка втілює "...не лише уявний ідеал, а й реально досяжний у цьому житті" [3, с. 68]. При цьому варто зауважити, що історична і народна пам'ять по-різному сприймають тему смерті героїв. Перша відмінність у відношенні до самого образу героя. Зрозуміло, що історичні аннали оперують реальними подіями, тому в них іде звернення, в першу чергу, до відомих постатей визвольних змагань, меншою мірою задіяні імена рядових козаків, які відзначились чимось надзвичайним, або прислужились українській справі (чи, навпаки, зрадили їй). Безіменних героїв тут майже не зустрінеш. Чи не єдиним випадком може слугувати розповідь про відчайдушність і зятатість козака (можливо й селянина), який опинився сам на сам з польським військом у битві під Берестечком.

Коли українське військо через зраду кримського хана зазнало страшної поразки і український табір під Берестечком був повністю знищений, в болотистій низині жовніри оточили українця, який бився один проти всіх з... косою в руках. Усе відбувалося на очах польського війська і король Казимир особисто під'їхав до звитяжця і обіцяв йому недоторканість за мужність і відвагу. Українець відмовився і не підпустив до себе ворогів, які врешті були вимушені просто розстріляти героя. Його подвиг, який, безумовно, перевершує розповідь про 300 спартанців, які загинули разом, пліч о пліч зі своїми земляками, настільки вразив очевидців, що залишився не тільки в українських, але й у польських історичних анналах, а звідти потрапив у розповіді європейських хронікерів [4].

Фольклор, навпаки, переважно звертається до узагальнених образів рядових учасників війн за незалежність. Часто це молодий козак, вік якого підкреслює передчасну наглу смерть людини, яка в іншій ситуації могла б жити, народжувати дітей, зміцнювати українську спільноту. Побивання матері чи дівчини-нареченої в такому випадку посилює драматизм події. Саме тому масова загибель безіменних героїв, які поклали голову під тим же

Берестечком, подається рядками: "Ой вдарено в Білій церкві у грізні гармати, / Та заплакала не єдна козацька мати" [5, с. 187]. У даному випадку в наведеному рядку присутній і "прихований" історизм, оскільки Білоцерківська угода, підписана після поразки, майже зводила нанівець попередні здобутки в боротьбі за незалежність, і жертви Берестечка сприймалися не відомщеними, тими, які закликали на продовження боротьби. Однак, в більшості випадків, описування загибелі безіменних героїв, вкладалося в давню фольклорну схему, притаманну архаїчним військовим культурам.

Взагалі, масова загибель людей, немов знецінювала життя індивідумів, тому на сторінки історичних документів потрапляли тільки відомі персонажі, та й ті в екстраординарних ситуаціях. Так польський шляхтич С.Освенцим у своєму щоденнику розповідає про смерть полковника Мартина Небаби (1651). При відході українського загону пішого Небабу наздогнав кінний шляхтич, але нічого не міг з ним зробити, навіть коли шляхтичу підійшла допомога. Козацький полковник вже поранений у праву руку, відбивався лівою, поки був убитий [6, с. 216].

Якщо в даному прикладі навіть ворог віддає належне хоробрості і звитязі, в наступній розповіді криється подвійний зміст. Йдеться мова про поразку відомого ватажка М.Кричевського від Я.Радзивілла (21 липня 1649 р.). Коли після тяжкої битви козаки відступили, поляки знайшли в їх таборі напівмертвого Кричевського. Намагалися врятувати йому життя, але він лише ненадовго прийшов до тями. Його запитали, чи не схоче він сповідатися православному священику, відповідь: "Мало їх буде і 40". Не захотів і ксьондза, рвучи волосся і примовляючи: "хіба це мала справа, 30 тисяч душ погубити?" [7, с. 181]. Залишається питання, чим був цей жест і чи відповідає ця розповідь дійсності. Можна припустити, що Михайло Кричевський був полишений набожності і таке пояснення не виключене, враховуючи подвійне ставлення козаків до релігії. У цьому випадку загиблі козаки йому ближче, ніж священик. Хоча, не виключено, що вислів приписується Кричевському, щоб показати його смерть як зятятого схизматика.

До цієї проблеми ми повернемося пізніше, а тепер наведемо ще один варіант смерті, який не залишив байдужими козацьких літописців. Їхню увагу привернув випадок, який стався після смерті ніжинського полковника Івана Золотаренка. Відомий своєю запальною вдачею, ватажок загинув від поранення на герці в

ногу, але погребання довго не було (спочатку заворушення "черні", далі перевезення тіла до його рідного Ніжина і очікування на закінчення Пилипового посту).

У день Різдва тіло помістили в церкву св. Миколая, фундатором якої був Іван Золотаренко. Церква велика, однак з одними дверима. Автор літопису сам був свідком наступних подій. Він у подробицях переповідає, як ніжинський ігумен Діонісій першим побачив, що у вівтарній частині загорілася стіна (необережність служки). Ігумен хотів попередити паству і крикнув: "Про Бог! Церков горит!". Однак сталася паніка, усі одразу сунули до дверей і, давлячи один одного, не могли вийти. Згоріло більше 400 людей, і за висловом літописця: "знать, же особливий гнів божый біл". При цьому тіло мертвого Золотаренка вціліло, "недогоріле" його забрав брат, знов поклав у домовину. Далі опис відсутній, є тільки згадка, що і вдруге не все заладилося [8, с. 71–72]. Проте з інших джерел ми дізнаємося, що за другої спроби церква двічі запалювалась під час відспівування, аж доки тіло не поховали [9, с. 259].

Складно однозначно охарактеризувати коментар літописця, як і підтвердити самозагорання церкви у продовженні розповіді. Схоже, перед нами той випадок, коли реальна подія могла доповнюватися оповідками, створюючи новий, містичний контекст. Припустимо, наприклад, що Івана Золотаренка вважали характерником, а в народних легендах про таких говорили, що їх козаки не відспівували в церкві, а ховали по-своєму.

Останнє зауваження знову повертає нас до зв'язку літописної і народної пам'яті. Серед ватажків Хмельницького троє зажили особливої слави, перейшовши з історичного тла до фольклорної спадщини: М.Кривоніс, Д.Нечай і С.Морозенко. Автор статті присвятив цим постатям та їх образному втіленню у пісенній епіці кілька публікацій [10]. Тому передамо коротко сутність явища, яке, на нашу думку, полягає в значних елементах двовір'я і залишках архаїчних язичницьких символів у православної традиції. На це звертають увагу багато науковців, зокрема, відомий дослідник середньовічної європейської культури А.Гуревич зауважував, що для простого народу магічні і церковні дії мали одну природу, протиріч між ними не виникало. Народ бажав чуда і йшов за тими, хто був незвичайним, від кого цих чудес очікували [11, с. 108–109].

Виходячи з цього, Максим Кривоніс і Данило Нечай зажили в народних думках і піснях слави "характерників". Обидва мали

певні риси, які стали підґрунтям для народної уяви: лють до ворогів, мужність у бою, зневагу до особистої небезпеки, витривалість до болю. У результаті, фольклор зливає ці два образи, міняючи місцями та обставинами смерті.

Історично відомо, що Максим Кривоніс помер від пощесті хвороби в українському таборі (1649). Ця негероїчна смерть не личила його образу, тому в пісенному епосі він стає жертвою підступності ворогів, причому вбивають його як характерника, тобто кулею, зробленою із срібного гудзика [12]. До цього додаються обставини, які насправді супроводжували смерть Нечая.

Цей відомий український герой загинув у бою в невеликому містечку Красному (1651). У народних пісенних творах, присвячених Данилу Нечая, можна знайти більш достовірну інформацію, оскільки його загибель дійсно була героїчною, а глум над тілом полковника, що скоїли польські вояки, довершував епічну картину його смерті. В той же час у піснях і думках про Нечая присутні символи, що висвітлюють і християнську, і язичницьку сутність видатного звитяжця [13].

Не менш вражаюче оспівується загибель ще одного улюбленого народом ватажка – Морозенка (Мрозовицького). Його вороги захопили в полон і ніби закатували лютою смертю. Історичні відомості про цього героя досить плутані, однак відомо, що насправді він брав участь у рейдах Кривоноса і помер від важкого поранення під Збаражем (1649). В історичних піснях Морозенко описується як молодий козак, за яким тужить його "стара Морозиха" [14].

Нарешті, народна пам'ять не обійшла увагою самого Хмельницького. Для історії важливі ті політичні обставини, в яких сталась тяжка втрата, а також реакція найближчого оточення гетьмана. У народній думі про смерть славетного ватажка теж чути відгомін боротьби за владу, що розгорнулася невдовзі і призвела до важкого періоду "Руїни". Однак головний наголос робиться на смерті Богдана як тяжкої родинної втрати. Невипадково тут виводиться рефрен, що подає козаків як "малих дітей". Так само звертається до них і гетьман: "Ей, козаки, діти, друзі!" [15, с. 80–81]. Може здатися, що батьківське ставлення Богдана до козаків продиктоване його соціальним станом, гетьманською посадою, похилим віком, але звернення до Хмельницького, як до голови роду, знаходимо і за інших обставин. Отже, через картину смерті постає образ Батька, що набуває символічних рис, характерних не тільки для козацького, а й для загальноукраїнського світогляду.

Таким чином, констатуємо, що тема смерті героїв у більшості випадків стає описом саме героїчної смерті. При цьому вона по різному постає в історичних описах і фольклорі. У першому випадку передаються реальні події, але увагу привертають незвичайні або надзвичайні обставини смерті, серед яких переважає особистий героїзм і драматизм ситуації. Останнє поєднує історичний документ тієї епохи з фольклором. Однак народна уява більш вільна у своїй творчості. Вона конструє героїчні обставини смерті відомих особистостей навіть у разі їх реальної відсутності і, таким чином, додає образу героя драматичної завершеності. Часто для цього обираються готові конструкти (локуси), які поєднують у собі елементи християнської і язичницької міфології.

Ця тема залишається актуальною для подальших культурологічних розвідок із розширенням джерельної бази дослідження, яка б дала змогу надати більш повне уявлення про ставлення до смерті в козацьку добу.

Література

1. Когут З. Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної та модерної історії України – К.: Критика, 2004; Корпанюк М. Слово, хрест, шабля (українське монастирсько-церковне, світське крайове літописання XVI–XVIII ст., компіляції козацького літописання XVIII ст. як історико-літературне явище). – К.: Смолоскип, 2005; Плохій С. Наливайкова віра: Козацтво та релігія в ранньомодерній Україні. – К.: Критика, 2005; Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. – К.: Критика, 2002.
2. Фігурний Ю.С. Історичні витоки українського лицарства. – К.: СтилоС, 2004.
3. Горський В.С. Історія української філософії: Курс лекцій. – К.: Наукова думка, 1997.
4. Шевальє П'єр. Історія війни козаків проти Польщі. – К.: Вид-во АН УРСР, 1960.
5. Франко І. Студії над українськими народними піснями // Зібрання творів: У 50 т. – Т. 43. – К.: Наукова думка, 1986.
6. Історія України в документах і матеріалах. – Т. 3. – К.: Вид-во АН УРСР, 1941.
7. Там само.
8. Літопис Самовидця. – К.: Наук. думка, 1971.
9. Рігельман О.І. Літописна оповідь про малу Росію та її народ і козаків узагалі. – К.: Либідь, 1994.
10. Корнєв А. Образи народних ватажків доби Хмельниччини в народній пісенній епіці // Матеріали до української етнології: 3б.

н.пр. – В. 215. – К.: ІМФЕ, 2002. – С. 413–419; Образи Данила Нечая та Максима Кривоноса в українській пісенній епіці // Культура і сучасність: Альманах. – К.: ДАККІМ, 2003. – №2. – С. 56–64; Постаті Івана Богуна та Морозенка (Станіслава Мрозовицького) в семантичному просторі української пісенної епіки // Культурна спадщина Слобожанщини. Історія та краєзнавство. – 2004. – №2. – С. 91–97; Символічні ряди в українських народних думах про Богдана Хмельницького // Культура України: Зб. наук. пр. – Вип. 14: Мистецтвознавство. Філософія. – Х.: ХДАК, 2004. – С. 177–186; Народні уявлення доби Б.Хмельницького в семантичному просторі української пісенної епіки // Український селянин: Зб. наук. пр. – Вип. 10. – Черкаси: Черкаський Національний університет, 2006. – С. 116–118.

11. Гуревич А.Я. Проблемы средневековой народной культуры. – М.: Искусство, 1981.

12. Антонович В., Драгоманов В. Исторические песни малорусского народа. – Т. 2. – К.: Типограф. М.П.Фрица, 1875.

13. Там само.

14. Українські народні думи та історичні пісні. – К.: Вид-во АН УРСР, 1955.

15. Гринченко Б. Думи кобзарські. – Чернігів: Друкарня Губернського Земства, 1897. – 107 с.

А.І.Чуткий

До сторіччя першого економічного вузу України

Сучасна вітчизняна історична (та й економічна) наука знову повертається до вивчення економічної складової історичного поступу суспільства. Згадується спадщина дореволюційних вчених, а також залучаються праці закордонних спеціалістів у цій сфері наукових студій. Проте ще й досі слабко вивченою залишається історія власне економічної освіти. Натомість вона є невід'ємною складовою економічної історії і здатна значною мірою допомогти в контексті кращого зрозуміння останньої. Саме цій складовій економічної історії і присвячено нашу статтю, точніше – найстарішому вузу економічного профілю в Україні – Київському національному економічному університету, який восени 2006 р. відзначив своє перше сторіччя [31, с. 4–8].

Дана тема практично не має спеціальних досліджень, за винятком низки заміток, а також ювілейних збірників [2; 26; 35; 31].

Проте подібний висновок, на щастя, не стосується джерельної бази даної теми. У київських архівах наявна досить обширна

джерельна база, що безпосередньо пов'язана як з історією цього вузу, так і з особою М.В.Довнар-Запольського, який став його засновником. Так, в Центральному державному історичному архіві України у Києві зберігається особовий фонд М.В.Довнар-Запольського [32, оп. 1, спр. 1–205]. Матеріали, пов'язані з діяльністю Київського комерційного інституту та його співробітників відклались також в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського НАН України. Це: навчальні програми та пропозиції щодо покращання освітнього процесу в Комерційному інституті, зроблені О.О.Русовим [15, спр. 506, 587–590; 18, спр. 5, 19], К.Г.Воблим [18, спр. 23], А.І.Ярошевичем [17, 103–105, 110]; а також офіційне листування та інша документація Київського комерційного інституту [14, спр. 6516–6517, 11030–11033; 15, спр. 591; 16, спр. 172; 17, спр. 93–102, 108; 18, спр. 21–22, 24; 19, спр. 27, 101; 22, спр. 100; 22, спр. 85]. Проте, основний масив документації зберігається у Державному архіві Києва. Тут перебувають матеріали, пов'язані з Київськими вищими комерційними курсами (бухгалтерські звіти, прохання слухачів про відстрочення внесення плати за навчання та з інших питань, умови прийняття слухачів, розклад лекцій, звіт про діяльність Курсів, програми викладання, прохання про зарахування на Курси, списки слухачів, циркуляри Міністерства торгівлі та промисловості) [11, спр. 1–23]; а також збережений досить повний архів Київського комерційного інституту за 1908–1920 рр. [4]. Останній утворює фонд 153, який має 14 описів. Опис 1 (нараховує 421 справ) містить особові справи співробітників Київського комерційного інституту. В цьому описі також знаходяться матеріали правління Київського комерційного інституту. Опис 2 (251 справа) містить особові справи студентів, що пройшли повний курс навчання в Інституті протягом 1912–1919 рр. Опис 3 (4071 справа), опис 4 (5870 справ), опис 5 (9068 справ) та опис 6 (1270 справ) складаються зі справ студентів, що навчались у Київському комерційному інституті протягом 1909–1920 рр. Серед цих осіб, низка відомих в подальшому військових та державних діячів, зокрема, К.В.Островитянов (один з визначних економістів СРСР), М.М.Ковалевський (міністр УНР), І.Н.Дубовий (український генерал, командувач Харківським військовим округом); а також ряд українських поетів та письменників, які не потребують додаткового представлення (В.М.Еллан Блакитний, О.П.Довженко, Ю.К.Смолич, П.Г.Тичина) та маловідомий на батьківщині, але

знаний за кордоном вчений-ентомолог, поет, художник, перший з-поміж українських емігрантів, що став професором у США О.А.Неприцький-Грановський [33] та чимало ін. визначних осіб. Зазначимо, що особові справи студентів самі по собі є надзвичайно цінним джерелом, без урахування подальшої долі цих осіб, оскільки містять їхні метричні виписки, атестати, свідоцтва про благонадійність, характеристики, фото студентів тощо. Опис 7 складається зі справ (2411 одиниць зберігання) студентів, що пройшли повний курс навчання в Київському комерційному інституті протягом 1912–1919 рр. Досить цінні матеріали включає опис 8 (1996 справ за 1908–1920 рр.): правила прийому до Інституту; дані про закордонні відрядження студентів; опис нагрудного знаку випускника Інституту; протоколи засідань учбового комітету, програми навчальних дисциплін та розклади занять, екзаменів та інша документація, пов'язана з навчальним процесом; циркуляри Міністерства торгівлі та промисловості; устави різноманітних організацій, що діяли при Інституті тощо. Опис 9 поділяється на дві частини: перша (1982 справи) містить матрикули студентів, а друга (556 справ) – курсові роботи студентів за 1912–1919 рр. Опис 10 (50 справ) включає списки особового складу, екзаменаційні протоколи, посвідчення та списки студентів за 1919–1920 рр., документацію щодо стану приміщень, а також звіт про діяльність Інституту. Опис 11 складається зі 74 справ за 1920 р., що містять списки викладачів та матрикули студентів. Опис 12 (495 справ) складається з особових справ студентів за 1917–1921 рр. (тут містяться й матеріали, пов'язані з таким діячем революційного руху як К.Я.Бауман). Опис 13 хоча і є невеликим (всього 4 справи за період 1914–1919 рр.), але містить закони у сфері освіти, прийняті Центральною Радою, урядом гетьмана П.Скоропадського, першими українськими радянськими урядами; а також кілька студентських матрикулів. Останній опис фонду 153 – №14 представлений екзаменаційними листами за 1911–1918 рр. (усього 6625 справ).

Вичерпну інформацію щодо професійної кар'єри викладачів Київського комерційного інституту можна почерпнути зі збережених особових справ викладацького складу [12, оп. 2]. З-поміж них зберігаються й матеріали таких визначних вчених у різних галузях наукових знань, як К.Г.Воблий, Д.О.Граве, О.О.Богомолець, О.М.Гіляров та ін., які викладали як у Київському комерційному інституті у дореволюційний період, так і після революції,

коли Комерційний інститут (з 1920 р.) було перейменовано на Київський інститут народного господарства ім. Є.Бош (тому ці справи зберігаються у фондах цього періоду).

З'ясувавши джерельну базу, повернімось до безпосереднього змісту нашого дослідження.

Бурхливий розвиток економіки внаслідок переходу до капіталістичних відносин об'єктивно стимулював розвиток відповідного напрямку освіти, що дозволило б забезпечити різні сфери економічного життя суспільства кваліфікованими працівниками. Наявна з середніх віків практика підготовки осіб з економічною освітою, яка здійснювалась у ремісничих школах або корпоративно (коли батьки навчали своєї професійної діяльності дітей), вже у XVIII ст. не витримувала запитів часу. Потрібні були спеціалізовані навчальні заклади. При чому, не лише середнього, але й вищого типу. Натомість у наявних на той час вузах перевага надавалась гуманітарним, природничим, правовим та математичним наукам. Таким чином, все диктувало необхідність створення спеціальних навчальних закладів економічного профілю.

Щодо Києва, де на поч. XX ст. і виник наш університет, то він був адміністративним центром Київського генерал-губернаторства, яке, окрім Київщини, включало також і Правобережну Україну та Волинь. Цей регіон традиційно був важливою аграрною базою не лише Російської імперії, але й цілої Європи. Утвердження капіталістичних відносин у др. пол. XIX ст. надало додаткового стимулу розвитку сільського господарства даного регіону, але ще більше стимулювало розвиток промисловості, транспорту, торгівлі і такої нової сфери економічних відносин, як кредитно-банківська. Відповідно, Київ став також і важливим промисловим та фінансовим центром Російської імперії [24, с. 189–196, 310–315; 27, с. 343–349, 394–397; 25, с. 274–279]. Цілковито природно, що Київ мав забезпечувати цей регіон необхідними фахівцями, в тому числі – економістами різної спеціалізації. Початково цей запит задовольнявся за рахунок запрошення іноземних фахівців. Проте бурхливий розвиток економіки вимагав великої їх кількості, що можна було вирішити лише створивши вітчизняні навчальні заклади економічного профілю. Місцеві кола промисловців та купецтва загалом були зацікавлені у створенні розгалуженої мережі освітніх закладів економічного, або, використовуючи тогочасну термінологію, комерційного профілю, щоб задовольнити дефіцит у кваліфікованих працівниках. До цього змушував і традиційний консерватизм російської влади.

У Києві за ініціативи місцевих бізнесових кіл виникає ряд товариств, які мали сприяти у справі відкриття навчальних закладів комерційного профілю. У 1909 р. на їх базі виникло Товариство сприяння вищій комерційній освіті у місті Києві [10, спр. 1–6], а у 1910 р. – Київське товариство сприяння розповсюдженню комерційних знань, яке проіснувало практично до революції 1917 р. [9, спр. 1–6]. Як наслідок, уже наприкінці XIX ст. у Києві створюються приватні навчальні заклади комерційного профілю: Київське жіноче комерційне училище П.Д.Новицької, Київське комерційне училище першого товариства викладачів (діяло протягом 1896–1919 рр.) [8, спр. 1–112], Перше київське комерційне училище (1897–1920 рр.), Київська жіноча торгівельна школа імені Терещенка (1898–1919 рр.) [5], Київське друге комерційне училище (1899–1920 рр.) [7], Київське комерційне училище товариства розповсюдження у місті Києві середньої комерційної освіти (1907–1920 рр.) [6] та ряд ін. Проте був конче потрібний і вищий навчальний заклад економічного профілю.

Значний внесок у розвиток комерційної (і загалом) освіти зробила й київська професура, що було обумовлено її високим суспільним статусом і впливом на вирішення питань культурної сфери [13, с. 60–76]. Саме завдяки цій соціальній групі активізувався інтерес громадськості до питань освіти, вони й забезпечували новостворені навчальні заклади викладацьким складом. Зокрема, перший із вищих навчальних закладів, заснований у Києві місцевою громадськістю – Київські вищі жіночі курси – був створений завдяки київській професурі (з Університету св. Володимира), яка займалась вибиванням дозволу на відкриття цих Курсів, розробила його статут [30], навчальні програми і здійснювала викладання на них [34]. При чому, київські професори того часу не хетували й справою створення навчальних закладів середнього типу, різного роду освітніх курсів, недільних шкіл і т.п. Так, професор Університету св. Володимира Т.Д.Флорінський був директором Київського жіночого комерційного училища П.Д.Новицької [21, спр. 7 – 11]; колишній доцент Університету св. Володимира А.І.Лінніченко – інспектором Фундуклеївської гімназії у Києві тощо. Зусиллями місцевих професорів було засновано і Київський політехнічний інститут. Тому не дивно, що і біля витоків найстарішого в Україні вищого навчального закладу економічного профілю також стояв визначний представник професорської корпорації М.В.Довнар-Запольський.

М.В.Довнар-Запольський [29, с. 162–170; 1, с. 178–179] народився 2 червня 1867 р., тобто в цьому році ми святкуватимемо 140 років від дня його народження. Враховуючи величезну роль цього вченого у багатьох сферах наукової думки та справі поширення вищої освіти, вже в березні 2007 р. у Києві за ініціативи місцевих наукових кіл та вчених Білорусі було проведено міжнародну наукову конференцію, присвячену особистості Митрофана Вікторовича. Цікавим та багатограним були життя та діяльність цієї особистості. Народившись в м.Речиця Мінської губернії, він із 1887 р. переїхав разом з батьками до Києва, де навчався спочатку у Першій київській гімназії, а у 1889–1894 рр. – на історико-філологічному факультеті Університету св. Володимира. Уже в цей період він особливо велику увагу почав приділяти історії Білорусії та України, причому, в першу чергу, їх економічній історії. Після закінчення Київського університету він протягом 1899–1901 рр. викладав у кількох жіночих гімназіях Москви, а також як приват-доцент у Московському університеті.

У 1901 р. Довнар-Запольський повернувся до Києва, який фактично став для нього другою батьківщиною. Як відзначає сучасний російський історик С.І.Михальченко: "Именно в Киеве, где историк работал без малого 20 лет, раскрылся его талант педагога" [29, с. 164]. Тут він викладав в Університеті св. Володимира, у 1905 р. захистив докторську дисертацію, став професором. Кар'єрний ріст та плідна наукова діяльність перетворили його на досить відому фігуру у наукових колах, дозволили налагодити необхідні контакти у владних ешелонах. "Довнар-Запольский в киевский период весьма популярен: он читает множество публичных лекций, участвует в работе различных общественных организаций" [29, с. 166]. Все це посприяло реалізації його задуми: створити у Києві вищий навчальний заклад економічного профілю. Як згадував сам Митрофан Вікторович у своїй біографії, вже у 1903–1904 рр. він "начал хлопотать об утверждении в Киеве вечерних высших коммерческих курсов, но только в 1905 г. получил разрешение от Министерства народного просвещения на открытие высших женских курсов с коммерческим отделением" [32, оп. 1, спр. 2, арк. 1]. Затягування з вирішенням даної справи було обумовлене традиційним небажанням імперської влади відкривати вищі навчальні заклади в національних околицях, оскільки подібні установи розглядалися владою як осередки поширення вільнодумства та сепаратист-

ських настроїв; плюс – давалась взнаки особа самого ініціатора справи – свого часу Довнар-Запольський був виключений із гімназії за зберігання забороненої літератури і тому підозрювався в опозиційних поглядах. Однак, у першому випадку гору взяв здоровий прагматизм – потреба у великій кількості кваліфікованих спеціалістів із вищою економічною освітою переважила побоювання у можливості перетворення нового вузу на осередок революційної діяльності. А щодо "політичної благонадійності" Довнар-Запольського, то на той момент він уже позбувся юнацького радикалізму і став лояльним щодо влади, що засвідчувалось і даними охоронних структур. Так, у таємному доносі секретної частини МВС Київської губернії від 5 травня 1906 р. зазначалось, що "как оказалось по собранным сведениям, профессор Университета Св. Владимира Митрофан Викторович Довнар-Запольский в нравственном и политическом отношении ни в чем предосудительном не замечен" [3, оп. 1, спр. 1306]. У справі відкриття курсів допомогли й особисті контакти Митрофана Вікторовича (курси було створено на приватні капітали), і обставини часу: в Російській імперії відбувалась демократична революція. Справі сприяла й та обставина, що на той час в Російській імперії вже було створено перший навчальний заклад подібного типу – Вищі комерційні курси в Москві (1903 р.), тобто, було зроблено прецедент.

Отже, попри затягування справи відкриття у Києві вищого навчального закладу комерційного профілю, у 1905–1906 рр. обставини нарешті дозволили реалізувати її. У 1905 р. було отримано "высочайшее соизволение" на відкриття Курсів. Проте держава не надавала для цього ані коштів, ані приміщення. Гроші можна було отримати від місцевих бізнесових кіл, як в якості пожертв, так і як кредит, що і було зроблено. Кредит розраховували повернути шляхом отримання коштів від студентів як плати за навчання. Потрібно було також і приміщення. Його придбання (або побудова на придбаній землі) одразу ж було справою практично неможливою внаслідок істотного подорожчання землі та нерухомості у Києві на поч. ХХ ст. Тому Довнар-Запольський звернувся до Опікунської ради Київського першого комерційного училища із пропозицією дозволити тимчасово розміститись Вищим комерційним курсам (які планувалось зробити вечірніми) у приміщенні цього училища. Однак Опікунська рада комерційного училища відхилила це прохання. Тоді восени 1905 р. Довнар-Запольський, за посередництва міністра народної освіти, отримав

дозвіл на заснування в Києві жіночих курсів, які б мали у своєму складі й економічне відділення. Але подібна спрямованість навчального закладу була не зовсім доцільною. По-перше, на той момент у Києві вже почалась підготовка до відновлення Вищих жіночих курсів, що діяли до кін. 1880-х рр. і з 1906 р. поновили свою роботу, тобто виникла конкуренція, в якій новостворені Курси неминуче б програли. По-друге, в економічній сфері (та й у більшості інших) перевага віддавалась особам чоловічої статі, тобто жіночі курси не могли б стати вузом економічним. Все це змусило Довнар-Запольського домагатись дозволу на відкриття в Києві Вищих комерційних курсів у підпорядкуванні Міністерства торгівлі та промисловості: вищих навчальних закладів подібного профілю в Києві на той час не існувало (отже він був би поза конкуренцією і це забезпечило б стабільний потік абітурієнтів), а державна підпорядкованість дозволила б сподіватись також і на фінансову та іншу підтримку держави; а також – дозволити навчатись у створюваному вузі представникам обох статей. Проте тут виникла проблема: чи можна дозволити приватній особі засновувати навчальний заклад, в якому б спільно навчалися особи чоловічої та жіночої статі (на той час існував поділ навчальних закладів за гендерним принципом). Держава також не вважала за потрібне створювати ще один вищий навчальний заклад (що вимагало значних бюджетних витрат), до того ж – у національній околиці імперії. І якщо першу проблему вдалось вирішити: урядові структури погодились на спільне навчання чоловіків та жінок, то друга – державне підпорядкування – початково вирішити не вдалось. Тому Київські вищі комерційні курси були відкриті у 1906 р. як приватний навчальний заклад і, при цьому, один із небагатьох у Російській імперії вищий навчальний заклад, де не діяв принцип поділу студентів в навчальному процесі за гендерною ознакою. Офіційний дозвіл на їх відкриття було отримано 4 лютого 1906 р., а Довнар-Запольський став його першим керівником і обіймав цю посаду незмінно до поч. 1917 р. Планувалось, що курси будуть готувати товаровознавців, бухгалтерів, викладачів комерційних дисциплін для середніх і вищих навчальних закладів, а термін навчання становитиме (як і в інших вузах імперії) 4 роки. Влітку 1906 р. почався перший набір абітурієнтів до щойно створеного вузу, а з вересня 1906 р. Київські вищі комерційні курси у складі двох відділень – комерційного та економічного – почали свою роботу.

На той момент там навчалися 221 дійсний та 104 вільні слухачі [11, оп. 1, спр. 19, арк. 55 зв.].

Проте навіть після отримання дозволу на відкриття Вищих комерційних курсів та початку їхньої роботи, Митрофану Вікторовичу не вдалося спочити на лаврах. Як згадував сам Довнар-Запольський: "На административном поприще мне пришлось провести такую работу, которая редко приходится на долю других. Высшее учебное заведение началось без средств, без определенной программы, без определенного состава преподавателей. Пришлось разрабатывать программу, устанавливать предметы преподавания, подбирать преподавательский персонал, налаживать учебную машину" [28, с. 88]. І це не була проста репліка на публіку. Як свідчать архівні документи, Довнар-Запольському доводилось і в подальшому самотужки відстоювати права Інституту, "вибивати" для нього новий статут, реалізовувати справу його перетворення на державний вуз тощо. Наприклад, у засіданні Вченої Ради Київського комерційного інституту від 30 травня 1910 р. Довнар-Запольському довелося виступити з критикою на адресу колег, які не підтримали його клопотань перед владою щодо надання всіх прав вищого навчального закладу Київському комерційному інституту [4, оп. 8, спр. 3, арк. 2–4].

Та попри численні труднощі, а часом і нерозуміння колег, Довнар-Запольський врешті-решт повною мірою реалізував на практиці свій задум щодо створення вищого навчального закладу економічного профілю у Києві. 4 липня 1908 р. Київські комерційні курси отримали статус інституту [4, оп. 8, спр. 129, арк. 148], який 3 червня 1912 р. отримав також і статус державного [31, с. 12]. Зусиллями Довнар-Запольського було сформовано репрезентативний викладацький колектив (з-поміж викладачів Інституту були такі визначні вчені, як К.Г.Воблий, Д.О.Граве, М.Б.Делоне, П.В.Тихомиров та ін.); у 1914 р. споруджено нове, 4-поверхове приміщення Інституту (на розі вулиці Пироговської та Бібіківського бульвару); створено потужну навчально-методичну базу (у структурі Інституту діяли кабінети: статистичний, геологічний, залізничного транспорту, фізичний, хімічний, гігієни, мінералогічний; лабораторії: технічної та аналітичної хімії; музей товарознавства; з 1909 р. видавався науковий журнал "Известия Киевского коммерческого института"; працювала бібліотека, яка на 1914 р. нараховувала понад 25000 томів [4, оп. 8, спр. 1154, арк. 83, оп. 8, спр. 129]; кількість студентів зросла з 221 (у 1906–1907 навчаль-

ному році) до 4200 (у 1913–1914 навчальному році) [4, оп. 8, спр. 891, арк. 91]. При чому, серед них були не лише вихідці з України та інших частин Російської імперії, але й з інших країн (Австро-Угорщини, Німеччини, Туреччини та ряду балканських держав) [4, оп. 8, спр. 891, арк. 55]. Було встановлено наукові контакти із низкою країн.

Таким чином, за перші 8 років свого існування Київський комерційний інститут (який став першим українським вузом економічного профілю) став другим в Російській імперії економічним навчальним закладом вищого типу і здобув визнання як в Україні, так і за кордоном. Саме науковий та педагогічний авторитет дозволили Київському комерційному інституту вистояти в буремні роки Першої світової війни та визвольних змагань 1917–1921 рр. і продовжити свій подальший поступ. Славні традиції минулого свято шанують та примножують і в наш час керівництво спадкоємиця Київського комерційного інституту – Київського національного економічного університету ім. В.Гетьмана на чолі з його ректором А.Ф.Павленко, викладацький колектив, студенти.

Література

1. Alma mater. Університет Св. Володимира напередодні та в добу української революції 1917–1920: Матеріали, документи, спогади. – Кн. 1. – К.: Прайм, 2000. – 697 с.
2. Вчені записки Київського національного економічного університету (спеціальний випуск). – К., 2006. – 79 с.
3. Державний архів м. Києва (далі – ДАК), ф. 90.
4. ДАК, ф. 153.
5. ДАК, ф. 170.
6. ДАК, ф. 173.
7. ДАК, ф. 183.
8. ДАК, ф. 192.
9. ДАК, ф. 227.
10. ДАК, ф. 228.
11. ДАК, ф. 229.
12. ДАК, ф. 871.
13. Иванов А.Е. Профессорско-преподавательский корпус высшей школы России конца XIX – начала XX века: общественно-политический облик // История СССР. – 1990. – №5. – С. 60–76.
14. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського НАН України (далі – ІР НБУВ НАН України), ф. I.
15. ІР НБУВ НАН України, ф. II.
16. ІР НБУВ НАН України, ф. XXXVII.
17. ІР НБУВ НАН України, ф. 56.

18. ІР НБУВ НАН України, ф. 159.
19. ІР НБУВ НАН України, ф. 167.
20. ІР НБУВ НАН України, ф. 184.
21. ІР НБУВ НАН України, ф. 219.
22. ІР НБУВ НАН України, ф. 230.
23. ІР НБУВ НАН України, ф. 240.
24. История Киева. – Т. 2. – К.: Наукова думка, 1984. – 462 с.
25. Історія України: нове бачення. – Т. 2. – К.: Україна, 1995. – 494 с.
26. Київський інститут народного господарства ім. Д.С.Коротченка (до 60-річчя з дня створення). – К., 1972. – 23 с.
27. Литвин В.М., Мордвінцев В.М., Слюсаренко А.Г. Історія України. – К.: Знання-Прес, 2002. – 669 с.
28. Матяш І.Б. Особа в українській архівистиці: Біографічні нариси. – К., 2001. – 228 с.
29. Михальченко С.И. М.В.Довнар-Запольский: историк и общественный деятель // Вопросы истории. – 1993. – №6. – С. 162–170.
30. Положение о Высших Женских курсах, учрежденных в Киеве. – К.: В Университетской типографии, 1881. – 10 + III с.
31. Сторічний поступ. – К.: КНЕУ, 2006. – 272 с.
32. Центральний державний історичний архів України у м. Києві, ф. 262.
33. Черняхівський Г.І. Олександр Неприцький-Грановський. Життя і творчість. – Тернопіль: Збруч, 1996. – 417 с.
34. Чуткий А. Професура Університету Св. Володимира і вища жіноча освіта у Києві (друга половина XIX – початок XX ст.) // Історичний журнал. – №5. – 2005. – С. 89–90.
35. Шляхом до Національного економічного / А.Ф.Павленко, Т.Д.Бондар, М.І.Вакулєнко, С.В.Степаненко, М.Й.Хорунжий. – К.: КНЕУ, 1998. – 160 с.

В.П.Шкварець, Г.С.Попова

І.Л.Борщак: історіографія історичного спадку

Як і деякі інші регіони України, Миколаївщина – справжня Українська Понтида, багата на яскраві історичні постаті. У нових умовах насамперед за здобутої державної незалежності пам'ять має працювати, пульсувати постійно, щодня, її на цвях не повісиш.

Дотепер повільно, але впевнено, часом зі скрипом, все ж таки повертаються на Батьківщину історична пам'ять, творча спадщина багатьох добре відомих у зарубіжних світах вихідців з

України. Серед них і наш земляк з Николаївщини Ілля Львович Борщак.

"Загадковий історик у Парижі" – саме так озаглавив свою невеличку статтю про вченого з України в грудневому числі 2002 р. часопису "Кур'єр Кривбасу" №157 миколаєвець В.П.Бойченко – член Спілки письменників України, почесний член товариства "Просвіта", лауреат премій ім. П.Г.Тичини і М.М.Аркаса, він же автор передмови "Писав український державник..." до першої у вітчизняній історіографії комплексної, цілісної і всебічної монографії про Борщака до 110-річчя народження миколаївського історика, професора В.П.Шкварця, що наприкінці 2002 р. побачила світ.

Дійсно, таємниче ім'я цього українського історика і письменника в комуністичні часи повністю замовчувалося. Водночас зарубіжне українство добре знало І.Л. Борщака. "Енциклопедія українознавства" за редакцією В.Кубійовича (Т. I) подала окремий фрагмент про нього, а також чотири його статті [1] Зрештою, уже за "перебудови" з'явилася біографічна довідка М.М.Греська "Борщак Ілько" у першому томі "Української літературної енциклопедії". Дещо раніше, правда, все ж була лайлива згадка про вченого з Південної України [2]. А потім з'явилася наприкінці 1988 р. газетна публікація з промовистим заголовком "В чиїх руках архів Борщака?". В 1990 р. стисло мовилося про нього і в двох публікаціях того ж професора Київського національного університету ім. Т.Шевченка В.Сергійчука, [3] у статтях Ю.Джеджули, В.Замлинського і М.Жулинського про Конституцію П.Орлика в газеті "Літературна Україна" від 12 липня 1990 р. [4]. На цей же час припадає і публікація Ю.Микитенка [5] про нього.

Одночасно першою суто науковою, проте доступною порівняно вузькому колу фахівців-істориків, стала публікація знаного українського історика В.Р.Дашкевича про вклад І.Борщака в історіографію України з короткими біографічними даними про нього [6].

Однак, вважаємо, першою доступною нашому широкому загалу читачів, і взагалі більш-менш ґрунтовною науковою розвідкою про нашого земляка, стала передмова відомого українського історика, львів'янина Ярослава Дашкевича "Ілько Борщак, історик" до першого в Україні збірника історичних есе "Мазепа. Орлик. Войнаровський", випущеного у світ відродженням на той час львівським видавництвом "Червона калина" знаменного 1991 р. Прикметно, що в цьому збірнику були опублі-

ковані також листи І.Борщака до львівського історика І.Кревецького в 1929–1932 рр. Та й взагалі, на відміну від підсовєтської України, в довоєнній Галичині І.Борщак був відомий. Він бував у Львові. У Галичині знали його праці, видані в Парижі [7], водночас чимало з них було опубліковано у польські довоєнні часи у Львові [8]. Тепер вони поступово перевидаються в Україні, стають дедалі відомішими і в нас, на його батьківщині. 11 вересня 1932 р. у місті Лева він зробив доповідь "Мазепа – людина й історичний діяч" на святочній академії наук т-ва ім. Т. Шевченка "Пам'яті дружини моєї Софії...". Ця упорядкована доповідь, з передмовою про І.Борщака Валерія Шевчука, була опублікована в київському видавництві "Веселка" у 1992 р.

Твори Борщака вперше почали видаватися тільки в незалежній Україні. Уже тепер далеко непоодинокі фахівці підкреслюють, що досліджувати зараз різноманітні контакти і взаємини України (політичні, економічні, дипломатичні та ін.) з країнами Західної Європи, і насамперед з Францією, особливо періоду XVII – поч. XX ст., без уважного студіювання праць І.Борщака, застосування їх результатів, висновків у практичному плані, не тільки проблематично, але й іноді просто неможливо.

Вважаємо, що заслугою І.Борщака на довготривалу перспективу залишилися також і популяризація української проблематики у франкомовному науковому середовищі, врешті-решт, самого імені України в найширших громадських колах Франції.

Завдяки зусиллям І.Л.Борщака в Парижі в 1947 р. було опубліковано "Кобзар" Т.Г.Шевченка. Передмову і примітки до нього написав І.Л.Борщак, що само собою вимагає уваги і оцінок дослідників.

Наприкінці 2001 р. Центр українознавства Київського національного університету ім. Тараса Шевченка і Центральний державний архів громадських об'єднань України видали книгу "Симон Петлюра. Невідомі листи з Парижа як політичний заповіт борцям за самостійну Україну". Упорядкування, примітки і вступна стаття належать професору В.І.Сергійчуку [8]. У ній уперше опубліковані невідомі листи Голови Директорії та Головного Отамана військ Української Народної Республіки С.В.Петлюри, написані ним у 1925–1926 рр. у Парижі. Листи зберігалися у так званому Празькому архіві, вивезеному НКВС у СРСР після Другої світової війни з Чехословаччини. Ці безцінні реліквії національно-визвольних змагань українського народу тільки останнім часом

стали доступними для широкого ознайомлення. З 14 листів у трьох мова йде про І.Л.Борщака, але тільки як про громадсько-політичного діяча.

Ґрунтовне слово про І.Борщака як історика сказав у своїй книзі незадовго до своєї смерті визначний український історик в еміґрації Олександр Оглоблин [9]. Про причетність та участь І.Борщака в організації збереження особистого архіву В.Винниченка, його малярської спадщини після смерті в 1951 р. не так давно розповідав Г.Костюк у кількох своїх публікаціях у часописі "Кур'єр Кривбасу" [10].

Доречно торкнутись питання, а що ж зробили земляки-миколаївці в дослідженні історичної спадщини І.Борщака, відновленні історичної пам'яті про нього, поширенні знань про далеко непересічну особистість? З нашої точки зору, зроблено чимало. Починаючи з 1993 р., вони опублікували монографію про І.Борщака, більше двадцяти статей, у тому числі в матеріалах міжнародних і обласних краєзнавчих наукових конференцій, кілька статей в обласних газетах. Одна з перших публікацій – це фрагмент у навчальному посібнику з історії України викладачів кафедри українознавства місцевого держуніверситету за редакцією професора В.П.Шкварця у 1993 р. [11]. Пізніше невеличкий фрагмент було подано в Нарисі історії Миколаївщини [12]. Помітний інтерес викликали у читачів популярні статті миколаївців про історика-земляка в обласних газетах [13].

Про повернення історичної спадщини І.Борщака в Україну, на Миколаївщину доповідав В.П.Шкварець у 1997 р. на міжнародній науково-методичній конференції в Херсоні.

З ініціативи та участі Миколаївської облдержадміністрації до 65-ої річниці утворення області (22 вересня 1937 р.) вийшла колективна праця миколаївських науковців, у якій Ю.І.Гузенко подав у рубриці "Визначні постаті краю" фрагмент про І.Л.Борщака [14]. Уже неодноразово згадуваний В.П.Шкварець опублікував ще ряд навчальних посібників, статей, у яких розглядалися різні проблеми історичної спадщини І.Л.Борщака [15].

У грудні 2002 р. побачила світ перша у вітчизняній історіографії комплексна, цілісна і ґрунтовна монографія доктора історичних наук, професора, академіка УАІН, заслуженого діяча науки і техніки України, двічі лауреата культурологічної премії ім. М.М.Аркаса (1996 і 2002 р.) В.П.Шкварця "Ілля Борщак. Життя, діяльність, творчість". Передмову "Писав український дер-

жавник..." написав В.П.Бойченко. Із словом до читачів "Із п'ятьми забуття" звернувся автор монографії. Її перший розділ присвячений показу життєвого шляху І.Борщака. Його діяльність відображена у другому розділі. "Історична та літературно-публіцистична спадщина Іллі Борщака" – такий заголовок третього і останнього розділу. Крім того, книга має авторське "Замість післямови" та перелік ряду праць І.Л.Борщака і про І.Л.Борщака.

У додатках подано кілька наукових праць, примітки І.Л.Борщака, ряд фотоілюстрацій, зроблених автором книги [16].

У 1924 р. в архівах замку Дентевіль біля Шомон був знайдений вченим рукопис Орлика під заголовком "De'duction des droits de l'Ukraine", де було виявлено вперше текст договору І.Мазепи і Карла XII. Цей оригінал і переклад були видрукувані у "Старій Україні" (Львів, 1925 р.). До речі, свого часу цей договір не могли знайти навіть нишпорки Петра І.

У примітках до книги І.Л.Борщака і Р.Мартеля "Іван Мазепа. Життя й пориви великого гетьмана" (Львів, 1931) наголошується на ґрунтовній історіографічній базі дослідження, що взагалі було характерним для історика: опрацював архіви Відня, Парижа, Лондона, французького Міністерства закордонних справ, а також таке джерело першорядної ваги, як "Діарій" П.Орлика. Водночас використав такі свої опубліковані праці, як "Вольтер і Україна", "Північна війна і французька дипломатія", "Мазепа і тодішня французька преса", "Гетьман Орлик і Франція", "Дедукція прав України" (у випусках ВУАН і НТШ у Львові), "Пилип Орлик" (видавництво "Червона калина"). Відзначимо, що французькомовну книгу І.Борщака й Р.Мартеля того ж року було видано і в українському перекладі Михайла Рудницького. Принагідно варто підкреслити, що у вивченні, зокрема, історії мазепинців він зробив ряд інших епохальних відкриттів – знайшов документи, інші папери П.Орлика, щоденник його батька, "Вивід прав України", Бендерську конституцію, нотатки Вольтера та ін.

Важливо, що останніми роками І.Л.Борщак вперше "появився" в українських енциклопедично-довідкових виданнях.

Так, у 2002 р. було видруковано робочий зошит на літеру "Б" майбутньої п'ятитомної "Енциклопедії історії України" (К., Наукова думка), в якому В.П.Швидкий і В.П.Шкварець уперше в українському енциклопедичному виданні подали статтю "Ілля Львович Борщак".

Ще один цікавий факт, на наш погляд, який свідчить про повернення ще одного визначного українського дослідника на

Батьківщину, утвердження його пам'яті і в рідному краї. До 120-річчя Миколаївської державної обласної універсальної наукової бібліотеки ім. О.Г.Гмирьова, що відзначалося в листопаді 2001 р., світ побачила "Літературна Миколаївщина в особах: Бібліографічний покажчик" (За ред. В.П.Бойченка; Укл. Н.А.Полівода. – Миколаїв: Ганна Гінкул, 2001). Такий бібліографічний довідник видано в Миколаєві вперше (96 сторінок). Тут подано на сторінках 19–20 досить стислі відомості про Іллю Львовича Борщака: короткі біографічні дані, перелік деяких його творів, літературу про життя і творчість. Вочевидь, на вичерпну повноту покажчик не претендує, бо до нього включені тільки наявні у фондах бібліотеки матеріали, а також ті, що виявлені за допомогою інших бібліографічних покажчиків. Цим пояснюється те, що до видання не потрапили, зокрема, далеко непоодинокі праці І.Л.Борщака, матеріали про нього, що вийшли з друку в Україні останніми роками.

Як показує практика і досвід багатьох українських дослідників, наприклад, Олега Багана (Монографія "Українська Понтида. Геополітичні виміри сучасної України". – Дрогобич: Коло, 2002, видана за сприяння посольства США в Києві), вивчення і публікація нових, повніших матеріалів про нашого земляка І.Л.Борщака також цілком реальні за допомогою, зокрема, посольства Франції у Києві, його відділу преси, освіти і культури.

Свідченням актуальності теми є і те, що останнім часом досліджуються аспекти даної проблеми. Зокрема, останні публікації, що присвячені І.Л.Борщаку, досліджують нові факти з його життя та діяльності, наукової спадщини, як активного учасника Української національно-демократичної революції 1917–1921 рр., громадського діяча та публіциста. Серед них праці переважно миколаївських авторів, таких як В.П.Шкварець, Ю.І.Гузенко, Г.С.Попова та деяких ін.

Таким чином, науковий інтерес до вивчення наукової спадщини І.Л.Борщака, зокрема історичної, останнім часом помітно зростає. Значною мірою це пов'язано також із тим, що в поточному 2007 р. минає 115 років від дня його народження [17].

Література

1. Див.: Енциклопедія українознавства / Гол. ред. проф., д-р Володимир Кубійович. – Т. 1. – Львів, 1993.
2. Див.: Голобуцький В. Про одну легенду з історії України XVII ст. // Український історичний журнал. – 1985. – №4.

3. Див.: Сергийчук В. В чьих руках архив Борщака? // Комсомольское знамя. – 1988. – 16 грудня; Його ж. Запорожці за Дунаєм, Віслою, Рейном // Всесвіт. – 1990. – №6.
4. Див.: Джеджула Ю., Замлинський В., Жулинський М. Перша, народна, демократична. Угода та конституція Пилипа Орлика // Літературна Україна. – 1990. – 12 липня.
5. Див.: Микитенко Ю. Слідами однієї забутої полеміки // Слово і час. – 1990. – №6.
6. Див.: Дашкевич Я.Р. Ілько Борщак і його вклад в історіографію України // Вісник Київського університету. – Вип. 32. – 1990.
7. Борщак І. Ідея Соборної України в Європі в минулому. – Париж, 1923 (Репринтне видання. – Львів, 1990); Його ж. Гетьман Пилип Орлик і Франція. – Львів, 1924; Його ж. Вольтер і Україна. – Україна. – 1926. – №1; Його ж. Шведи на Україні і французька дипломатія. – Львів, 1930; Його ж. Шевченко у Франції. – Львів, 1933; Його ж. Наполеон і Україна. – Львів, 1937; Його ж. Карпатська Україна в міжнародній політиці. – Львів, 1938; Його ж. Історична легенда України. Історія Русів. – Париж, 1944; Його ж. Триста років тому в Україні. За паризькою "Gazzete de France" / Україна. – 1949. – 36.1 та ін.
8. Петлюра Симон. Невідомі листи з Парижа як політичний заповіт борця за самостійну Україну / Упорядкування, примітки, вступна стаття В.І.Сергийчука. – К., Українська Видавнича Спілка, 2001.
9. Див.: Оглоблин О. Студії з історії України: Статті і джерельні матеріали / Ред.: Любомир Винар. – Нью-Йорк; Київ; Торонто, 1995.
10. Див.: Костюк Г. Зустрічі і прощання. Спогади. Книга друга // Кур'єр Крибасу. – 2000. – № 123 (лютий); Там само. – 2000. – № 124 (березень).
11. Борщак Ілько // Історія України в особах / За ред. проф. В.П.Шкварця. – Ч. 2 – Миколаїв, 1993.
12. Див.: Шкварець В.П., Мельник М.Ф. Миколаївщина: погляд крізь століття: Нарис історії. – Миколаїв, 1997.
13. Див. наприклад: Кухар-Онишко О. Пісня про незнищенність // Рідне Прибужжя. – 1996. – 9 квітня; Журецький Я., Шкварець В. Доля подвижника // Радянське Прибужжя. – 1997. – 19 липня.
14. Гузенко Ю.І. Визначні постаті краю. Ілько Борщак (1892–1959) // Миколаївщина: літопис історичних подій. – Миколаїв, 2002.
15. Див.: Шкварець В.П. Ілько Борщак з Миколаївщини – визначний історик і публіцист, патріот України – повертається до земляків, на Батьківщину // Вересень. – 1997. – №1; Його ж. Борщак Ілько // Корифеї української науки. Нариси про видатних діячів науки і техніки. До 135-річчя створення Одеського національного університету ім. І.І.Мечникова. – Миколаїв, 2000; Його ж. Історична спадщина Ілька Борщака з Миколаївщини – визначного історика і публіциста, патріота України повертається на Україну, до земляків // Заселення Південної України: проблеми національного і культурного розвитку: Наукові доповіді. Міжнародна науково-методична конференція 21–24 травня

1997 р. – Ч. II. – Херсон, 1997; Його ж. Історія рідного краю. Миколаївщина: погляд крізь віки: Історико-краєзнавчий нарис-посібник. – Миколаїв, 2002; Його ж. Ілько Борщак // Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження. IV Миколаївська обласна наукова краєзнавча конференція "Наукові дослідження з усіх сфер і галузей України в контексті історичних проблем". Березень-квітень 2002 р. – Миколаїв, 2002 та ін.

16. Шкварець В.П. Ілля Борщак. Життя, діяльність, творчість. Монографічне дослідження. З додатком праць І.Борщака. – Миколаїв, Вид-ва ТОВ ВІД, МДГУ ім. П.Могили, 2002. – 136 с; 16 с. іл.

17. Крім уже поданих нами раніше, назвемо ще декілька робіт І.Л.Борщака з цього списку: Бібліографічні мандрування // Книга. – 1921. – №1; Звідомлення з дослідів в архівах Європи // ЗНТШ. – 1906–1907. – Тт. 74–75; Мазепа. Людина й історичний діяч // Там само. – 1933. – Т. 152; Іван Мазепа. – К., 1991 (у співавторстві з французьким істориком Рене Мартелем); Українці в Сорбонні // Українська трибуна. – 1922. – №12; Хмельниччина й тодішня французька преса // Там само. – 1921. – 16–17 грудня; Шведчина в тогочасній французькій пресі // Українські вісті. – Париж, 1927. – Ч. 36; Шведчина й французька дипломатія // ВУАН. Історична секція. – К., 1928. – Т. 27.

18. Див.: Попова Г.С. Ілля Львович Борщак. До 115-річчя від дня народження // VI Миколаївська обласна краєзнавча конференція "Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження". – Миколаїв: Можливості Кіммерії, 2006; Її ж. Борщак І.Л. як активний учасник української національно-демократичної революції 1917–1921 рр. // Українська національно-визвольна революція і Миколаївщина. 1917–1921 рр. – Миколаїв: ТОВ ВІД, 2007; Шкварець В.П. Діяльність І.Л.Борщака // Наукові дослідження в контексті історичних проблем: Історія та краєзнавство: Збірник наукових праць. – Т. I. – Миколаїв; Одеса: ТОВ ВІД, 2003; Його ж. Життєвий шлях І.Л.Борщака // Наукові дослідження в контексті історичних проблем. – Т. I. – Історія та краєзнавство: Збірник наукових праць. – Миколаїв; Одеса: ТОВ ВІД, 2003; Його ж. Ілля Львович Борщак // Еврейское население на Николаевщине: Сборник документов и материалов. – Т. 2. – Николаев: Атол, 2005; Його ж. Історична та літературно-публіцистична спадщина І.Л.Борщака // Наукові дослідження в контексті історичних проблем: Історія та краєзнавство: Збірник наукових праць. – Т. I. – Миколаїв-Одеса: ТОВ ВІД, 2003; Його ж. Миколаївці: визначні історики і краєзнавці минулого. – Миколаїв: ТОВ ВІД, 2004; Його ж. Миколаївці: визначні історики і краєзнавці минулого. – 2-е вид., доопр., доп. – Миколаїв: ТОВ ВІД, 2005 та ін.

**Створення мережі місцевих музеїв
на Північному Лівобережжі у 20-і рр. ХХ ст.**

На сучасному етапі розвитку українського суспільства помітно зростає інтерес до національної історико-культурної спадщини, яка значною мірою зосереджена в музейних закладах. Виключно важливу роль музейні заклади відігравали під час революційної перебудови суспільства на поч. ХХ ст., коли вони стали чи не єдиними збирачами та охоронцями культурного надбання українського народу. Відтак, дослідження питання створення мережі місцевих музеїв набуває особливого значення.

Дослідження історії створення музейної мережі як наукової проблеми розпочинаються ще в 20-ті рр. ХХ ст. Праці Ф.Шміта розглядали проблеми розробки напрямків державної політики в галузі музейного будівництва, надавали практичні поради зі створення і накопичення фондів, збереження експонатів [1]. Багато уваги приділено питанням історії формування та характеристикам музейних колекцій у праці відомого музеєзнавця І.Свенціцького [2]. Однією з перших спроб узагальнити досвід музейного будівництва було видання у 1927 році збірника "Український музей" [3]. На сторінках збірника висвітлювались питання державної політики, історія музеїв, характеристика фондів колекцій та джерела їх формування. Питання дослідження історії музейної справи, вивчення особливостей і основних етапів музейного будівництва в Україні розглядалися у працях Ю.А.Омельченко, Г.Г.Мезенцевої, Р.В.Маньковської [4].

Революційні події поч. 1917 р. вивільнили творчі сили українського народу, відродили надію на національно-культурне відродження.

Новий етап в історії розвитку музейної справи почався одразу ж після Лютневої революції 1917 р. Він характеризувався створенням цілої мережі музеїв, широкою підтримкою цієї справи науковою та культурною громадськістю. Відсутність державного керівництва, адміністративної та фінансової підтримки недовго стояли на заваді розвитку музейного будівництва. Незвичайність історичного моменту полягає в тому, що в короткий термін (березень 1917 – червень 1920 р.) на території України діяли чотири політичні сили, кожна з яких розробляла свою стратегію

музейного будівництва. Об'єднувало їх у цій справі розуміння значної ролі музеїв не тільки як охоронців культурного надбання, але і як виду ідеологічної зброї.

Вже у липні 1917 р. при Генеральному секретарстві народної освіти був створений відділ музейної справи [5], на який і покладалось керівництво справами існуючих музеїв, заснування нових музеїв на периферії та розробка теорії їх побудови [6]. Головою відділу було призначено М.Ф.Біляшівського, який склав програму музейного будівництва. Особливе місце в ній приділялось створенню обласних та місцевих музеїв, перспективою розвитку музейного будівництва передбачалось заснування повітових музеїв [7].

Наприкінці 1917 р. був відмічений зріст чисельності музейних закладів, а колекції існуючих значно зросли. У 1914 р. в Україні діяло 18 музеїв [8], у 1917–1920 рр. виникло біля 50 музеїв [9], сучасні дослідники називають зовсім іншу цифру – близько 100 музеїв [10]. Обумовлено це було головним чином прагненням наукової та культурної інтелігенції зберегти від розпорошення та пограбування здобутки матеріальної культури під час збройної боротьби за владу, яка в повітах намагалась стати на перешкоді втілення в життя більшовицького лозунгу "Грабуї награбоване!". У травні 1918 р. ніжинський повітовий староста Висоцький звернувся до населення повіту з наказом про негайне повернення поміщицького та кулацького майна, яке було конфісковане органами радянської влади та роздано населенню. У разі невиконання розпорядження, порушникам загрожувало притягнення до кримінальної відповідальності [11].

Створенню головних засад музейного будівництва сприяла розробка у вересні 1917 р. схеми побудови місцевого музею, яка увібрала в себе ключові положення програми музейного будівництва, що була складена М.Ф.Біляшівським. Схема передбачала наявність у музеях природничо-сільськогосподарського та культурно-історичного відділів, які б повною мірою висвітлювали господарську та культурну історію регіону [12].

21 квітня 1918 р. губернська рада Чернігова затвердила пропозиції відділу музейної справи при Генеральному секретарстві освіти щодо розвитку музейного будівництва в губернії та закликала повітові земства створювати повітові музеї на місцях [13].

За часів Гетьманщини (квітень – грудень 1918 р.) державним органом у справі культурного будівництва стає Управління

мистецтва та національної культури, яке було створено у червні 1918 р. на чолі з П.Я.Дорошенком, відомим українським культурним діячем. Музейним будівництвом займалась секція музеїв відділу охорони пам'яток, який увійшов до складу Управління. Як і за доби Центральної Ради, очолив відділ М.Ф.Біляшівський [14]. І хоча Управління отримувало державну фінансову підтримку, можливості бюджету були значно обмежені, що ускладнювало роботу щодо збільшення музейних збірок, але і це не могло загальмувати процес створення нових музеїв на місцях.

У грудні 1918 р. владу гетьмана П.Скоропадського змінила Директорія. Історія відпустила мало часу для уряду УНР. І весь цей час був відмічений відсутністю політичної стабільності, громадянською війною та економічною розрухою. Вирішення питань культурного будівництва було покладено на Міністерство народної освіти УНР, яке очолив І.І.Огієнко, громадський та культурний діяч. Головним документом уряду УНР у галузі музейного будівництва можна вважати проект статуту Українського національного музею [15]. Зміст його досить детально визначив головні завдання, шляхи і методи їх реалізації, принципи управління та джерела фінансування. Проект носив глобальний характер, якою на той час була і перебудова всього суспільства. Мова про місцеві музеї у ньому не йшла. У пояснювальній записці Міністерства освіти І.І.Огієнко, голова Управління справами мистецтва та національної культури Д.Антонович та завідуючий відділом охорони пам'яток М.Ф.Біляшівський дають відповідь на питання про долю місцевих музеїв: "...Заснування зазначених музеїв, як окремих установ, вимагало б витрат значних коштів, поки-що закладається один музей, де б усі галузі культури і мистецтва були, по можливості, широко і повно представлені" [16].

У грудні 1917 р. І Всеукраїнський з'їзд Рад у Харкові проголосив Україну Республікою Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів [17]. Своє бачення культурного будівництва на Україні російські більшовики висловили у резолюції VIII Всеросійської конференції РКП[б] "Про Радянську владу на Україні": "...Всіма засобами сприяти усуненню всіх перешкод до вільного розвитку української мови та культури" [18]. Вирішення питань музейного будівництва було покладено на Секретаріат народної освіти, як складову частину Народного секретаріату – першого радянського уряду України.

Перша програма розвитку музеїв у радянській Україні була запропонована І Всеросійською музейною конференцією, що проходила у лютому 1919 р. в Петрограді. Головним своїм завданням її організатори вважали викладення напрямів музейного будівництва, враховуючи дореволюційний досвід роботи багатьох музейних діячів. Підсумком роботи конференції були чітко сформульовані базисні завдання, що стояли на той час перед музеями:

1. Країна маловідома її справжньому хазяїну – трудовому народу. Тому музеї створюються для народу і повинні бути йому доступними.

2. Музеї – заклади народної освіти та самоосвіти.

3. Музей повинен прищеплювати естетичний смак та бути джерелом естетичної насолоди.

4. Налагодити тісний зв'язок музеїв з наукою, де музею надавалась роль науково-дослідної бази, своєрідної лабораторії історико-краєзнавчих досліджень [19].

1 квітня 1919 р. РНК УСРР прийняла декрет "Про передачу історичних та мистецьких цінностей у відання Народного комісаріату освіти" [20]. Декрет підготував умови для збільшення кількості музеїв. Згідно з ним по всій державі проводилась націоналізація дореволюційних музеїв, переважна більшість яких мала приватний характер, вилучались історико-художні цінності з покинутих власниками маєтків та садиб. Накопичення культурних цінностей призвело до відродження музеїв із дореволюційним минулим у Ніжині, Острі, Конотопі, Глухові та відкриття у 1919–1920 рр. нових музеїв у Прилуках, Седневі, Сумах, Ромнах, Новгород-Сіверському, Борзні, Сосниці.

Навесні 1919 р. Ніжинський відділ народної освіти сповіщав Всеукраїнський комітет охорони пам'яток мистецтва і старовини, що займається влаштуванням історико-етнографічного музею на базі колекції музею НІФІ, так званої Гоголівської кімнати [21]. Основу колекції складали автографи та рукописи знаного вихованця Гімназії вищих наук кн. Безбородька, його листи різних періодів, а також архівні справи (17 справ) Гімназії часів навчання в ній М.Гоголя [22]. Значну частину колекції складали дарунки двох кураторів учбового закладу графа О.Г.Кушелева-Безбородко та його сина Григорія Олександровича: картинна галерея та нумізматична колекція [23]. А 7 листопада 1920 р. в маленькому будинку по вулиці Київській м.Ніжин відкрився музей історії

мистецтва та етнографії за сприяння відомого мистецтвознавця та етнографа В.І.Лесючевського, який до того ж обіймав посаду завідуючого відділом охорони пам'яток старовини та мистецтва і відділу образотворчого мистецтва [24]. Подорожуючи Ніжинським повітом, Володимир Іванович зібрав значну кількість речей, що склали відділ "Старого Ніжина". Придбав колекцію портретів та малюнків, пов'язаних із перебуванням родини Де-ля Флізів у Ніжині. Експонатами музею стала колекція порцеляни з музейного фонду Києва та речі, що належали ніжинський купецькій родині Чернових (книги, посуд, ікони). У листопаді 1921 р. В.І.Лесючевський від'їжджає до Петрограду, де стає науковим співробітником художнього відділу Руського музею. Музей історії мистецтва та етнографії було закрито [25]. Працював цей музей менше двох років, але за цей час було зібрано значну кількість цінних творів народного мистецтва, розпочався збір історико-революційних матеріалів. Це був перший досвід створення міського публічного музею в Ніжині. Експонати міського музею передані до НІНО, де були розміщені у двох кімнатах колишньої гімназичної роздягальні. "Музей ІНО" на чолі з професором О.С.Грузинським розчинив для відвідувачів двері восени 1922 р. під час святкування п'ятої річниці Жовтневої революції [26]. У 1923 р. музей очолив професор І.І.Семенов, а після його смерті у 1925 р. справи приймає професор історії та мови К.Ф.Штепа [27]. У 1924 р. музей отримав нове приміщення – інститутську Свято-Олександрівську церкву. І хоча нове помешкання було вдвічі більше від старого, за спогадами І.Г.Спаського: "музей мав надзвичайно поганий вигляд: бруд, вітрини без скла, убогі меблі, відсутність системи в експозиції. Все ж таки, як не погано було поставлено організацію музею, треба бути вдячним робітникам його за те, що в умовах загальної байдужості до їх роботи, вони не дали музею заглухнути, музей існував" [28].

Газета "Вісті Остерщини" у травні 1919 р. розмістила на своїх сторінках оголошення про відкриття відділом народної освіти у колишній садибі поміщика В.К.Солонини педагогічного музею, який продовжив традиції шкільного музею наочних посібників, відкритого ще у 1910 р. Першим завідувачем музею став А.Г.Розанов, залишаючись на посаді директора Остерських педкурсів, згодом перетворених на педтехнікум ім. Глібова. Анатолій Григорович отримав вищу освіту у Київському університеті св. Володимира (1908 р.) на фізико-математичному факультеті по

природничому відділу за фахом біологія, ентомологія. Володів українською, російською, латинською та німецькою мовами. З 1921 р. – співробітник ВУАН, член-кореспондент Київського археологічного інституту [29]. У 1920 р. в музеї працює 3 відділи: історико-археологічний, педагогічний та місцевої природи. Загальна кількість експонатів – 1016 [30]. До того ж, в музеї зібрані книги з бібліотек поміщиків Константиновича, Шмулевича, Олександрова та шкільних бібліотек повіту, близько 4000 примірників [31].

Року 1920 з ініціативи окрвідділу народної освіти відновив роботу Конотопський музей, який був заснований ще у вересні 1900 р., як повітовий земський історичний музей. Його завідувачем стає молодий художник та педагог М.Г.Вайнштейн. У віці 12 років [1906] вступає до Конотопської комерційної школи, по закінченні якої поїхав до Києва, щоб скласти іспити до художньої школи. Під час навчання в ній бере уроки малювання у приватній академії О.О.Мурашко. У 1918 р. по закінченні навчання отримав звання "вчитель малювання та креслення" [32]. В одній із кімнат будинку Спілки робітників освіти були зосереджені колекція російських монет XVIII–XIX ст., залишки бібліотеки відомого бібліографа С.І.Пономарьова, кілька кісток мамонта, первісні кам'яні знаряддя праці та кілька картин [33]. У звіті про роботу музею на кін. 1923 р. зазначалось, що увазі відвідувачів пропонувалось 4 відділи (художній, культів, історико-археологічний та природничо-історичний) із загальною кількістю експонатів 3472 [34].

У 1919 р. відновив роботу Глухівський районний музей старовини і мистецтва, який був заснований у 1903 р. як "Собрание предметов местной старины". Основу колекції склали бібліотека, зібрання гравюр та стародавніх документів М.Шугурова, уродженця м.Глухів, талановитого юриста та українознавця, що були передані його удовою в дарунок музею згідно із заповітом. Колекція зберігалась у місцевій публічній бібліотеці [35]. Під час наступу денікінців експонати частково були пограбовані та зіпсовані. Фондова колекція музею в перші пореволюційні роки поповнювалась речами, вилученими із дворянських садиб. Музей не мав свого приміщення, тому експонати знаходяться у двох місцях – Вчительському інституті та міській бібліотеці. На поч. 1920 р. музейна колекція значно збільшилась за рахунок предметів старовини, які належали поміщику с.Ярославець –

Кочубею. Дякуючи шкільному працівнику О.М.Коноплі, який у 1919 р. вжив заходів для збереження майна будинка Кочубея, до музею надійшли меблі, мистецькі твори, бронза, порцеляна. Каталог колекції с.Ярославець, що склав О.М.Конопля, налічував 200 експонатів та більше, ніж 100 книг та рукописів. На поч. 1920 р. саме він очолив Глухівський музей [36].

Музеї, мова про які піде далі, були засновані у 1919–1920 рр. Народна освіта м.Суми створила комісію для збирання експонатів, яку очолив місцевий педагог П.П.Безсонов. Експонатами, головним чином, були старовинні речі, витвори мистецтва з покинутих поміщиками маєтків. Наступ денікінців у 1919 р. припинив справу. Ускладнення виникли ще тому, що разом із білогвардійцями повертались до міста власники зібраних речей та вимагали їх повернення. Після відходу білої гвардії з м.Суми на поч. 1920 р. у приміщенні театру був організований "Палац Праці", куди і збрали рештки панського майна. Експонати були розташовані у театральному фойє за принципом декоративності, що відповідало структурі експозиції періоду накопичення матеріалів музеями. На поч. 1920 р. голова секції образотворчих мистецтв при Сумській нараді Н.Х.Онацький склав проект організації музею. Повітовий виконком його затвердив, а Онацького призначив його завідувачем. Експонати "Палацу Праці" передані до музею. До того ж, розпочинається систематичне збирання музейних речей "по панських маєтках, будинках, склепах трудосбезу, державних установах і громадських організаціях" [37].

Прилуцький повітовий ревком оголосив про відкриття 21 грудня 1919 р. повітового музею Прилуччини, в якому діяли історичний та природничий відділи [38]. Організатором та його першим завідувачем був Капустянський Іван Назарович, вихованець Ніжинської вищої школи (1916 р. скінчив НІФІ). З січня 1917 р. працював на кафедрі професора І.Огієнка. Але бурхливі часи не дозволили продовжити працю в Києві. У квітні 1917 р. він починає викладацьку діяльність в Народнім інституті м.Прилуки. Йому ж доручили очолити Прилуцький копміс. Тоді ж він організував музей в будинку Галаганів у Сокиринцях. А вже влітку 1921 р. його призначають головою губкопміса на Полтавщині [39].

У липні 1920 р. при Сосницькій повітській освіті за ініціативи Ю.С.Виноградського був заснований історико-археологічний та етнографічний музей [40]. Ю.С.Виноградський – уродженець м.Сосниця, його родовий почесний громадянин. У 1896 р.

завершив навчання у Київському університеті св. Володимира. З 1897 по 1912 р. працював у Варшаві в архівах та книгозбірнях секретарем цивільного відділення судової установи, а з 1912 р. служив суддею. Під час Першої світової війни був евакуйований до Чернігова (1915), де після революції очолив копміс і залишався на цій посаді до 1920 р., коли став організатором музею [41]. Музей розташувався у колишньому будинку Волконської (Ольденбергер). За перше півріччя 1921 р. у музей надійшло 50 предметів старовини та мистецтва. Особливу увагу привертав бронзовий бюст Рум'янцева, створений скульптором академіком Ф.Щедріним (XVIII ст.) [42].

У 1920 р. відкрився музей і у Новгород-Сіверському (до революції місто не мало такого закладу). Розмістився він тоді в одній із кімнат місцевих красзнавців Абрамових. Іван Спиридонович Абрамов мав середню освіту, утримував музей за особисті кошти та благодійну допомогу. Називався цей заклад музеєм місцевого краю. Менш ніж за рік кількість експонатів музею значно збільшується і музей отримує окреме приміщення по вулиці Козацькій [колишній будинок Файнберга]. Завідувачем музею призначають С.А.Гапєєва. Народився він в Одесі 1890 р. У 1915 р. закінчив Одеське художнє училище і склав іспити до вищої школи при Академії мистецтв у Петрограді. У 1916 р. був мобілізований на германський фронт [43]. Можна припустити, що фронтові шляхи привели його до Новгород-Сіверського, де по закінченні війни він і залишився. Основу музейної збірки склала колекція старожитностей відомого колекціонера та мецената М.Судієнка [44]. Уявлення про речі, що надходили до музею протягом 1921–1922 рр. дає звіт голови губ музею В.Шугаєвського від 30 жовтня 1922 р.: "В музее есть оригиналы, например, очень хорошая вещь немецкого художника Фогеля. Обращают на себя внимание два хороших старинных портрета, гравюры (в большинстве своем французские и английские) XVIII–XIX вв. Общее количество гравюр 35–40 экземпляров. Фарфоровые изделия императорского завода екатерининского времени, посуда Волокитинской фабрики А.Миклошевского, Межигорской, Одесской, Веджвудской фабрик" [45].

25 липня 1919 р. волосним відділом народної освіти Седнева був відкритий районний музей [46]. У 1921 р. було 27 експонатів і 100 відвідувачів [47]. Завідувачем музею був призначений Б.М.Шевельов [48].

Під час руйнування панських маєтків був створений у 1920 р. Борзенький повітовий музей [49]. Зі звіту бібліотечно-музейної секції повіт наросвіти за 1920 р.: "Взяті на облік та перевезені в музей при наросвіті книги з бібліотек Імшенецької, Самойловича, Глушановської, Белозерського та Ге – всього 2600 томів. Найстаріша книга датується 1737 р. В музеї крім цього зібрані картини та скульптура художника І.Ге (57 картин та 5 скульптур). Деякі предмети старовини та мистецтва залишені на місцях – у селах Гужовка (колекція К.Самбурського) та Парафієвка під відповідальність окремих людей та закладів" [50].

У листопаді 1920 р. заснований Роменський музей мистецтва науки та промисловості. Його фундатором став уродженець м. Ромни М.М.Семенчик Освіту отримав у Московській художній школі [1912]. З 1913 р. працював художником Московського народного театру. У 1919 р. вчителював у Ромнах. Як уповноважений Українського археологічного комітету і за його дорученням організував музей у рідному місті [51].

Рішенням уполітоса у 1920 р. у м.Шостка був створений музей, основу колекції якого склали документи порохового заводу, датовані 1807–1843 рр., пов'язані з його 150-річною історією; літописи, старовинні книги, купчі 1729–1760 рр. та судові папери м.Ямпіль [52].

Воронізький музей краєзнавства заснований близько 1920 р. Основу музейної колекції склали стародруки (книги міської ратуші 1850 р.), літописи двох церков, експонати з колекції Абрамова [53]. Організатором музею та його завідуючим став П.І.Богославський. Народився на Глухівщині у 1873 р. Освіту отримав у Московській духовній академії. У 1901 та 1903 рр. мав наукові відрядження до Каїру (де працював у Гізькому музеї), Парижу і Риму. Брав участь у археологічних з'їздах та розкопках. Володів російською, українською та французькою мовами [54].

Близько 1920 р. був заснований Гадяцький музей. Відомості про характер музейної колекції відсутні. Очолив музей О.О.Кононенко, вихованець Миргородської художньої школи (1914 р.). До 1921 р. вчителював. Володів українською та російською мовами [55].

Музейна секція Конотопського повітполітоса у звіті за червень 1920 р. доповідала, що восени 1919 р. взяла на облік художні цінності у с.Рубанка, які знаходились в будинку поміщика Рачинського. Планували всі речі передати до Конотопського музею, але місцева влада клопотала про відкриття в Рубанці міс-

цевого музею, мотивуючи тим, що цінності мають загальнокультурне значення. Передаючи їх до музею, місцеві жителі втрачають можливість користування ними у виховних цілях. Секція прийняла рішення про створення музею, надавши йому місцевого характеру. Завідуючою музеєм на її прохання призначили Є.А.Пакішеву [?], яка мала гімназичну освіту [56].

Таким чином, до кін. 1920 р. на Північному Лівобережжі було створено 16 місцевих музеїв. Протягом 1920–1923 рр. загальна цифра кількості місцевих музеїв постійно змінюється. Пов'язано це було зі складними умовами роботи (відсутність фінансування, опалення, охорони, брак кваліфікованих спеціалістів). Відстояти своє право на існування провінційному музею було вкрай важко.

Згідно зі звітами губполітосвіти за 1920–1921 рр. у Чернігівській губернії у 1920 р. діяло 14 музеїв, у першому півріччі 1921 р. – 19 музеїв, а у другому півріччі – 23 музеї (враховуючи музейні заклади м.Чернігова) [57].

До поч. 20-х р. у справі музейного будівництва зроблено кілька важливих практичних кроків: прийнятий декрет про націоналізацію культурних цінностей, збільшилась кількість музеїв; створений орган, який займався справою охорони пам'яток історії та культури – ВУКОПІС. До музейної справи у великих містах залучаються спеціалісти та науковці з дореволюційним стажем. У провінційних містах завідувачами музеїв стають представники наукової, освітянської та творчої інтелігенції. Налякані революційними подіями, відсторонені від звичної роботи та звичних життєвих зручностей, багато людей інтелігентних професій змушені були перемістити місце проживання, опинившись таким чином у невеличких містах. Дехто з них реалізовував себе у роботі зі створення нових музеїв, збагачуючи цю роботу своїми знаннями та методологічним досвідом. Держава через прийняття низки законодавчих актів показала, що бачить роль музеїв як однієї з головних ланок народної освіти. Головним керівним документом у роботі всіх музеїв на той час був Статут Українського національного музею. Він визначав завдання, шляхи розвитку та методи їх реалізації, принципи управління та джерела фінансування музеїв у державі.

Література

1. Шмит Ф.И. Исторические, этнографические, художественные музеи. Очерк истории и теории музейного дела. – Харьков, 1919; Музейное дело. Вопросы экспозиции. – Л., 1929.
2. Свенціцький І. Про музеї і музейництво: Нариси і замітки. – Львів, 1920.
3. Український музей: Зб. 1. – К., 1927.
4. Омельченко Ю.А. Музейне будівництво на Україні в 1921–1945 рр. // УІЖ. – 1975. – №3. – С. 122–128; Мезенцева Г.Г. Музеєзнавство (На матеріалах музеїв Української РСР) – К.: Вища школа, 1980; Маньковська Р.В. Музейництво в Україні. – К., 2000.
5. ЦДАВОВ України, ф. 2581, оп. 1, спр.190, арк. 1.
6. Там само, спр. 210, арк. 17–18.
7. Там само, спр. 206, арк. 3.
8. Культурное строительство СССР: Статистический сборник. – М.; Л.: Госпланиздат, 1940. – С. 25.
9. Маньковська Р.В. Музейництво в Україні. – К., 2000. – С. 71.
10. Піскова Є.М. До питання про класифікацію музейної мережі України кінця 19 – початку 20 ст. Сьома Всеукраїнська наукова конференція "Історичне краєзнавство в Україні: традиції і сучасність". – К., 1995. – С. 409.
11. Борьба трудящихся Черниговщины за власть Советов: Сборник документов. – Ч., 1957. – Док. №120. – С. 155.
12. ЦДАВОВ України, ф. 2457, оп. 1, спр. 53, арк. 3–4.
13. Там само, ф. 2457, оп. 1, спр. 40, арк. 3–4.
14. Там само, ф. 2201, оп. 1, спр. 582, арк. 58.
15. Там само, ф. 166, оп. 1, спр. 706, арк. 19–20.
16. Там само, ф. 166, оп. 1, спр. 706, арк. 25–26.
17. Кульчицький С.В. УСРР в добу "воєнного комунізму" [1917–1920). Спроба побудови концептуальних засад реальної історії. Історичні зошити. – К., 1994. – С. 23.
18. Культурне будівництво в Українській СРР. 1917–1927.: Збірник документів і матеріалів. – К.: Наукова думка, 1979. – С. 36.
19. Кузина Г.А. Государственная политика в области музейного дела в 1917–1941 гг. Музей и власть. – Ч. 1. – М., 1991. – С. 117–118.
20. ЗУ УСРР. – 1919. – №34. – С. 395.
21. ЦДАВОВ України, ф. 166, оп. 1, спр. 685, арк. 34.
22. П.А.Заболотский. Гоголевский музей при ИФИ кн. Безбородко в Нежине. – Ч. 2. – Нежин, 1912.
23. Известия ИФИ кн. Безбородко в Нежине. – Т. XV. – Нежин, 1845; Т. XXXII. – Нежин, 1918.
24. Відділ ДАЧО в м.Ніжин, ф. 6093, оп. 1, спр. 13, арк. 4.
25. Уривалкіна Т.О. В.Лесючевський: краєзнавець, етнограф, мистецтвознавець // Література і культура Полісся. – Вип. 8. – Ніжин, 1997. – С. 178.
26. Відділ ДАЧО в м. Ніжин, ф. р 598, оп. 1, спр. 666, арк. 23.

27. Там само, ф. 6093, оп. 1, спр. 21, арк. 1.
28. Там само, ф. 6093, оп. 1, спр. 13, арк. 6–7.
29. ЦДАВОВУ України, ф. 166, оп. 12, спр. 6535, арк. 1.
30. Відділ ДАЧО в м. Ніжин, ф. р 598, оп. 1, спр. 666, арк. 21–22.
31. Там само, ф. р 598, оп. 1, спр. 666, арк. 26.
32. ЦДАВОВУ України, ф. 166, оп. 12, т. 1, спр. 977, арк. 1.
33. Український музей: Збірник / Гол. ред. П. Курінний. – К., 1927. – С. 254.
34. ДАЧО, ф. р 593, оп. 1, спр. 1752, арк. 17.
35. Г. Петров. Вони з тих, що уміли // Панорама Сумщини. – 18 березня 1997 р.
36. ДАЧО, ф. р 593, оп. 1, спр. 10, арк. 39–40.
37. Український музей: Збірник I / Гол. ред. П. Курінний. – К., 1927. – С. 238.
38. Культурне будівництво в Українській РСР. 1917–1927: Збірник документів і матеріалів. – К.: Наукова думка, 1979. – С. 129.
39. ЦДАВОВУ України, ф. 166, оп. 12, т. 1, спр. 3108, арк. 1.
40. Бюлетень кабінету антропології та етнології ім. Хв. Вовка. Повідомлення з місць. – Ч. 1. – К., 1925. – С. 25.
41. ЦДАВОВУ України, ф. 166, оп. 12, т. 1, спр. 1140, арк. 1.
42. ДАЧО, ф. р 593, оп. 1, спр. 723, арк. 38.
43. ЦДАВОВУ України, ф. 166, оп. 12, т. 1, спр. 1439, арк. 1.
44. ДАЧО, ф. р 593, оп. 1, спр. 1862, арк. 291.
45. Там само, ф. р 593, оп. 1, спр. 1171, арк. 89–90.
46. Там само, ф. р 942, оп. 1, спр. 4779, арк. 2.
47. Там само, ф. р 942, оп. 1, спр. 4779, арк. 2.
48. Там само, ф. р 593, оп. 1, спр. 780, арк. 48.
49. Там само, ф. р 942, оп. 1, спр. 4779, арк. 4.
50. Там само, ф. р 593, оп. 1, спр. 711, арк. 4.
51. ЦДАВОВУ України, ф. 166, оп. 8, спр. 445, арк. 8.
52. ДАЧО, ф. р 593, оп. 1, спр. 723, арк. 107.
53. Там само, ф. р 593, оп. 1, спр. 723
54. ЦДАВОВУ України, ф. 166, оп. 8, спр. 445, арк. 11.
55. Там само, ф. 166, оп. 8, спр. 445, арк. 12.
56. ДАЧО, ф. р 593, оп. 1, спр. 723, арк. 28–30
57. Там само, ф. р 593, оп. 1, спр. 180, арк. 15–17.

**Національно-культурні процеси на Чернігівщині
в 20–30-х рр. ХХ ст.**

20-і рр. у розвитку нашого народу є одним із найцікавіших періодів – час великого підйому національного руху, який захопив величезні маси населення України, та найбільш цікавих та бурхливих подій, що відбувались в українському селі. Особливістю національного складу села України була перевага українців, але ті малочисельні представники інших національностей, з одного боку, теж хотіли розвивати свою культуру і традиції, а з іншого – ішов процес взаємного культурного збагачення і взаємодопомоги. Різні національності брали активну участь у відродженні української культури, а українці, у свою чергу, допомагали розвитку і відродженню культур інших народів, створюючи їм максимально можливі для того періоду умови.

На цьому етапі (поч. 20-х рр.) більшовицьке керівництво твердо впевнене, що воно дуже швидко "народить нову пролетарську культуру", користуючись старими методами громадянської війни [організований кавалерійський наскок). Але виявилось зовсім навпаки – для творення нової культури потрібен певний час і достатньо високий рівень освіти та культури населення, потрібна культурно-освітня еліта, яка буде керувати цим процесом і вчити весь інший люд. На цьому етапі старше покоління українського села більше зацікавлене економічними проблемами – спочатку йде боротьба за введення нової економічної політики, а потім активна робота з економічного відродження села, але культурні проблеми також не є другорядними – вони актуальні і для влади, і для людей.

На другому етапі (сер. 20-х рр.) проходять двоякі процеси: іде активний розвиток національних осередків культури. Влада допомагає їх роботі, з однієї сторони (іде офіційна політика коренізації), а з іншого боку – намагається взяти під свій контроль ці процеси і використати їх у своїх цілях (укріплення держави, вирішення економічних проблем, організація народу, тощо). На обох етапах іде могутній розвиток української культури та культур інших народів (літературні організації "ВАПЛІТЕ", "Ланка", "Марс", "Нова генерація", новаторський театр "Березіль", художня школа М.Бойчука та інші). На цьому етапі починається боротьба проти

активних діячів національного відродження ("культурна дискусія", боротьба проти Хвильового, Шумського, Скрипника та ін.). Також іде формування ідеології "культурної революції" і готується підґрунтя для нищення національних культур в Україні та СРСР ("розстріляне відродження").

З 1927 р. більшовики починають переслідувати національних діячів культури, політиків, науковців, відбувається поглиблення державної русифікації (сприяння розвитку російської культури та ін.) – це все впливає на національно-культурне будівництво (влада починає керувати цими процесами, з'являється "замовлення влади", "масова культура для народу", "соціалістичні принципи творення культури" та ін.).

Можна говорити, що з кін. 20-х рр. починається згортання коренізації і активна боротьба проти національного будівництва, готується ґрунт для введення принципу "соціалістичного реалізму" і появи "сталінської культури".

У 1919–1920 рр. у с.Коти на Чернігівщині активно функціонував клуб молоді (хоч потрібно сказати, що до нього ходило все населення навколишніх сіл). При ньому утворено театр, у якому представлено кілька національностей – тематика в основному українська (класика та народна), але є і російська та єврейська класика. На початку існування театру влада спробувала нав'язати йому "пролетарсько-революційну тематику", але люди просто перестали ходити і репертуар змінили [3].

У 1918 р. у Ніжині з'явився театр, який підтримував національні традиції – з літа 1918 р. він починає гастролі Чернігівщиною – у його репертуарі класика народів Росії та зарубіжна. У 1920 р. у Ніжині виникає російська театральна трупа, а в 1922 р. український театр перетворено в державну драматичну студію ім.М.Заньковецької. Національний склад обох студій був багатонаціональним, а допомагали обом студіям також представники різних національностей Ніжинщини. Два театри, російський та український, існували паралельно, давали вистави по черзі і між ними не було протиріч, а публіка залюбки дивилась вистави обох театрів. Дуже показовим є той факт, що на початку існування російської театральної трупи у неї майже не було реквізиту (костюми, грим, фарба та ін.) і українські колеги поділились зі своїми російськими колегами всім, що вони мали (дуже часто вистави ішли одна за одною на одній і тій же сцені) [2]. Тісний

зв'язок міста з селом був закономірністю культурного відродження України, з одного боку (традиції національного відродження у селі зберігались найкраще), а з іншого – село мало краще матеріальне становище, ніж місто, і могло більше допомогти.

Для популяризації свого "революційного мистецтва" влада використовувала різні методи та форми, наприклад, на станціях Бахмач та Крути існували серйозні клуби (з підтримкою влади та фінансуванням) – гуртки з агітації революційних пісень і п'єс, проводили мітинги-концерти по селах. Але через деякий час робота завмерла за відсутністю глядачів. Тоді спробували "український варіант пролетарської культури" – такий же результат, тільки ще швидший. Тоді театральні трупи і хорово-оркестрові колективи обох станцій перейшли на українську класику і народну тематику (використовували російську, єврейську та ін.). Результат разючий – на станції Крути на виставу зібралось понад 1000 людей, такі ж аншлаги в Бахмачі (українська класика і народна тема навіть дуже пішли тут). На одній із вистав зібрався стихійний мітинг, на якому прийняли рішення створити фонд підтримки театального мистецтва в даному регіоні – люди почали збирати одяг і взуття, продукти і реквізит, кошти та ін. Велику популярність мала пересувна виставка зразків старовини та мистецтва України. На станції Зернове також існував такий клуб із театром, хором та оркестром, де брали участь понад 50 чоловік 9 національностей. Тематика – українська класична та народна, трохи російського репертуару, є єврейського, німецького, польського (революційна тут тематика також не пішла, а українську народ підтримав дуже активно). По селам Городянської волості їздив єврейський народний театр і мав величезну популярність (не дивлячись на те, що репертуар в основному єврейський класичний і народний, але актори додавали російську та українську класику). Народ допомагав усім: продуктами та одягом, взуттям і транспортом, поселяли безкоштовно на квартири та годували акторів. Найбільший успіх у селян мала єврейська п'єса "Дар фарфа-сер ин кимпет" – її гарно сприймали не тільки євреї, але й українці і росіяни, татари і греки, німці та інші народи [4].

У Чернігові в 1919 р. була відкрита губернська народна студія мистецтв. До неї набрали 3 групи по 50 учнів у кожну і почали заняття – відвідували її обдаровані люди (в основному 15–45 років). Студія виявляла різноманітні таланти і сприяла їх розвитку у дітей та дорослих – серед учнів були представники різних

національностей Чернігівщини. Вони дуже гарно ладнали між собою, допомагали одне одному у придбанні паперу й олівців, ручок і ватману, фарб і нот. Деяка перерва у роботі була у 1920 р., але з 1921 р. вона почала працювати ще активніше – основну допомогу їй у цей час надавали багаті і середняки, буржуа і торгівці, інтелігенція [5].

Більшовицька влада України розуміла, що без "завоювання українського села" культурою вона просто не зможе існувати. Виходячи з таких міркувань у 1920 р. у Чернігові спеціально для села виник пересувний театр ім. М.Горького. Спочатку основний його репертуар був російський, і в селі він практично не мав глядача в достатній кількості, але з 1921 р. на підмостках театру з'являється українська і зарубіжна класика, твори народів СРСР, самостійні розробки. Змінюється національний склад театру – до нього приєднуються українські й актори інших національностей, які пропагують свій національний репертуар [6]. Під час гастролей Чернігівщиною жителі села (всіх національностей) організовували пересування театру, харчували акторів і забирали їх на проживання.

У 1919–1920 рр. Чернігівщиною гастролює Народна мандрівна драматично-співоча українська трупа, у репертуарі якої українська класика та народна тематика, – успіх величезний і багато глядачів просто супроводжують її від села до села (вона збирає аудиторії по 500–1000 селян). Після її гастролей у селах Лукашівка та Макошино утворено музично-драматичні студії, які почали активно і плідно працювати [7]. На хуторі Доч існує культурно-просвітницький гурток і театр, що користується великою популярністю – вистави збирають по 1000 глядачів з навколишніх сіл та хуторів (українська класика та народна тематика). Люди самі переробили залізничний склад-пакгауз під театр, знайшли декорації та реквізит, заготували паливо на зиму, зробили можливість літнього варіанту роботи для великої кількості глядачів. Залізничники відремонтували печі, дали брезент та вугілля, меблі і дошки, гас для ліхтарів – на такому ентузіазмі було створено народний оркестр. А в с.Горлівка народний театр повністю перейшов на українську тематику, і менше 100 глядачів із різних сіл не бувала [14].

На 1920 р. у губернії працює завдяки підтримки жителів села різних національностей: 35 народних будинків, 50 клубів, 470 хат-читалень, 199 бібліотек, 31 театр, 55 театральних труп, 80 хорів і 25 оркестрів [15].

Велика кількість театральних колективів з'явилася у 20-х рр. на Ніжинщині. Подумали навіть про дітей – у 1922 р. організовано дитячий театр, перші кроки його діяльності започаткували дорослі, а через рік на сцену вийшли діти (утворено дитячу студію). Показовим є факт, що найбільш активну допомогу театру надавало населення Ніжинщини (особливо селяни навколишніх сіл). Театр перебудував свою діяльність – п'єси показували в суботу та неділю о 12-й годині дня (базарні дні, коли в Ніжин приїжджали селяни торгувати), репертуар також складався в основному з української народної та класичної тематики. Національний склад учасників театру повністю відображав той інтернаціональний склад жителів Ніжинщини, а тому актори врахували це у своїй діяльності – у репертуар було внесено відомі твори класиків зарубіжжя і СРСР (це мало величезний успіх серед глядачів) [8].

У 1922 р. з'явився літній театр – він вражав не тільки грою професіоналів, але й аматорів, бо практикував запрошення на свої вистави бажаючих спробувати себе в амплуа актора і навіть режисера. Театр організовував гуморини, фестивалі народної творчості, вечори відпочинку – колектив був молодіжно-інтернаціональним, як і репертуар. Таким чином театр користувався великою підтримкою жителів Ніжинщини і їх допомогою. Театр практикував поїздки до навколишніх сіл з виставами – вони користувались великим успіхом, особливо українська класика. Із цих поїздок дуже часто актори привозили продукти, як мінімум на місяць харчування, одяг, взуття та інше [1, с. 519].

В селі Атюша (Кролевецький повіт) селяни самі збудували Народний дім – при ньому існувала театральна трупа, струнний оркестр, літературна студія. Вистави збирали велику кількість людей і особливою популярністю користували: "Назар Стодоля", "Наталка Полтавка", "Москаль чарівник", "Сто тисяч", "Хазяїн", музика М.Лисенка [16]. У Сосницькому повіті діють у 1920 р. – 20 народних хорів і 5 оркестрів, а також українська тематика, трохи єврейської і російської. Практикували поїздки повітом, а також до інших повітів Чернігівщини, і користувалися популярністю, особливо серед селян [17]. У Конотопському повіті існувало 23 "Просвіти", які мали шалену підтримку селян – при них діють хори і оркестри, театри та студії. Цікавим є той факт, що саме вони найбільше допомагають розвитку культур інших народів України. Загалом, тут спостерігається такий феномен – українці та інші

народи разом творять свої культурні потреби (російське населення мало допомагало), а влада допомагала російській культурі на противагу всім іншим [18]. На станції Крути з 1917 р. також існувала "Просвіта", і при ній – театр і два оркестри (духовий та струнний). Місцева влада абсолютно не підтримувала (комісар заявив їм, що вони націоналісти, хоч там представлені 9 національностей), але підтримка народу настільки велика, що на їх вистави та концерти приходило понад 1000 жителів із навколишніх сіл [19]. Інтернаціональний варіант роботи в українському селі підтверджують дані Глухівського повіту за вересень 1920 р.: було дано 18 спектаклів, із них 14 – українська і російська тематика, і 4 спектаклі – тематика інших народів України. На ці ж спектаклі приходили представники понад 40 націй і національностей України і були гарними глядачами та хорошими спонсорами [20].

В січні 1922 р. Чернігівська газета "Красное знамя" опублікувала статтю "Болото потрібно висушити" і подала в ній цікаві цифри: 95% репертуару сільської культури є українська і російська класика; 50% репертуару національних колективів також складає російська і українська класика; майже 80% складу колективів театрів і хорів, оркестрів та студій – українці і росіяни [21].

У 1927 р. виник дитячий театр Петрушки у Ніжині – ляльковий театр з російською тематикою роботи. Але на зборах колективу заговорили про національне відродження на Ніжинщині – репертуар став інтернаціональним. Спочатку п'єси були аматорськими, а потім почався перехід на професійний рівень [9]. Це призвело до того, що театром зацікавились органи НКВС і всю діяльність узяли під контроль – у 1929 р. театр припинив своє існування.

Протягом 20-х рр. існує театральна трупа у Бобровиці (біля 50 чоловік); її склад та репертуар були інтернаціональними, хоча і переважала українська класика. Трупа гастролювала Чернігівщиною і великою популярністю користувалась серед сільського населення, яке допомагало їй дуже активно (через український репертуар, в основному). Щоб заспокоїти владу, трупа у місті давала вистави на революційну тематику – завдяки народній підтримці, вона змогла протриматись досить довго без державного фінансування [4, с. 188]. Коли влада почала нав'язувати театру "революційну тематику", то колектив практично розпався, авторитет театру знизився.

Загалом у 20-х рр. на Чернігівщині існувала 31 народна трупа, 41 хор, 473 культурно-просвітницькі гуртки, 517 хат-читалень, 300 бібліотек, 127 будинків і клубів [4, с. 60]. Можна відмітити, що репертуар їх був повністю інтернаціональним, а склад учасників представлений понад 50 національностями.

Для стимулювання роботи із впровадження "пролетарської культури" Чернігівський Губернський виконавчий комітет 16 травня 1922 р. видав розпорядження-інструкцію: театри і музичні колективи, які добровільно введуть у себе "пролетарсько-революційний репертуар" і почнуть пропаганду нової культури, можуть складати будь-який кошторис фінансування їх діяльності [гроші з державної казни будуть!]. Але колективи зовсім не спішили подавати владі свої кошториси – їм потрібна була любов і авторитет глядача, повні зали людей, а не підтримка влади [авторитет серед населення також мав значення] [22].

Музика розвивалась за тими ж законами, що і театральне мистецтво. У 1917 р. в Козельці виникла музична студія, яка проіснувала аж до кін. 20-х рр. (теж була закрита органами НКВС за "націоналізм"). У роботі брали участь різні національності, репертуар також був інтернаціональним із деяким переважанням українського – студія користувалась величезною популярністю і їй допомагали активно всі.

У 1920 р. створено Ніжинський симфонічний оркестр. Склад був інтернаціональним, репертуар в основному український (але багато творів російських та інших народностей). Оркестр активно гастролював по Чернігівщині і по Україні, всюди його гарно приймали, допомагали чим могли [1, с. 527]. За підтримки оркестру у Новій Басані з'явився хор ім. М.Леонтовича, який гастролював по Україні, брав участь у конкурсах, акціях, фестивалях, користувався популярністю і підтримкою народу.

Велику роботу з культурного відродження Чернігівщини проводили студенти Ніжинського інституту. Ф.Проценко створив інтернаціональний студентський хор, який користувався великим успіхом у населення Чернігівщини, що лише за перший рік своєї діяльності (1923 р.) дав 8 концертів по Ніжинщині і 9 у самому вузі [10, с. 245]. Репертуар був дуже широкий (російські й українські народні пісні, класика різних народів, деякі зарубіжні твори). Ф.Проценко у своїх спогадах відмічає, що ентузіазм був великий, готувати виступи учасникам допомагали викладачі і студенти, друзі та знайомі з міста і навколишніх сіл, протиріч у стосунках

між учасниками не було, хоч вони представляли різні верстви і національності [11, с. 41–43].

У 1927 р. в Ніжині з'явилась хорова капела із 40 співаків (очолив І.Макаревський). До неї входили в основному представники кількох національностей, які дуже гарно знаходили спільну мову між собою, репертуар також був інтернаціональний (більшість творів українська), завдяки чому її виступи всюди користувались великою популярністю. Капела проіснувала 3 роки, гастролювала по Чернігівщині, але в 1930 р. її зазірнули в тому, що вона виступала проти колективізації і колектив розпустили [12].

Така ж доля спіткала і Прилуцький осередок музичного товариства ім. М.Леонтовича, створеного у 1927 р. Популярність його була велика по всій Чернігівщині, підтримка всіх національних та соціальних груп, але через два роки його розігнали за "націоналізм" [13].

Можна було б і далі перелічувати факти діяльності різних культурних осередків і колективів Чернігівщини у 20-х рр., але потрібно зробити кілька висновків. По-перше, українське відродження на території Чернігівщини йшло пліч-о-пліч з відродженням інших народів регіону. По-друге, на початку і в середині 20-х рр. влада майже не втручалась у роботу культурних осередків: намагалась виростити "свою пролетарську культуру". По-третє, представники всіх національностей Чернігівщини допомагали розвитку культури регіону. По-четверте, влада побачила, що на кін. 20-х їхні культурні представники програли змагання із народними і почала придушення національного руху і національної культури, що була непідконтрольна їм.

Література

1. Чернігівщина. Енциклопедичний довідник. – К., 1990.
2. Червоне слово (Ніжин) – 1920. – грудень.
3. Знамя Советов (Чернігів) – 1920. – 24.1. – №15.
4. Знамя Советов (Чернігів) – 1920. – 25.1. – №16.
5. Знамя Советов (Чернігів) – 1921. – жовтень.
6. Продовольственная газета (Чернігів) – 1923. – грудень.
7. Знамя Советов (Чернігів) – 1920. – 28.1. – №18.
8. Красное Знамя (Чернігів) – 1922. – грудень.
9. Нове село (Ніжин) – 1927. – грудень.
10. Самойленко Г.В., Самойленко О.Г. Ніжинська вища школа. Сторінки історії. – Ніжин, 2005.
11. Проценко Ф.Д. Мистецькі спомини. 1880–1930. – Ніжин, 1993.
12. Нове село (Ніжин). – 1931. – січень.

13. Вісті (Харків). – 1929. – грудень.
14. Знамя Советов (Чернігів). – 1920. – 31.1. – №21.
15. Знамя Советов (Чернігів). – 1920. – 9.5. – №102.
16. Знамя Советов (Чернігів). – 1920. – 22.6. – №138.
17. Знамя Советов (Чернігів). – 1920. – 9.7. – №153.
18. Знамя Советов (Чернігів). – 1920. – 11.9. – №207.
19. Знамя Советов (Чернігів). – 1920. – 19.10. – №239.
20. Знамя Советов (Чернігів). – 1920. – 21.10. – №241.
21. Красное Знамя (Чернігів). – 1922. – 15.1. – №11.
22. Красное Знамя (Чернігів). – 1922. – 17.5. – №107.

Н.В.Кінд-Войтюк

Збереження пам'яток історії та культури у 1920–1930-х рр. на Західній Волині

В умовах становлення власної незалежної держави в українській нації відроджується інтерес до збереження її культурної спадщини. Адже таке ставлення до пам'яток історії та культури засвідчує рівень цивілізованості нації, відновлює призабуті вікові традиції і духовні цінності, сприяє відродженню її самосвідомості.

Сучасна пам'яткознавча й пам'яткоохоронна робота в Україні має ґрунтуватися як на власному національному, так і зарубіжному досвіді у зазначеній сфері. У цьому відношенні корисним і повчальним є звернення до традицій збереження культурної спадщини у міжвоєнній Польщі. Адже під владою цієї держави у 1920–1930-х рр. знаходилась й Західна Волинь – регіон, що охоплює сьогодні терени сучасних Волинської, Рівненської, а також кількох північних районів Тернопільської областей. В означений період тут проводилася помітна робота із збереження пам'яток історії та культури, що безпосередньо зачіпала інтереси українства як корінного населення цих теренів, польської спільноти, що займала тоді тут панівні позиції у суспільно-політичному та культурному житті, інших національних меншин – чехів, євреїв, німців, вірмен, караїмів.

Збереження польським суспільством культурної спадщини у зазначені десятиліття, у тому числі й у східних воєводствах Другої Речі Посполитої, є предметом вивчення насамперед у самій Польщі. Розкриттю цього питання на межі ХХ–ХХІ ст. присвячені праці, авторами яких, зокрема, є Я.Прушинський [14] та Б.Рима-

шевський [15]. На жаль, українські дослідники проблемою збереження пам'яток Західної Волині в означений період ґрунтовно практично не займаються. Тому можна стверджувати, що в польській та українській історіографії на сьогодні відсутні узагальнюючі праці, де б аналізувались зміст та наслідки процесу збереження культурної спадщини цієї території, його здобутки та упущення, накопичений досвід та його придатність для проведення сучасної пам'яткознавчої й пам'яткоохоронної роботи в Україні.

Таким чином, можна зробити висновок, що проблематика збереження пам'яток старовини у міжвоєнний період на Західній Волині є актуальною. Тому мета статті полягає у розкритті процесу збереження культурної спадщини у 1920–1930-х рр. у Волинському воєводстві – адміністративно-територіальній одиниці, що впродовж міжвоєнного часу функціонувала на теренах Західної Волині, показі його сильних та слабких сторін.

Особливість роботи із збереження пам'яток історії та культури Західній Волині впродовж міжвоєнного періоду полягала в тому, що у ній, як ні в жодній із сфер наукової теоретичної та практичної діяльності, що стосувалася регіону і спрямовувалася на посилення тут польської присутності, найяскравіше об'єднувалися зусилля держави і польської громадськості.

Початок організації збереження пам'яток старовини краю тісно пов'язаний із Міністерством віровизнань і народної освіти, яке безпосередньо керувало пам'яткоохоронною роботою у Другій Речі Посполитій. Воно постало з Департаменту віровизнань і народної освіти, утвореного 31 січня 1917 р. [10, s. 5]. Для допомоги в організації пам'яткоохоронної роботи у 1920 р. до складу воєводських управлінських структур було включено пам'яткоохоронні (консерваторські) відділи, а також реставраційні комісії. Ці структури відповідали за проведення інвентаризації, збереження та реставрацію пам'яток старовини.

8 листопада 1921 р. у Луцьку був створений воєводський відділ Міністерства культури і мистецтва Польщі [11. – 1922. – 28 kwietnia]. Він розглядав справи надання дозволів на знищення, реконструкцію, оздоблення, перебудову нерухомих пам'яток старовини: костелів, церков, синагог, замків, палаців, ратуш, веж, дзвіниць, які знаходилися у державній чи приватній власності і мали історичну чи мистецьку цінність. Відділ здійснював нагляд над вивезенням пам'яток старовини, видавав дозволи на проведення археологічних розкопок, вписував пам'ятки старовини

до державного інвентаря пам'яток Польщі. Волинський воєводський відділ Міністерства культури і мистецтва Польщі очолив реставратор З.Мурвіц.

У своїй діяльності зі збереження архітектурних шедеврів загальнопольські і воєводські державні структури спиралися на підтримку Державного об'єднання реставраторів давніх пам'яток, яке призначало уповноважених у кожне з воєводств Другої Речі Посполитої. З 1924 р. функції уповноваженого цього об'єднання у Волинському воєводстві виконував Я.Гоффман. З 1926 р. уповноваженою під час проведення реставраційних робіт на теренах воєводства була призначена І.Савіцька.

Третя конференція окружних консерваторів, що проходила 24–25 червня 1922 р., прийняла рішення про поділ Польщі на вісім консерваторських округів. Одним із них став округ (за №6) з центром у Любліні, який поєднав у собі Люблінське і Волинське воєводства. На чолі округу став консерватор М.Древко. З 1923 р. Люблінський округ включав у себе вже Люблінське, Волинське і Поліське воєводства. Відповідальним за проведення реставраційних робіт в окрузі призначався окружний реставратор. Таким чином, усі клопоти, пов'язані із захистом об'єктів культурної спадщини від подальших руйнувань та збереженістю їх автентичності, покладалися на одного (!) на три воєводства реставратора. Щоправда, останній міг розраховувати у кожному з воєводств на два члени воєводської реставраційної комісії.

Наступною ланкою у пам'яткоохоронній роботі Польщі, яка знайшла безпосереднє втілення на Західній Волині, стало розпорядження міністра віровизнань і народної освіти від 17 травня 1924 р. про скликання з'їздів реставраторів. Ці зібрання отримували повноваження вирішувати питання фінансування відновлення і збереження пам'яток історії та культури Польщі. Фінансова ситуація в першому міжвоєнному десятиріччі склалася таким чином, що відчувалася нестача коштів насамперед на реставраційні роботи. Прикладом неповного фінансування збереження пам'яток шостого консерваторського округу може, в певному сенсі, слугувати зіставлення кількісного показника архітектурних реставраційних робіт у 1924–1926 рр. 1924 р. такі роботи проведено у 13-ти населених пунктах Люблінського воєводства і 5-ти – Волинського (при середній кількості 10 населених пунктів для інших воєводств). У 1925 р. цей показник склав 10 населених пунктів у Люблінському воєводстві і 12 – у Волинському (при

середній кількості 20 населених пунктів по Польщі загалом). У 1926 р. реставрувалися архітектурні об'єкти у 3-х населених пунктах Люблінського воєводства і 9-ти – Волинського (середній загальнодержавний показник – 14 населених пунктів).

Ця та інші проблеми пам'яткоохоронної роботи обговорювалися на XII загальнопольському з'їзді реставраторів, що відбувся на Західній Волині 20–24 вересня 1927 р. [4, арк. 65].

20 вересня 1927 р. на засіданні з'їзду, що розпочав роботу у Луцьку – адміністративному центрі Волинського воєводства – розглядалися питання про охорону пам'яток міста: замку Любарта, синагоги, руїн вірменської церкви. Його учасники дійшли висновку, що реставрація замку Любарта не проводилася з часу утворення Волинського воєводства. Тогочасний стан руїн і В'їзної вежі замку значно погіршився. Реставратори ухвалили рішення: дослідити стан пам'ятки, провести будівельні роботи за напрямком фундаменту через підмурування великого вилому в бічній стіні; внутрішні стіни замку, які мали тріщини, заробити рідким цементом. Опіку над замком могла б узяти місцева громадсько-культурна установа. Учасники з'їзду констатували, що на реставрацію замку потрібно 12 тис. злотих, а тому необхідна допомога уряду Польщі. З'їзд вирішив, що через незначну мистецьку та історичну цінність варто розібрати залишки вірменської церкви, а уцілілу цеглу з її руїн використати для відбудови замку Любарта [4, арк.191–192].

21 вересня 1927 р. засідання з'їзду реставраторів продовжилось в Острозі. На ньому було вирішено передати місцевому музеєві опіку над замком князів Острозьких, провести дрібний ремонт аттика вежі Галшки, замурувати Красногорську (Луцьку) браму для пішоходів, проводити археологічні розкопки та історичні дослідження замку лише з дозволу реставраційних служб [9, s. 390].

Під час засідання реставраторів 23 вересня 1927 р. у Кременці розглядалися питання реставраційних робіт у лицейі, збереження пам'яток міста. Було погоджено у костелі при лицейі розібрати прибудови, зведені за часів Російської імперії, що спотворювали архітектурне обличчя споруди. У храмі передбачалося відновити балюстради, дерев'яні двері замінити на старі залізні, образ св. Станіслава Костки зняти і замінити на Хрест Ісуса, костел перефарбувати відповідно до тла лицейних споруд.

24 вересня 1927 р. засідання з'їзду реставраторів Польщі продовжилося у Вишневці. Їх особливу увагу привернув костел кармелітів, перетворений за царату на православну церкву. До костелу з місцевого парку повинні були бути повернені дві фігури святих, які стояли в нішах фасадної стіни [9, s. 398]. У цей же день делегати відвідали Почаївську Лавру, де ознайомилися з історією краю і станом церковних споруд. На цьому з'їзді завершив свою роботу.

Таким чином, XII з'їзд реставраторів Другої Речі Посполитої розглянув ситуацію зі збереженням архітектурних старожитностей у Волинському воєводстві. Його здобутком можна вважати аналіз стану збереження цієї складової культурної спадщини Західної Волині, виділення коштів на ремонтні та реставраційні роботи, необхідні для збереження давніх архітектурних об'єктів, повернення їм первісного вигляду, розробку конкретного плану реставрації пам'яток регіону. Варто підкреслити, що увагу делегатів з'їзду привернули насамперед архітектурні пам'ятки польської культури: споруди римо-католицької церкви, палаци й резиденції польської знаті.

Невід'ємною частиною зусиль стосовно збереження культурної спадщини Західної Волині стало укладання реєстру її пам'яток, що проводилося з кін. 1920-х рр. у рамках загальнопольської акції. Тут визначальна увага зверталася на городища, замки, палаци, культові споруди та інші архітектурні об'єкти, що давало змогу оцінити стан пам'яток і проводити ремонтні та реставраційні роботи. Так, у річному звіті реставратора Волинського воєводства К.Півовцького за 1931 р. йдеться про проведення ним (з метою впорядкування реєстру) огляду пам'яток Кременецького і Дубнівського повітів. Говорячи про нестачу коштів для виконання обов'язків реставратора, К.Півовцький звернув увагу на необхідність ремонту замку в містечку Вишневець Кременецького повіту. Реставратор пропонував для знищення грибка зняти підлогу в партері головного корпусу, замінити стовпи, що підтримують стелю споруди, зберегти старовинні кахлі на стінах. Реставратор відмітив, що ремонт і спорудження будинків, які знаходяться біля старовинного цвинтаря у Кременці, потрібно узгоджувати з ним [8, арк. 262–265].

У серпні 1932 р. у рамках складання реєстру старожитностей волинський реставратор Ю.Дуткевич у с.Бережці Кременецького повіту описав два кам'яні пам'ятники на цегляних цоколях висотою

2,5 метра, що зображали вершників. Вони датувалися XVIII ст. і розташовувались на тому місці, де, за місцевими переказами, колись загинуло двоє братів Тарновських [13, с. 389].

Ю.Дуткевич розробив також план фінансування укладання реєстру і відновлення пам'яток старовини Волинського воєводства на 1934 р. у сумі 22600 злотих [7, s.101]. Серед пам'яток історії краю планувалось провести реставрацію колонного залу Дубенського замку, зміцнити фундамент і стіни костелу XVIII ст. у Турійську, законсервувати В'їзну вежу Луцького замку, відремонтувати палац князів Вишневецьких, звести покрівлю на костелові XVIII ст. у Кисилині, реставрувати поліхром на костелі XVIII ст. у Голобах, відновити дзвіницю у костелі XVI ст. у Мацейові, провести консервацію православної церкви XVII ст. у Низкиничях, даху парафіяльного костелу Берестечка, міської башти Острога, вежі синагоги XVII ст. у Луцьку, виділити цеглу на склепіння костелу XVII ст. у Затурцях [7, s. 99]. Реставратор просив відділ мистецтва Міністерства віровизнань і народної освіти у цьому ж 1934 р. виділити йому 200 злотих на поїздку до Кременця, Почаєва, Вишневець, Затурець, Клеваня для проведення огляду місцевих пам'яток старовини [57, s.12].

План реставрації, розроблений Ю.Дуткевичем як на 1934 р., так і на наступні роки, завдяки фінансовій підтримці Міністерства віровизнань і народної освіти, загалом був виконаний. У місті Дубно вдалося провести відновлення замку, яке повернуло споруді первісний вигляд. Вежі бастіонів замку були покриті дахами округлої форми, а їх стіни прикрашені орнаментом у вигляді черепашок [2, с. 25]. Опис та підтримання у належному стані пам'яток Луцька здійснювались за рахунок магістрату міста. Для цієї мети ним було виділено 7500 злотих, з них на реставрацію замку Любарта – 6500 злотих [3, арк. 8–9].

Справу, розпочату у Волинському воєводстві К.Півочьким та Ю.Дуткевичем, у 1936–1938 рр. продовжив на посаді окружного реставратора мистецтвознавець З.Ревський. У 1936 р. він провів інвентаризацію старих дерев'яних церков Волинського воєводства, які до цього часу були недостатньо вивчені [12, с. 430]. Праця З.Ревського поєдналася із зусиллями щодо охорони пам'яток церковної старовини, що їх докладала Волинська духовна консисторія – адміністративний орган Волинської єпархії, створений у 1922 р. після проведення першого собору архієреїв православного екзархату Польщі [1, с. 10]. Так, 17 серпня 1936 р.

члени консисторії Ю.Григорович та В.Квасницький звернулись до голови Української парламентської репрезентації (об'єднання українських депутатів у польському парламенті – Н.В.К-В.) С.Тимошенка з клопотанням про реставрацію Почаївської Лаври, опіку над давніми церквами, відновлення і побудову культових будівель в українському стилі [6. – 1936. – 23 серпня].

Під керівництвом З.Ревського проводились реставраційні роботи у замках Дубно, Старого Олексинця, Розток, Острога, врятовано багато костелів і церков, зокрема у Володимирі-Волинському, а також об'єктів світської архітектури. У 1937–1938 рр. ремонтні роботи були проведені на 20 пам'ятках. Багато об'єктів фіксувалося на фотоплівку і передавалося до Волинського музею. На жаль, лише незначна частина світлин З.Ревського збереглась на сьогодні у фондах Волинського краєзнавчого музею.

У 1938 р. З.Ревський піддав критиці спроектований у Луцьку костел, перероблений з давньої гарнізонної церкви, порушив питання про реставрацію картин в ліцейному костелі Кременця, відновлення палацу Любомирських у Рівному та костелу в Устилузі [12, с. 430–431]. Восени 1938 р. з ініціативи окружного реставратора для рятування від поступової руйнації замку Любарта у Луцьку, аналогічних старовинних споруд інших 14 міст Західної Волині відділ архітектури Варшавської політехніки розпочав тут дослідження оборонних валів. Також вперше на Волинь були запрошені маляри-реставратори для рятування стінного і станкового живопису. Таким чином, упродовж двох років вдалося зупинити процес руйнації на 20 об'єктах. Серед врятованих пам'яток слід виділити фрески XVII ст. та картини XVIII ст. парафіяльного костелу у Берестечку.

Згадуючи через багато років пам'яткознавчу працю у Волинському воєводстві, З.Ревський писав: "Я старався дати Волині все, що міг. Боровся за збереження пам'яток польських, українських, єврейських, караїмських, вірменських. Дружив з представниками усіх народів, поважав любов до минулого усіх інших жителів Волині, а не лише поляків" [5].

Отже, у 1921–1939 рр. помітне місце на території Волинського воєводства відводилося здійсненню заходів із збереження пам'яток історії та культури. Виходячи з політичних цілей держави, вона стосувалася головним чином старовинних споруд, пов'язаних з польською культурою: замків, маєтків, що належали польським шляхетським родинам, костелів, каплиць, інших пам'яток римо-католицької віри. Це підкреслювало "вищість

польської культури" і підтримувало настрої про "польськість" Волині. Під час обстеження давніх світських архітектурних споруд, православних храмів, монастирів та інших будівель, які свідчили про приналежність території регіону власне українському народові, тодішні працівники пам'яткоохоронної сфери прагнули відшукати сліди польського впливу на ці споруди: кам'яні скульптури, вітражі, елементи архітектурних стилів та ін. Дерев'яні церкви як носії традицій українських зодчества й духовності владою практично ігнорувалися. Тому турбота щодо їх збереження лягла майже повністю на плечі української громади, кращі представники якої – громадські діячі і вчені О.Цинкаловський, А.Дублянський, Л.Маслов, М.Тучемський та ін. своєю подвижницькою діяльністю та науковими й науково-популярними працями прагнули привернути увагу громадськості і влади до проблем збереження унікальних об'єктів української культури.

Література

1. Гаврилюк С.В., Кінд Н.В. Славний син України [про діяльність на Волині І.Ф.Власовського у 1918–1934 рр.] – Луцьк: МАН, 1995. – 20 с.
2. Гаусер З. Дубно на Волині // Волання з Волині. – 1999. – Березень–квітень. – С. 25–27.
3. Державний архів Волинської області, ф. 46, оп. 2, спр. 126.
4. Львівська наукова бібліотека ім. В.Стефаника Національної академії наук України, ф.26, спр. УК-25.
5. Ревський З. "Я їхав на Волинь, як закоханий жених до нареченої" // Молодий лєнінець. – 1988. – 15 жовтня.
6. Українська нива (з 1937 р. – Волинське слово) (Луцьк). – 1929–1939 рр.
7. Archiwum Akt Nowych (далі ААН), zesp.14 sygn. 7027.
8. ААН, zesp.14 sygn. 7028.
9. ААН, zesp.14 sygn. 7030.
10. Dziennik praw Państwa Polskiego. – 1918. – Warszawa: Tłoczono w Drukarni Państwowej z polecenia Ministra Sprawiedliwości, 1919. – 182 s.
11. Dziennik urzędowy województwa Wołyńskiego [Луцьк). – 1921 – 1939 рр.
12. Hoffman J. Bibliografia Wołynia // Rocznik Wołyński. – 1939. – №8. – S. 333–477.
13. Lewicki I. Inwentaryzacja zabytków w okresie dwudziestolecia międzywojennego // Ochrona zabytków. – 1999. – № 1. – S. 375–390.
14. Pruszyński J.P. Ochrona zabytków w Polsce: geneza, organizacja, prawo. – Warszawa: PWN, 1989. – 375 s.
15. Rymaszewski B. Polska ochrona zabytków: refleksje z lat 1918–2002. – Warszawa: Bohdan Rymaszewski, 2002. – 84 s.

ЗМІСТ

ФІЛОЛОГІЯ

Самойленко Г.В. Тарас Шевченко і Ніжинська вища школа	3
Якубина Ю.В. Гимназія вищих наук сквозь призму вспоминаний Н.Кукольника	15
Дояр Л.В. Віктор Грищенко: на шляху до визнання	39
Бондаренко А.І. Лінгвостилістична інтерпретація новели Євгена Гуцала "Офелія"	44

ІСТОРІЯ

Євстратов В.О. Роль слов'ян-сіверян у заснуванні та розвитку Чернігова з найдавніших часів до поч. Х ст.	51
Martin Dimnik. Gleb Svyatoslavich of Chernigov: Prince of Tmutarakan' and Novgorod	63
Кисіль С. Соціальні суперечності у ремісничих цехах Північного Лівобережжя у др. пол. XVII–XVIII ст.	77
Михайлюк Ю.М. Старостування Дмитра Вишневецького у Черкасах і Каневі: міф чи реальність?	86
Мартинюк Я.М. Волинське територіальне самоврядування міжвоєнного періоду у дослідженнях польських істориків	91
Котляр Ю.В. Чи були адміралтейські поселення на Миколаївщині?	98
Кухарук О.В. У боротьбі за статус: "малоросійські козаки" на поч. XIX ст.	102
Кузьменко Ю.В. Проблеми історичної пам'яті в регіональній історії (на матеріалах Чернігівщини).....	110
Слобожаніна Н.П. Історико-краєзнавчі публікації на сторінках "Календарей Черниговской губернии"	122
Крот В.О. "Земский сборник Черниговской губернии" як джерело з аграрної історії Північного Лівобережжя	131
Нікітін Ю.О. Місцева влада і міське самоврядування в Чернігівській губернії (70–80-і рр. XIX ст.)	137

Берестовий А.І. Податкові платежі та недоїмка в оподаткуванні українського селянства Російської імперії у др. пол. XIX ст.	147
Рахно О. Перший голова Чернігівської губернської земської управи К.Є.Троцина.....	152
Хаєцький О.П. Архівні джерела про історичні зв'язки України з державами Центральної Азії	158
Дудко О. Система європейських держав та українська суспільно-політична думка Галичини напередодні Першої світової війни (на основі праць Костя Левицького).....	163
В'яла О.М. Внесок ученого-історика В.К.Піскорського у вивчення пам'яток старовини Малоросії	170
Мартиненко В.В. Роль і місце I Всебілоруського з'їзду в становленні державності (грудень 1917 – березень 1918 рр.)...	176
Нагорна Н.М. Відділи для роботи серед робітниць і селянок в Україні: до історії становлення.....	185
Білецька С. Упереджений та репресивний характер державної політики радянського керівництва щодо населення Західної України у 40-х рр. XX ст.	200
Коваленко Л. Організаційно-правові основи роботи архівних установ на звільненій від фашистської окупації Сумщині (1943–1944 рр.).....	206
Ніколаєць Ю.О. Процес десталінізації в роки Хрущовської "відлиги" у дослідженнях вітчизняних учених	212
Субботіна І.В. Основні проблеми зайнятості населення УРСР (60–80-і рр. XX ст.).....	222
Воронко О.Г. Особливості соціально-демографічної політики радянського уряду в УРСР 80-х рр. XX ст.....	231

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ КУЛЬТУРИ МИСТЕЦТВОЗНАВСТВО

Корнєв А. Смерть героїв: фольклор та історія (доба Хмельницького).....	240
Чуткий А.І. До сторіччя першого економічного вузу України.....	246
Шкварець В.П., Попова Г.С. І.Л.Борщак: історіографія історичного спадку	256

Дмитренко Н.М. Створення мережі місцевих музеїв на Північному Лівобережжі у 20-і рр. ХХ ст.	264
Конончук І.М. Національно-культурні процеси на Чернігівщині в 20–30-х рр. ХХ ст.	276
Кінд-Войтюк Н.В. Збереження пам'яток історії та культури у 1920–1930-х рр. на Західній Волині	284

Наукове видання

ЛІТЕРАТУРА ТА КУЛЬТУРА ПОЛІССЯ

*Філологія, історія та культура Полісся
на перетині думок*

Випуск 37

Відповідальний редактор та упорядник
Самойленко Григорій Васильович

Технічний редактор: Лисенко М.М.

Комп'ютерна верстка та макетування: Булах Т.М., Борщ О.В.

Літературний редактор: Дудка М.В.

Коректор: Конівненко А.М.

Підписано до друку	09.07 р.	Формат 60x84/16	Папір офсетний
Гарнітура Times		Ум. друк. арк. 16,8	Тираж 100 пр.
Замовлення №			

Видавництво
Ніжинського державного університету
імені Миколи Гоголя
м. Ніжин, вул. Кропив'янського, 2, к. 217.

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
суб'єкта видавничої справи ДК №1804 від
25.05.04 р.

8(04631) 2-22-37
E-mail: vidavn@ndpu.net